

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОМІРЕНКО ЮРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 377.035:355.231.1(477)"185/191"

ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗВИТОК СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ
В КАДЕТСЬКИХ КОРПУСАХ УКРАЇНИ
В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Ю. А. Коміренко

Науковий керівник: Коляда Наталія Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор

Умань – 2020

АНОТАЦІЯ

Коміренко Ю. А. Розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2020.

У дисертації вперше виявлено організаційно-педагогічні засади розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття: охарактеризовано зміст підготовки фахівців у військових закладах освіти (військова дисципліна; військова моральність; товарицькість як домінанта колективного корпоративного виховання; патріотизм, зумовлений, з одного боку, формуванням вірнопідданських інтенцій, з іншого, – прищепленням любові й шанобливого ставлення до культури рідного народу), специфіку організації діяльності кадетських корпусів (соціально-культурний склад учнів і педагогів як передумови культурного, психологічного, історичного, соціального характеру для засвоєння українофільських ідей; етнокультурне та життєве середовище конкретного закладу освіти, засноване на питомій для української ментальності повазі до особистої свободи і людської гідності); виокремлено особливості виховної системи у формуванні особистості кадета в досліджуваний період (реалізація концепції виховуючого навчання; поєднання суворої вимогливості й любові до вихованців як визначальна риса виховної системи і педагогічна традиція; упровадження концепції триєдності розумового, морального і фізичного виховання). Уточнено соціально-політичні, культурно-громадські й науково-педагогічні передумови становлення та етапи розвитку кадетських корпусів, що функціонували в українських губерніях Російської імперії в досліджуваний період. Подальшого розвитку набула характеристика історіографії та систематизація джерельної бази дослідження діяльності українських кадетських корпусів у середині XIX – на початку XX століття із врахуванням етнокультурних і територіально-регіональних

ознак.

У процесі дослідження з'ясовано, що в першій половині XIX століття з метою усунення на українських землях залишків автономії й місцевої культури та намаганням зрусифікувати їх у сфері освіти було зроблено два принципові кроки: 1) відкрито Харківський і Київський університети; 2) засновано Полтавський і Київський кадетські корпуси як оплоти царизму. Однак практична діяльність цих навчальних закладів дала неочікувані результати: університети стали осередками Громад, а їх випускники, працюючи в кадетських корпусах, прищеплювали українофільські ідеї своїм вихованцям. У контексті протиборства двох педагогік – «прогресивної» і «консервативної», яке постало у сфері освіти в результаті скасування кріпацтва, з'ясовано, що в українських корпусах на протистояння означених педагогічних систем впливала громадсько-просвітительська ідеологія, спрямована на самозбереження культурно-національної ідентичності українців і опір тотальній русифікації, тоді як у решті кадетських корпусів, попри проникнення прогресивних ідей у навчально-виховну систему, брала верх офіційна педагогіка, принципово спрямована на збереження й оборону царату.

Аналіз змісту, цілей і специфіки організації навчально-виховного процесу кадетських корпусів України свідчить, що особливостями, які відрізняли систему виховання військових навчальних закладів від цивільних і становили базові поняття підготовки військових фахівців були: 1) військова дисципліна; 2) військова моральність; 3) товариськість як домінанта колективного корпоративного виховання; 4) патріотизм, обумовлений, з одного боку, формуванням вірнопідданських інтенцій, з іншого, – прищепленням любові й шанобливого ставлення до культури рідного народу.

Аналіз складу учнів і викладачів показав: 1) у двох найдавніших в Україні кадетських корпусах Полтави і Києва в переважній більшості навчалися нащадки козацтва, на відміну від Одеського і Сумського, представлених дещо іншим соціально-культурним складом учнів, утворилися передумови культурного, психологічного, історичного, соціального характеру для засвоєння українофільських ідей; 2) у них працювала ціла плеяда педагогів – активних учасників українського

руху, яскравих харизматичних особистостей, які не могли не вплинути на формування світогляду кадетів, адже педагогіка виступала саме тією галуззю, де члени українських Громад прагнули реалізовувати й упроваджувати в життя свої ідеї та ідеали, вступаючи в конфлікт з царським урядом і його настановами, як відверто, так і толерантно висловлюючись проти русифікації; 3) у Полтавському і Київському корпусах відбувалося протистояння педагогічних систем, побудованих на різних ментальних засадах й аксіологіях – гуманістичній і авторитарній, які прищеплювали принципово різні етичні цінності.

У дисертації доведено: специфіку навчально-виховного процесу локальної педагогічної системи визначають два чинники, від яких залежить успішність її функціонування, це – етнокультурне і життєве середовище конкретного навчального закладу, яке формує в ньому відповідні умови оточення – атмосферу чи «дух» закладу. Питома для української ментальності повага до особистої свободи і людської гідності виступала аксіальною цінністю, довкола якої створювалась особлива атмосфера – «дух» корпусів Наддніпрянщини. Повага до свободи і гідності, обумовлена національним світоглядом переважної більшості як вихователів, так і вихованців, а не міністерськими настановами й інструкціями, стали тим критерієм, згідно з яким вибудовувалася органічно цілісна система виховання.

У дисертації виокремлено особливості виховної системи у формуванні особистості кадетів українських корпусів, пов'язані з тим, що актуальні для тогочасної педагогіки ідеї виховуючого навчання та триєдності розумового, морального і фізичного розвитку особистості в українському етнокультурному середовищі розвивались органічно, набуваючи продуктивного втілення зусиллями педагогічних колективів під ефективним управлінням директорів, здатних розумно, зважено, обґрунтовано підтримати й спрямувати в належне рідше творчу ініціативу як колег, так і вихованців, керуючись почуттям довіри, любові та поваги до них.

Ключові слова: кадетські корпуси, розвиток системи виховання, виховуюче навчання, військова педагогіка, військова освіта, етнокультурне середовище, українське національне відродження, Наддніпрянська Україна.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Коміренко Ю. А. Становлення та розвиток системи виховання в кадетських корпусах України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43 (1). С. 202–209.
2. Коміренко Ю. А. Моральне виховання в кадетських корпусах Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. у контексті формування військової педагогіки як нової науково-практичної галузі. *Педагогічний дискурс: Збірник наукових праць*. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 349–355.
3. Комиренко Ю. А. Формирование дисциплинированности у воспитанников кадетских корпусов Украины (середина XIX – начало XX в.). *Вестник Академии знаний*. 2013. № 2 (5). С. 117–124.
4. Коміренко Ю. А. Формування дисциплінованості у вихованців кадетських корпусів Наддніпрянської України (середина XIX – початок XX ст.). Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. Ч. 2 / гол. ред. М. Т. Мартинюк. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2013. С. 215–223.
5. Коміренко Ю. А. Поєднання суворості вимогливості й батьківської любові як підґрунтя педагогічної традиції кадетських корпусів України середини XIX – на початку XX століття. *Наукові записки*. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 156. Серія: Педагогічні науки. С. 200–206.
6. Коміренко Ю. А. Впровадження в педагогічну практику кадетських корпусів Наддніпрянщини у 1860-х рр. концепції виховуючого навчання (етнопсихологічний аспект). *Педагогічні науки. Збірник наукових праць*. Херсон: Гельветика, 2017. Вип. LXXV. Т 1. С. 50–53.
7. Коміренко Ю. А. Особливості учнівського складу кадетських корпусів Наддніпрянської України середини XIX – початку XX ст. *The scientific method* (Warszawa, Poland). 2017. № 5. Vol. 1. P. 40–48.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Коміренко Ю. А. Становлення та розвиток системи виховання в кадетських корпусах України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Військова*

- освіта та наука: Сьогодення та майбутнє: Тези доповідей VIII Міжнародної науково-практичної конференції (23 листопада 2012 р., м. Київ). К.: ВІКНУ, 2012. С. 209.*
9. Коміренко Ю. А. Протистояння двох систем виховання у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі. *Актуальні проблеми розвитку світової науки III Міжнародна конференція (28 лютого 2017 р., м. Київ). К.: Центр наукових досліджень «Велес», 2017. Ч. 2. С. 49–56.*
 10. Коміренко Ю. А. Особливості виховної системи кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття. *Inovativny výskum v oblasti vzdelávania a sociálnej práce: Medznárodná vedecko-praktická konferencia (10–11 marca 2017, Sládkovičovo). Sládkovičovo, 2017. С. 21–23.*
 11. Коміренко Ю. А. Зіткнення імперських і національних інтенцій у виховному процесі Полтавського і Київського кадетських корпусів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Сучасні досягнення вітчизняних учених у галузі педагогічних та психологічних наук: Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції (3–4 березня 2017 р., м. Київ). К.: Громадська організація «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 10–14.*
 12. Коміренко Ю. А. Наративні джерела як основа джерельної бази дослідження системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття. *Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне: Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції (3–4 березня 2017, м. Київ). К.: Громадська організація «Київська наукова суспільствознавча організація, 2017. С. 9–13.*
 13. Коміренко Ю. А. Викладання історії як духовна складова національного чинника виховання педагогічного процесу в Петровсько-Полтавському кадетському корпусі (середина XIX – початок XX ст.). *Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 березня, м. Одеса). Одеса: Громадська організація «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2017. С. 17–22.*

14. Коміренко Ю. А. Особистість учителя як ключовий фактор передачі культурного досвіду у Володимирсько – Київському кадетському корпусі (середина XIX – початок XX ст.). *Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства* Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 березня 2017 р, м. Харків). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2017. С. 102–106.
15. Коміренко Ю. А. Культурно-історичні та соціально-політичні передумови становлення навчально-виховної системи в кадетських корпусах України в сер. XIX – на поч. XX ст. *Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 березня 2017 р., м. Херсон). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 43–49.
16. Коміренко Ю. А. Історичні обставини формування базових категорій підготовки військових фахівців та їх впровадження у виховну систему кадетських корпусів України в середині XIX на початку XX століття. *Людина віртуальна: нові горизонти*: Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції (20–21 березня 2017 р., Україна – Сербія – Азербайджан – Польща – Канада). Монреаль: СРМ «ASF», 2017. Ч. 2. С. 29–31.
17. Коміренко Ю. А. Становлення і розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття як дослідницька проблема історії педагогіки. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (24–25 березня 2017 р., м. Дніпро). Дніпро, 2017. С. 158–160.
18. Коміренко Ю. А. Типологія джерельної бази дослідження розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього*: Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції (24–25 березня 2017 р., м. Львів). Львів: Громадська організація «Львівська фундація суспільних наук», 2017. С. 79–83.
19. Коміренко Ю. А. Особливості виховання українського кадета в середині XIX –

на початку ХХ століття. *Права дітей від витоків до сьогодні*: Матеріали науково-методичного семінару (5 травня 2019 р., м. Умань). Умань: Візаві, 2019. С. 102–104.

ABSTRACT

Komirenko Y. A. Development of the educational systems in Kyiv Cadet Corps and Poltava Cadet Corps from the middle of the 19th century to the beginning of the 20th century. Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a candidate degree in pedagogical sciences in the specialty 13.00.01 «General pedagogy and history of pedagogy». – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman 2020.

Thesis shows for the first time organizational and pedagogical foundations of educational system development in Ukrainian cadet corps from the middle of the 19th century to the beginning of the 20th century. Is characterized content of training specialists in military educational institutions (military discipline, military morality, sociality as a dominant collective corporal upbringing, patriotism, conditioned on the one hand formation of loyal intentions, on the other hand instilling love and respectful attitude towards the native culture), particularity of organization activities of cadet corps (socio-cultural composition of pupils and educators as backgrounds of cultural, psychological, historical, social character for adoption of Ukrainian ideas; ethnocultural and living environment of specific educational institution based on specific for Ukrainian mentality respect to personal freedom and human dignity); is distinguished particularities of educational system in formation of cadet personality during researched period (implementation of concept of upbringing education; combination of severe demands and affection to pupils as defining feature educational system and pedagogical tradition; implementation of concept triple unity of intellectual, moral and physical upbringing). Socio-political, cultural public, scientific and pedagogical preconditions foundation and stages of development cadet corps, which functioned in Ukrainian provinces of Russian empire during researched period were clarified. The historiographical characteristics and sources' systematization of functioning Ukrainian cadet corps from the middle of the 19th

century to the beginning of the 20th century were further developed taking into account ethnic, cultural, territorial and regional features.

During the research, it was found out that in the first part of the 19th century, in order to eliminate the rests of autonomy and local culture from the Ukrainian territory and to Russificate it, two primary steps were made in education: 1) Kharkiv and Kiev universities were founded; 2) Poltava and Kyiv Cadet Corps were established as pillars of czarist regime. The practical activity of these institutions, however, provided unexpected results: the universities became the bastions for Hromadas, and their graduates, working in cadet corps, were implementing Ukrainophilic ideas to their pupils.

In the context of the opposition between two pedagogics – «forward-looking» and «conservative» ones, which came to the education due to the abolition of servage, it was found out that in the Ukrainian corps, the opposition of these two pedagogical systems was influenced by public and educational ideology aimed at self-preservation of cultural and national Ukrainian identity and the resistance to the total Russification, while in the rest of cadet corps, regardless the infiltration of forward-looking ideas, the official pedagogics, principally meant to keep and protect the czarist regime, remained dominant.

The analysis of contents, goals and special features of teaching and educational process organization in Ukraine cadet corps proves that the determinative characteristics of the military educational institutions (in comparison with the non-military ones) and the basic notions of military experts education were: 1) military discipline; 2) military morality; 3) fellowship as a key feature of corporate upbringing; 4) patriotic feeling determined, on the one hand, by the allegiance transmission and reinforcement, and on the other hand, by cultivation of love and respect towards the native culture.

The analysis of teachers and pupils membership demonstrated that 1) in the two most ancient Ukrainian cadet corps of Poltava and Kyiv studied mostly the descendants of Cossack lines (while in Odessa and Sumy Cadet Corps the boarders had quite different social and cultural origins), there were cultural, psychological, historical and social conditions for the Ukrainophilic ideas assimilation; 2) in these institutions worked numerous educators who participated actively in the Ukrainian civilian movements, and these educators inevitably influenced the world view formation of the cadets, as the

pedagogics appeared this very domain where the members of Ukrainian Hromadas aspired to implement and embody their concepts and ideals, conflicting with czarist government and ideology, by implicit and explicit opposition to the Russification; 3) in Poltava Cadet Corps and Kyiv Cadet Corps, there was struggle between pedagogical systems established on different axiological and mental background, and radically different ethical values were implemented.

In this scientific work it is shown that the particular characteristics of educational and upbringing process in the local pedagogical system, are determined by two factors which shape its success: these are ethnic, cultural and living space of a particular institution, which creates relevant conditions, i. e. the atmosphere, or the «spirit» of the institution. The respect towards personal freedom and human dignity, essential for the Ukrainian mindset, was a fundamental value which determined the unique atmosphere, the «spirit» of the Dnieper Ukraine cadet institutions. The overwhelming majority of educators and boarders had the national mindset which implied the respect of freedom and dignity. Thus, this fact (and not ministerial guidelines and instructions) became the hallmark to build the integral educational system.

This scientific work defines special features of educational system regarding the personality formation in Ukrainian cadet corps linked with the idea to integrate upbringing with education and the triple unity of intellectual, moral and physical personal development was essential for the pedagogics of the epoch, and in the Ukrainian ethnic and cultural context this idea flourished naturally. It was efficiently implemented due to the efforts of teaching staff capable of rational, careful and well-founded support and guidance of creative initiatives shown by the colleagues and pupils, confidence, affection and respect being the primary notions.

Keywords: cadet corps, development of educational system, educational upbringing, military pedagogics, military education, ethnic and cultural environment, Ukrainian national rebirth, Dnieper Ukraine.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
Розділ 1. Історія становлення і розвитку кадетських корпусів в Україні середини ХІХ – початку ХХ століття	22
1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження	22
1.2. Передумови становлення кадетських корпусів в Україні	43
1.3. Етапи розвитку кадетських корпусів у великих губернських містах Наддніпрянщини в середині ХІХ – на початку ХХ століття	57
Висновки до першого розділу	71
Розділ 2. Організаційно-змістові засади діяльності кадетських корпусів України середини ХІХ – початку ХХ століття	75
2.1. Специфіка організації освітнього процесу й особливості учнівського складу кадетських корпусів України досліджуваного періоду	75
2.2. Формування педагогічного складу кадетських корпусів	95
2.3. Зміст підготовки військових фахівців у кадетських корпусах України в середині ХІХ – на початку ХХ століття	128
Висновки до другого розділу	155
Розділ 3. Особливості системи виховання українського кадета в середині ХІХ – на початку ХХ століття	158
3.1. Концепція виховуючого навчання в практиці кадетських корпусів України в середині ХІХ – на початку ХХ століття	158
3.2. Визначальні характеристики виховної системи кадетських корпусів	174
3.3. Концепція триєдності розумового, морального і фізичного виховання в діяльності кадетських корпусів у досліджуваній період	189
Висновки до третього розділу	206
ВИСНОВКИ	209
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	213
ДОДАТКИ	255

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасних соціально-політичних умовах підґрунтям патріотичного виховання є принцип національної спрямованості, який передбачає формування національної самосвідомості, та принцип історичної пам'яті, спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців, відтворення її в реконструйованих й осучаснених формах (Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді, 2015). Важливою складовою формування ціннісних орієнтирів національно-патріотичного виховання є поширення інформації про досягнення наших співвітчизників та їх внесок у скарбницю світової цивілізації, зокрема у сферах освіти, науки, культури (Стратегія національно-патріотичного виховання, 2019).

Окрему сторінку в історії вітчизняної педагогіки займає військова педагогіка, що містить традиції навчання і виховання військовослужбовців. Розробка оптимальних форм, методів, принципів і засобів формування цілісної особистості захисника держави, сучасні вимоги до військових фахівців потребують опори, якою і є багатовіковий історико-педагогічний досвід. Творче використання ідей і думок, положень, перевірених часом, наразі не втратили актуальності та є позитивним досвідом для удосконалення військової педагогіки на сучасному етапі розвитку вітчизняної освіти.

У цьому аспекті корисним є досвід виховання кадетів як майбутніх офіцерів у військових закладах освіти в середині XIX – на початку XX століття. Становлення і розвиток системи виховання в кадетських корпусах України відбувалося в умовах поетапного розгортання протистояння колоніальній політиці Російської імперії, пов'язаного з українським національним відродженням. Розбудова навчально-виховної системи цих кадетських корпусів, з одного боку, була детермінована настановами офіційних органів, які послідовно впроваджували колоніальну русифікаторську політику царату у військову освіту, а з іншого, – значною мірою їх система виховання була зумовлена українським світоглядом і національними культурними традиціями, що вигідно вирізняло Полтавський, Київський, Сумський і

Одеський кадетські корпуси з решти губернських закладів освіти.

Серед видатних представників національного відродження, які зробили значний внесок у збереження та розвиток української та світової культури, мистецтва, науки, спорту, були педагоги та вихованці кадетських корпусів. Певна частина випускників виборювала незалежність і соборність України й становила українську військову еліту в період існування Центральної Ради, Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки. Переосмислення педагогічного досвіду досліджуваного періоду не лише сприятиме реалізації концепції національно-патріотичного виховання, а й уможливить реконструювання й упровадження цього досвіду в осучаснених формах у розвиток закладів військової освіти України.

У вітчизняному історико-педагогічному доробку дослідження, безпосередньо присвячені проблемі вивчення історії заснування та розвитку в Україні кадетських корпусів, стали з'являтися лише в останні кілька років, хоча науково-дослідницька робота в цьому аспекті розпочата ще наприкінці XIX – на початку XX століття, зокрема, полтавським красзнавцем і громадським діячем І. Ф. Павловським, відомим військовим педагогом, генералом М. С. Лалаєвим, колишніми вихованцями Полтавського кадетського корпусу О. Д. Ромашкевичем, А. М. Вауліним, О. Д. Бутовським, М. Е. Дерюгіним, співробітниками Полтавського, Київського й Одеського кадетських корпусів Б. Г. Медемом, Н. П. Завадським, В. В. Цитовичем. Тогочасні дослідники презентували фактичний матеріал у рамках пануючої теорії «офіційної народності», не пропонували аналітики і не розглядали навчально-виховну роботу в кадетських корпусах у широкому соціально-історичному й національно-культурному контексті.

Ідеологічна заангажованість досліджень радянського періоду переважала над науковою об'єктивністю, а все, що стосується військових закладів освіти, які функціонували в українських губерніях, розглядалося лише в російському контексті, питання про їхню специфіку ніяк не порушувалось.

У пострадянському історико-педагогічному дискурсі на теренах вітчизняної

науки з'явилися роботи незалежного характеру, прямо чи опосередковано присвячені діяльності кадетських корпусів. Різні аспекти становлення і розвитку кадетських корпусів в Україні розглядали М. О. Балабай, Т. О. Булгакова, М. В. Герасименко, О. М. Даценко, А. Дроздовський, О. В. Єфімова, М. Карпенко, О. В. Кожедуб, О. Г. Козинець, С. В. Кормілець, Ю. Г. Корнійчук, А. І. Махінько, Ю. М. Мачача, М. М. Милицина, І. М. Панов, Ю. М. Пікуль, Є. В. Пузирьов, С. Решетов, О. Л. Скрябін, Я. Ю. Тинченко, А. П. Ткачук, Л. М. Яременко та ін.

Розкриттю предметного поля досліджуваної проблеми сприяють сучасні історико-педагогічні дослідження Л. Д. Березівської, Н. М. Гупана, О. Л. Кірдан, Н. М. Коляди, Т. Д. Кочубей, О. В. Перцова, О. Б. Петренко, О. В. Сухомлинської, В. Л. Федяєвої та ін.

Історіографічний огляд проблеми становлення і розвитку кадетських корпусів в Україні середини ХІХ – початку ХХ століття засвідчив, що значна частина наукових робіт має суто історичне спрямування. Це переважно дослідження з військової історії, а не з історії педагогіки, інші лише опосередковано стосуються проблем виховання та мають фрагментарний характер.

Отже, потреба об'єктивного осмислення історико-педагогічного досвіду та недостатня наукова розробленість проблеми зумовили вибір теми дослідження – **«Розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині ХІХ – на початку ХХ століття».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження є складовою наукової теми кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання» (державний реєстраційний номер № 0111U009198), Центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування (НАПН України та МОН України) в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Тему дослідження затверджено на засіданні Вченої ради університету (протокол № 3 від 15.10.2012 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні НАПН України (протокол № 9 від 27.11.2012 р.).

Мета дослідження – визначити та розкрити організаційно-педагогічні засади розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття.

Відповідно до теми та мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати історіографію проблеми та джерельну базу дослідження.
2. Розкрити передумови становлення та визначити етапи розвитку кадетських корпусів в Україні у досліджуваний період.
3. Охарактеризувати специфіку організації діяльності кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття.
4. Виокремити особливості системи виховання у формуванні особистості кадета в досліджуваний період.

Об'єкт дослідження – процес виховання у кадетських корпусах України середини XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні засади розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в досліджуваний період.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження використовувався комплекс взаємопов'язаних методів: *історико-логічний аналіз* (для систематизації наукової літератури й архівних джерел для узагальнення досвіду функціонування кадетських корпусів на землях України в середині XIX – на початку XX століття); *структурно-порівняльний аналіз* документальних і наукових джерел (при зіставленні даних архівних і друкованих джерел з досліджуваної проблеми); *хронологічно-системний і проблемно-пошуковий методи* (для наукового обґрунтування організаційно-педагогічних засад розвитку системи виховання в кадетських корпусах від середини XIX до початку XX століття); *логіко-системний аналіз* (для з'ясування особливостей виховної системи українських кадетських корпусів у формуванні особистості кадетів у досліджуваний період для виокремлення реальних і суб'єктивних відомостей, а також провідних ідей і концепцій діяльності цих військових закладів освіти); *порівняльно-історичний метод* (для зіставлення особливостей певних аспектів виховної системи українських кадетських корпусів з рештою подібних військово-навчальних закладів Російської

імперії); *історико-генетичний* (для розкриття еволюції кадетських корпусів Наддніпрянщини та для виявлення причин і характеру змін, що відбувалися в процесі їхнього історичного розвитку); *ретроспективний* (для розуміння сутності освітнього процесу в українських кадетських корпусах середини ХІХ – початку ХХ століття як педагогічного явища й особливостей його розвитку як системи); *історико-порівняльний* або *історико-компаративний аналіз* (для порівняння організаційно-педагогічних засад розвитку системи виховання в кадетських корпусах на всіх етапах розвитку в хронологічних межах дослідження).

У дослідженні використано дослідницький інструментарій суміжних дисциплін, зокрема біографістики, геральдики, генеалогії, демографії, етнопсихології, психолінгвістики, психоаналізу, культурології, літературознавства, соціології та ін. (для об'єктивного аналізу історіографічних джерел особового походження (діаріушів, автобіографій, епістолярій, мемуарів), у яких описано спосіб життя й атмосферу, в якій формувалась особистість кадетів; та виявлення етнокультурних особливостей базових засад світогляду авторів цих джерел, що дало змогу з'ясувати принципову відмінність виховної системи українських кадетських корпусів від решти подібних закладів Російської імперії).

Хронологічні межі дослідження охоплюють середину ХІХ – початок ХХ століття. *Нижня межа* визначається часом становлення перших кадетських корпусів на українських землях (зокрема Петровського Полтавського кадетського корпусу, заснованого 6 грудня 1840 р.). *Верхня хронологічна межа* – початок ХХ століття (1917–1920 рр.) визначена реформуванням військової освіти у зв'язку з перетворенням імперських корпусів, які функціонували в українських губерніях, на кадетські корпуси Військового міністерства Української Держави, їх закриттям і евакуацією.

Територіальні межі дослідження відповідають адміністративно-територіальній приналежності українських земель у визначених хронологічних межах до дев'яти українських губерній Російської імперії: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської. Розвиток системи виховання в кадетських корпусах

розкрито в межах Наддніпрянської¹ України (Центральній, Південній і Східній), що спочатку входила до складу Російської імперії, згодом – до Української Народної Республіки (УНР).

Джерельна база дослідження охоплює групи джерел, що подають відомості про кадетські корпуси України та факти, пов'язані прямо чи опосередковано з їх історією і функціонуванням (за типом усі використані джерела належать до писемних, а за родовими ознаками поділяються на наративні та документальні):

– *довідково-енциклопедична література* досліджуваного періоду: «Військова енциклопедія» у 18-ти томах (1911–1914), «Короткий біографічний словник учених і письменників Полтавської губернії з половини XVIII віку» (1912) і «Полтавці: ієрархи, державні й громадські діячі та благодійники. Короткий біографічний словник Полтавської губернії з половини XVIII віку з портретами» (1914) І. Ф. Павловського та ін.;

– *статистичні матеріали*: матеріали Чернігівської губернії М. О. Домонтовича, списки легітимованої української шляхти, складені В. Л. Модзалевським та сучасними українськими істориками С. М. Лисенком, Є. А. Чернецьким, В. О. Мокляком;

– *інформаційні матеріали* про біографії осіб офіцерського звання – випускників і педагогів українських кадетських корпусів: *списки офіцерських чинів Російської імперської армії*, складені 6-м відділенням Головного штабу; *біографічні довідники*, складені на підставі архівних матеріалів сучасними істориками: С. В. Волковим, А. В. Ганіним, М. М. Рутичем, О. М. Колянчуком, М. Р. Литвином, К. Є. Науменком, Я. Ю. Тинченом та ін.;

– опубліковані *документальні матеріали офіційного походження*, у яких відтворено важливі тенденції політики у сфері освіти: законодавчі акти, що містяться в «Повному зібранні законів Російської Імперії»; доповіді міністра та матеріали зі шкільної реформи Міністерства народної освіти; положення про кадетські корпуси та програми й інструкції для викладання навчальних предметів; записки офіційних посадових осіб Головного управління військових закладів освіти

¹ Відповідно до тогочасного розмежування вживатимемо цей термін як синонім до українського.

тощо;

– *праці* відомих українських, російських і європейських педагогів другої половини XIX – початку XX століття, які сприяли поширенню й еволюції педагогічного знання, зокрема, з військової педагогіки: М. Ф. Бунаков, М. П. Бірюков, І. Ф. Гербарт, В. О. Гольцев, Б. Д. Грінченко, М. І. Драгомиров, В. М. Жук, П. Ф. Каптерев, П. Ф. Лесгафт, С. О. Макаров, М. П. Михневич, О. Ф. Музиченко, М. І. Пирогов, В. Л. Райковський, В. Я. Стоюнін, П. З. Тимошенко, Д. М. Трескін, П. Д. Юркевич, К. В. Єльніцький, М. О. Якубович, К. П. Яновський та ін.;

– джерела *особового походження*: діаріуші, автобіографії, епістолярії та мемуари (зокрема, щоденник українського вченого-криміналіста й історика права О. Ф. Кістяківського, філософська автобіографія М. О. Бердяєва, листування В. Б. Антоновича тощо).

Важливу групу документальних джерел становлять *архівні матеріали* – документи Центрального державного історичного архіву України в Києві (ЦДІАК України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Києва (Держархів м. Києва).

У дослідженні проаналізовано *періодичні видання*: «Киевская старина», «Основа», «Наша страна», «Исторический вестник», «Кадет», «Украинская жизнь», «Морской сборник», «Разведчик», «Часовой», «Военная быль» (Париж) та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* виявлено організаційно-педагогічні засади розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття, а саме: засадничі принципи підготовки фахівців у військових закладах освіти (військова дисципліна; військова моральність; товариськість як домінанта колективного корпоративного виховання; патріотизм, що формувався протиріччями між вірнопідданськими інтенціями та прищепленням любові й шанобливого ставлення до культури рідного народу); специфіку організації діяльності кадетських корпусів (соціально-культурний склад учнів і педагогів як передумови культурного, психологічного, історичного, соціального характеру для засвоєння українофільських

ідей; етнокультурне та життєве середовище конкретного закладу освіти, засноване на питомій для української ментальності повазі до особистої свободи і людської гідності); особливості виховної системи у формуванні особистості кадета в досліджуваний період (реалізація концепції виховуючого навчання; поєднання суворої вимогливості й любові до вихованців як визначальна риса виховної системи і педагогічна традиція; упровадження концепції триєдності розумового, морального і фізичного виховання);

– *уточнено* соціально-політичні, культурно-громадські та науково-педагогічні передумови становлення та етапи розвитку кадетських корпусів в Україні в досліджуваний період;

– *подальшого розвитку* набула характеристика історіографії та систематизація джерельної бази дослідження діяльності кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття із врахуванням етнокультурних і територіально-регіональних ознак.

До наукового обігу введено маловідомі та раніше невідомі документи, історичні факти, пов'язані з діяльністю кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні результати й висновки дослідження (зокрема, виокремлені організаційно-педагогічні засади розвитку системи виховання в кадетських корпусах України, зумовлені українським світоглядом і національними культурними традиціями, що вигідно вирізняло Полтавський, Київський, Сумський і Одеський кадетські корпуси з решти закладів освіти) використано для розв'язання наукових і практичних завдань у сучасних умовах реформування освітньої системи України.

Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії військової освіти, історії педагогіки, соціальної педагогіки, історії України; для розширення, доповнення та оновлення змісту навчальних курсів: «Історія педагогіки», «Військова справа»; для написання підручників та посібників з історії педагогіки, навчальних посібників та узагальнювальних праць з історії військової

справи України.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка про впровадження № 421/01 від 18.02.20 р.), Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка про впровадження № 013/305 від 30.06.17 р.), ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка про впровадження № 68-20-193 від 16.03.20 р.).

Апробація результатів дисертації. *Основні результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях різних рівнів: міжнародних – «Військова освіта та наука: сьогодні та майбутнє» (Київ, 2012), «Сучасні досягнення вітчизняних учених у галузі педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2017), «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (Київ, 2017), «Актуальні проблеми розвитку світової науки» (Київ, 2017), «Інноваційні наукові дослідження у сфері педагогіки та соціальної роботи» (Сладковічево, Словацька Республіка, 2017), «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (Одеса, 2017), «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Херсон, 2017), «Людина віртуальна: нові горизонти» (Монреаль – Рубіжне – Северодонецьк – Харків – Київ – Житомир – Баку – Ніш – Зелена Гура, 2017), «Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства» (Харків, 2017), «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (Львів, 2017); *всеукраїнських – «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012), «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013), «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 2017); регіональних – «Соціалізація особистості: передумови, проблеми» (Умань, 2015), «Права дітей: від витоків до сьогодні» (Умань, 2018, 2019).**

Результати дослідження обговорювали на засіданнях кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування МОН України та НАПН України, звітних наукових

конференціях Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2013–2019).

Публікації. Основний зміст дисертаційного дослідження відображений у 19 наукових одноосібних працях, з яких 7 статей, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації (2 у наукових періодичних зарубіжних виданнях), 12 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, висновків, списку використаних джерел (420 найменувань, з них 14 архівних джерел), 16 додатків на 75 сторінках. Загальний обсяг роботи – 333 сторінки, із них основного тексту – 200 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ В УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Історіографічний складник виступає обов'язковим компонентом історико-педагогічних розвідок. Як зазначає радянський історик педагогіки Е. Д. Дніпров, «без серйозних історіографічних досліджень неможливо усвідомити процес розвитку історико-педагогічного знання, виявити у ньому лакуни і визначити перспективи подальшої роботи в історії педагогіки» [95, с. 12]. На думку відомого педагога О. В. Сухомлинської, одне із завдань історико-педагогічної науки полягає в тому, щоб «дати адекватну оцінку джерелам різного походження, які становлять дискурсивну тканину часу» [354, с. 27]. Як авторитетний методолог, О. В. Сухомлинська висуває аргументи на користь застосування джерельної бази в наукових розвідках з історії педагогіки, оскільки вважає: чим більше дослідник занурюється в історію, тим менше має джерел, а чим ближче до нашого часу, тим репрезентативнішим виявляється інформаційне поле. При цьому вчена застерігає від формального посилення на архівні матеріали [355, с. 12]. На думку історика педагогіки Н. М. Коляди, формування джерельної бази є одним з важливіших етапів у структурі історико-педагогічних досліджень [164, с. 338].

У галузі історико-педагогічних досліджень особливу увагу сучасних науковців, які звертаються до вивчення діяльності навчально-виховних закладів, привертає період середини ХІХ – початку ХХ століття, оскільки, як вважає український історик педагогіки Н. С. Побірченко, ця доба «ввійшла до вітчизняної історії як пора високого злету духовності, відродження національної свідомості, розквіту творчості в науці, літературі, мистецтві, педагогіці України» [276, с. 3].

У вітчизняній історіографії науково-дослідницька література, безпосередньо присвячена проблемі вивчення історії заснування в Україні кадетських корпусів та

їх розвитку, почала з'являтися лише в останні кілька років. Поодинокі факти й відомості, пов'язані з означеним питанням, містяться в працях переважно російського походження, тому аналіз історіографії проблеми розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття вимагає комплексного підходу й передбачає врахування кількох аспектів: 1) історія розвитку системи виховання в кадетських корпусах Наддніпрянщини безпосередньо пов'язана з історією становлення військової освіти й історією становлення кадетських закладів у Російській імперії; 2) тематично історіографія проблеми включає розвідки історичного характеру, наукову літературу з військової педагогіки та праці загальнопедагогічні; 3) за походженням це російські, західноєвропейські, емігрантські та українські розвідки; 4) хронологічно всі дослідження з історії кадетських корпусів поділяються на три періоди: імперський – XIX – початок XX століття, радянський – 1917–1991 рр.; пострадянський – від 1991 р. до сьогодні.

Імперський період історіографії кадетських корпусів охоплює XIX – початок XX століття, хоча перші ґрунтовні розвідки узагальнювального, а не суто оглядового характеру з проблем військової освіти в Російській імперії з'явилися лише наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. таких праць усього дві: одна належить військовому історику генерал-майору М. М. Мельницькому («Збірник відомостей про військово-навчальні заклади Росії», Т. 1–4 1857–1860) [226–231], де подається історія розвитку військової освіти в Російській імперії від початку XVIII століття до середини 1850-х рр. і оцінюється як позитивне явище уніфікація військової освіти, розпочата за часів Миколи I, та створення єдиних програм навчання; інша – військовому теоретику генералу М. В. Медему («Думка про те, які недоліки виявляються в наших військово-навчальних закладах», 1863) [225], де в контексті розпочатої Д. О. Мілютіним реформи військової освіти критично висвітлюється система навчання в кадетських корпусах у другій чверті XIX століття.

Існуючу в першій половині XIX століття систему військової освіти піддали конструктивній критиці, визначивши основні напрями її реформування, видатний український педагог М. І. Пирогов і відомий російський військовий історик генерал-лейтенант П. О. Бобровський [28]. У статті «Зауваження на звіти морських

навчальних закладів» (1860) М. І. Пирогов, вказуючи на необхідність виховання в молоді людяності, з урахуванням особливостей особистості, заперечував систему закритих навчальних закладів, де нівелюються особисті потреби індивіда задля колективних, що є неприпустимим, адже людина живе не лише для суспільства, а й для себе [271]. Ці ідеї стали органічним ґрунтом для розбудови виховної системи кадетських корпусів, відкритих на українських землях у середині ХІХ століття.

В історіографії імперського періоду, що торкалася питань військової освіти, чималу частину літератури присвячено кадетським корпусам. Так, у 1832 р. з'являється окрема праця, присвячена історії Петербурзького Першого кадетського корпусу, написана його колишнім вихованцем – одним з найбільш відомих російських військових істориків О. В. Вісковатовим [55]. Вона була приурочена до століття заснування цього військово-навчального закладу й поклала початок низці ювілейних видань – численним історичним нарисам, що описували історію окремих кадетських корпусів і військових гімназій у форматі документальних хронік окремих закладів, створених їх співробітниками, краєзнавцями чи істориками. Приміром це: Ф. Ф. Веселаго «Нариси історії Морського кадетського корпусу» (1852) [51], Г. О. Милорадович «Матеріали до історії Пажеського Його Імператорської Величності корпусу (1711–1875)» (1876) [234], П. П. Карцов «Історичний нарис Новгородського графа Аракчєєва кадетського корпусу і Нижегородської графа Аракчєєва військової гімназії: до 50-го ювілею корпусу. 1834–1884 рр.» (1884) [150], К. Г. Енкель «Фінляндський кадетський корпус. 1812–1887. Історичний нарис» (1889) [114], М. С. Лалаєв «П'ятдесятиріччя Орловського-Бахтіна кадетського корпусу 1843–1893» (1894) [199], І. І. Рикалов «Історична записка про Михайлівський Воронізький кадетський корпус: із додатком списку вихованців за 50 років (1845–1895 рр.)» (1895) [302], Ф. О. Ушаков «Матеріали до історії Псковського кадетського корпусу» (1895) [374], А. М. Петров «Історичний нарис Павловського військового училища, Павловського кадетського корпусу та Імператорського Військово-сирітського дому, 1798–1898 рр.» (1898) [267], О. Д. Крутецький «Александровський кадетський корпус за перші 25 років існування. Коротка історична записка» (1898) [195], А. М. Поливанов

«П'ятдесятиріччя 2-го Московського Імператора Миколи I кадетського корпусу» (1899) [281], М. В. Аксьонов «Смоленський кадетський корпус (1805–1812). Історична нотатка» (1907) [2], О. М. Антонов «Петербурзький кадетський корпус. У пам'ять святкування 175-ї річниці. 1732–1907» (1907) [5], А. Ф. Вечеслов «Двадцять п'ять років (1883–1908 рр.) Донського Імператора Олександра III Кадетського Корпусу. Короткий історичний нарис» (1908) [52], В. П. Вікентьєв «Полоцький кадетський корпус. Історичний нарис 75-річчя його існування» (1910) [53], М. М. Гусєв «Короткий історичний нарис Першого Сибірського імператора Олександра I кадетського корпусу. 1813–1913» (1915) [89] та інші. Спільним недоліком названих розвідок є брак належного аналізу численного фактичного матеріалу, зібраного авторами.

У цих працях був сформований певний шаблон (канон), який передбачав історію корпусу, опис ювілейних святкувань і відвідувань закладу імператором, опис структури корпусу, організації освітнього процесу й побуту кадетів. Подавалися деякі офіційні документи, навчальні плани й навантаження, списки директорів, викладачів, офіцерів-вихователів, колишніх вихованців, а також списки видатних випускників із переліком їхніх заслуг тощо. За цим зразком створено й історичні нариси кадетських корпусів, відкритих в українських губерніях. Це праці визначного полтавського краєзнавця і громадського діяча І. Ф. Павловського «Історичний нарис Петровського Полтавського кадетського корпусу (1840–1890)» (1890) [250], відомого військового педагога генерала М. С. Лалаєва «На пам'ять колишнім і теперішнім вихованцям Петровського-Полтавського кадетського корпусу. 1840–1890» (1891) [198], колишнього вихованця Полтавської військової гімназії, згодом її співробітника, полковника О. Д. Ромашкевича «Матеріали до історії Петровського Полтавського кадетського корпусу» (1904–1916) [303–313], доктора медицини, старшого лікаря Полтавського кадетського корпусу Б. Г. Медема «Колишнє і наступне в Петровській Полтавській військовій гімназії і в Петровсько-Полтавському кадетському корпусі» (1912) [224], офіцера-вихователя Київського кадетського корпусу підполковника Н. П. Завадського «Володимирський Київський кадетський корпус. 1851 – 10 / XII 1901 р.: Коротка історична записка» (1901) [126] і

«Володимирський Київський кадетський корпус. 1851 – 10 / XII 1901 г.: Історичний нарис» (1908) [125], військового педагога, ротного командира Одеського кадетського корпусу полковника В. В. Цитовича «Одеський Великого князя Костянтина Костянтиновича кадетський корпус за перші сім років його існування» (1906) [483]. Слід зауважити, що останню роботу було створено під безпосереднім керівництвом директора корпусу генерала М. Є. Дерюгіна та за його участю, оскільки він написав кілька глав до неї.

Перша серйозна розвідка з історії кадетських корпусів, що з'явилась у 1880 р., належить службовцю Головного управління військово-навчальних закладів генералу М. С. Лалаєву – це «Історичний нарис військово-навчальних закладів, підпорядкованих Головному їх Управлінню: від заснування в Росії військових шкіл до закінчення першого двадцятиліття благополучного царювання государя імператора Олександра Миколайовича: 1700–1880» [197]. Означена праця складається з двох частин, у яких систематизовано історію розвитку кадетської освіти в Російській імперії, детально описано управління закладами, проаналізовано регламентації та накази, розглянуто принципи комплектування корпусів, освітню систему. У другій частині значну увагу приділено питанням поширення мережі кадетських корпусів у губернських містах, зокрема в Україні. Це історичне дослідження відзначається використанням значної кількості місцевого матеріалу, різноманітням статистичних даних. Разом із тим, історичний огляд розвитку кадетської освіти зводиться до переліку фактів, автор не звертається до аналізу навчально-виховної роботи в широкому соціально-історичному контексті. Слід зазначити, що брак аналітики є характерною рисою всіх досліджень з історії військової освіти імперського періоду.

Після зазначеної роботи М. С. Лалаєва наприкінці XIX – на початку XX століття з'являється низка узагальнювальних оглядів історії кадетських корпусів Російської імперії: О. І. Гіппіуса «Кадетські корпуси і військові гімназії» (1884) [79], С. О. Будаєвського «Історичний нарис військово-навчальних закладів, підпорядкованих Головному їх Управлінню» (1892) [31], Ф. В. Грекова «Короткий історичний нарис військово-навчальних закладів. 1700–1910» (1910) [85],

історичний нарис про Головне управління військово-навчальних закладів П. В. Петрова (Ч. 1 – 1902; Ч. 2 – 1907) [268; 269] і М. О. Соколова (Ч. 3 – 1914) [329], В. О. Бернацького «П'ятдесятиріччя Головного управління військово-навчальних закладів. 1863–1913» (1913) [18], колективний історичний нарис під редакцією Я. Л. Барського «Педагогічний музей військово-навчальних закладів. 1864–1914» (1914) [257]. Усі автори так чи інакше згадували кадетські корпуси, відкриті в українських губернських містах, і висвітлювали окремі факти, пов'язані з ними.

Питання виховання в кадетських корпусах порушували військові педагоги. Описавши у своїх працях особливості освітнього процесу у військово-навчальних закладах закритого типу, вони узагальнили багаторічний досвід педагогічної роботи в кадетських корпусах. Це роботи начальника Штабу військово-навчальних закладів генерал-майора І. Я. Ростовцева «Настанова для освіти вихованців військово-навчальних закладів» (1849) [314], директора Миколаївського кавалерійського училища генерала О. О. Більдерлінга «До питання про виховання дітей у кадетських корпусах» (1898) [26], офіцера-вихователя 2-го Московського кадетського корпусу полковника П. А. Галенковського «Виховання юнацтва в минулому. Історичний нарис педагогічних засобів при вихованні у військово-навчальних закладах (у період 1700–1856 рр.)» (1904) [66], офіцера-вихователя Ташкентського кадетського корпусу В. К. Герштенцейга «Про патріотичне виховання в кадетських корпусах» (1911) [78], випускника Полтавської військової гімназії генерал-лейтенанта А. М. Вауліна «До питання про виховання в кадетських корпусах» (1910) [47], який мав чималий досвід педагогічної роботи в кадетських корпусах (1895–1899 рр. – ротний командир, згодом викладач Михайлівського-Воронезького кадетського корпусу, інспектор класів Суворовського кадетського корпусу, перший директор Хабаровського кадетського корпусу, 1900–1905 рр. – директор Полоцького корпусу, з 1908 – директор Суворовського кадетського корпусу). У названих працях розкрито питання щодо предметів, які викладались у кадетських корпусах, навчального навантаження, методики викладання.

Особливий внесок у цю справу зробив наприкінці ХІХ – на початку

XX століття генерал-майор О. Д. Бутовський – один із засновників сучасного Олімпійського руху, член МОК (1894–1900 рр.), який доклав чимало зусиль для становлення теоретико-методологічних засад спортивної педагогіки. Маємо зауважити, що О. Д. Бутовський був вихованцем Полтавського кадетського корпусу і свою педагогічну діяльність розпочав у рідному корпусі, де захопився дисциплінами військово-спортивного циклу. Протягом 1882–1890 рр. за завданням військового відомства у закордонних відрядженнях він вивчав досвід європейських країн (Англії, Австрії, Бельгії, Данії, Італії, Німеччини, Франції, Швеції) у сфері фізичного виховання і спорту [90, с. 94]. У 1890 р. О. Д. Бутовський організував літні курси для підготовки офіцерів-вихователів, у функції яких входило фізичне виховання кадетів, і протягом шістнадцяти років не тільки керував цими курсами, а й займався викладацькою роботою, читаючи лекції з історії, теорії та методики тілесних вправ [30, с. 8]. Спираючись на історичний досвід і досвід європейських педагогів, описаний ним у розвідках «Тілесні вправи у Франції» (1893), «Польова гімнастика в різних країнах Західної Європи» (1897), «Шведська педагогічна та військова гімнастика» (1897), «Система шведської педагогічної та військової гімнастики» (1899), «Фізична освіта в древності й у середні віки» (1910), «Виховання та тілесні вправи в англійських школах» (1915) [35; 40; 41; 44], О. Д. Бутовський створив серію методичних розробок безпосередньо для кадетських корпусів: «Проект інструкції для викладання танців у кадетських корпусах» (1888), «Досвід керівництва для навчання плавання в кадетських корпусах» (1889), «Проект інструкції для навчання музиці та співам у кадетських корпусах» (1889), «Проект організації рухомих ігор як галузі фізичної освіти в кадетських корпусах» (1889), «Тілесні вправи та позакласні заняття в кадетських корпусах» (1898), «Вправи та заняття, що належать до фізичного виховання в наших кадетських корпусах» (1899) [36–39, 42, 43]. Його теоретичні дослідження та практичні розробки в галузі фізичного виховання були визнані сучасниками і впроваджувалися на практиці у військових і цивільних навчальних закладах.

Слід зазначити, що вагомий внесок в історіографію кадетських корпусів імперського періоду було зроблено колишніми вихованцями Полтавського

кадетського корпусу О. Д. Ромашкевичем, А. М. Вауліним, О. Д. Бутовським, М. Є. Дерюгіним; а також співробітниками Полтавського, Київського й Одеського корпусів Б. Г. Медемом, Н. П. Завадським, В. В. Цитовичем. По суті, вони започаткували українські дослідження історії кадетських корпусів Наддніпрянщини.

Отже, констатуємо: в імперський період розвитку історіографії досліджуваної нами проблеми було накопичено й певною мірою систематизовано значний обсяг фактичного матеріалу, який автори намагалися подавати в рамках панівної в ті часи теорії «офіційної народності». З кінця 10-х і до середини 40-х рр. ХХ століття з причин, зумовлених класовим підходом до наукової тематики та проблематики, досвід імперських кадетських корпусів царської Росії як «ідеологічно ворожий й антинародний» не вивчався ні в історії, ні в педагогіці. Можна вказати хіба що на поодинокі, проте ґрунтовну монографію військового історика генерал-майора О. А. Свечина «Еволюція військового мистецтва» (Т. 1–2 1927–1928), в якій позитивно оцінено наслідки реформ Д. О. Мілютіна [321, с. 342–343].

Натомість робота в цій сфері була продовжена за кордоном, куди емігрували кадетські корпуси. Позбавлена доступу до архівів, емігрантська історіографія зробила свій внесок у дослідження питань, пов'язаних із військовою освітою і кадетськими корпусами. Сподіваючись на створення нової російської армії, військові історики, які належали до білогвардійського руху, розробляли ідеї підготовки офіцерських кадрів у зарубіжних кадетських корпусах, тому намагалися описати історичний розвиток національної військової освіти. Так, А. А. Керсновський у ґрунтовній праці «Історія Російської армії», що була надрукована в Белграді протягом 1933–1938 рр., подає загальний огляд військової освіти в Російській імперії [152], а А. Л. Марков у книзі «Кадети і юнкера. Російські кадети і юнкера в мирний час і на війні», виданій у Сан-Франциско 1961 р., описує історію виникнення кадетських корпусів і їхнє внутрішнє життя й устрій [219]. Зусиллями колишніх вихованців у Нью-Йорку виходив часопис «Кадетская перекличка», а в Парижі – «Военная быль» і «Часовой», на шпальтах яких друкувалися матеріали про історію кадетських корпусів і спогади їх випускників. В еміграції з'являються монографії, присвячені Сумському [389] й Одеському

кадетським корпусам [244], в яких використано архівні джерела, що не збереглися до нашого часу. Усі роботи, написані в еміграції, відзначаються суб'єктивною складовою та ідеалізацією російської військової освіти.

Радянський період історіографії кадетських корпусів розпочинається в 1917 р., хоча в радянські часи першим серйозним науковим дослідженням кадетських корпусів і військових гімназій дореволюційної Росії стала кандидатська дисертація Т. П. Жесткової, захищена 1944 р., де було порушено питання необхідності вивчення досвіду цих військових навчальних закладів [121].

На початку 1950-х рр. вийшла друком розвідка радянського історика П. А. Зайончковського «Військові реформи 1860–1870 років у Росії» (1952). Детально аналізуючи реформування військової освіти, автор цілком слушно зазначив, що «вся система виховання у військово-навчальних закладах повинна була бути підпорядкована завданню підготовки відданих царизму офіцерів» [128, с. 230]. У 1971 р. за редакцією джерелознавця, археографа та бібліографа П. А. Зайончковського побачив світ «Довідник з історії дореволюційної Росії», в якому зібрано літературу про кадетські корпуси [347, с. 302–309]. Продовжуючи працювати над проблемою, учений видав 1973 р. монографію «Самодержавство і російська армія на рубежі XIX–XX століть: 1881–1903» [129], в якій окрему главу присвятив військово-навчальним закладам й уперше подав аналіз важливих питань, пов'язаних із діяльністю імперських кадетських корпусів, зокрема з ефективністю освітнього процесу.

Наприкінці 1950-х рр. з'явилося масштабне дослідження М. І. Алпатова «Навчально-виховна робота в дореволюційній школі інтернатного типу: З досвіду кадетських корпусів і військових гімназій у Росії» (1958) [3], в якому системно висвітлено функціонування кадетських корпусів як найдавнішої на теренах Росії школи інтернатного типу; особливу увагу звернено на специфіку навчально-виховної роботи.

У 1940–1970-х рр. проблеми кадетських корпусів досліджував військовий історик, спеціаліст з імперської армії та флоту Л. Г. Безкровний [19–23]. Він увів у науковий обіг нові відомості щодо чисельного й соціального складу кадетських

корпусів, організації в них освітнього процесу.

Як бачимо, радянські вчені вводять у науковий обіг значний обсяг архівних матеріалів і вдаються до комплексного аналізу розвитку навчально-виховної системи в кадетських корпусах на теренах Російської імперії, порушуючи в цьому контексті й питання виховання.

Слід зазначити, що, починаючи з другої половини XIX століття, питання підготовки офіцерських кадрів Російської імперії не залишились поза увагою західних науковців. Вони висвітлені в працях Б. Х. Бернарда «Військові школи та курси навчання в науці та мистецтві ведення війни у Франції, Пруссії, Австрії, Росії, Швеції, Швейцарії, Сардинії, Англії та Сполучених Штатах Америки: взяті з останніх доповідей та документів» (1862) [401], Дж. С. Кертиса «Російська армія часів Миколи I, 1825–1855» (1965) [404], Дж. С. Бушнелла «Царський офіцерський корпус, 1881–1914: Звичаї, обов'язки, неефективність, ефективність» (1981) [403], Д. Байрау «Армія та суспільство в дореволюційній Росії» (1984) [402], К. Ван Дейк «Російська імперська військова доктрина та освіта. 1831–1917» (1990) [406], Н. Стоун «Східний фронт 1914–1917» (1998) [405] та ін. У працях англійських, американських і німецьких учених простежується загальна тенденція, пов'язана з підкресленням певної відсталості та вторинності російської військової освіти в порівнянні з країнами євроатлантичного регіону. Про кадетські корпуси ці автори згадують дуже мало.

Пострадянський період історіографії кадетських корпусів характеризується послідовним, починаючи з 1990-х рр., посиленням уваги в дослідницьких колах Російської Федерації до теми військової освіти Російської імперії. Першою спробою подати систематизований аналітичний огляд системи освіти офіцерських кадрів на фундаментальній основі попередніх досліджень стала робота А. І. Каменєва «Історія підготовки офіцерських кадрів у Росії» (1990) [145], в якій розглядається організація освітнього процесу з позиції військової педагогіки. Організації військової освіти присвячено окремий розділ у монографії С. В. Волкова «Російський офіцерський корпус» (1993) [61], де з особливою увагою досліджуються військові традиції. Цікавою є робота С. В. Крилова «Кадетські корпуси і російські кадети» (1998) [194].

Присвячена історії кадетських корпусів і видатним їх вихованцям, вона написана на основі фондів й архівних матеріалів Військово-історичного музею. У монографії В. В. Ізонова «Підготовка військових кадрів у Росії XIX – початку XX століть» (1998) [140] подається характеристика функціонування системи кадетських корпусів у Російській імперії. У монографії Н. М. Аурової «Від кадета до генерала. Повсякденне життя російського офіцера в кінці XVIII – першій половині XIX століття» (2010) [9] на підставі архівних матеріалів, які ще не вводились у науковий обіг, описується повсякденне життя кадетів, визначається місце кадетських корпусів у системі військової освіти та в суспільному житті імперської Росії, характеризуються проблеми, пов'язані з вихованням майбутніх офіцерів у кадетських корпусах.

На цьому етапі історіографія зосереджена вже не стільки на історії кадетських корпусів, скільки на загальних і специфічних для цих навчальних закладів проблемах методики, навчання та виховання. За останні двадцять років у Російській Федерації захищена значна кількість робіт у царині як історичних, так і педагогічних наук, тематика і проблематика яких так чи інакше стосуються кадетських корпусів імперського періоду. Проте російські науковці військово-навчальні заклади, які функціонували в українських губерніях, не виводять із загального контексту; у жодному разі не йдеться про їхню специфіку. Натомість простежуються відверті фальсифікації та перекручування фактів і упереджений українофобський підхід до матеріалів, що містять свідчення потужного вияву української національної самосвідомості в середовищі колишніх офіцерів царської армії, які послідовно відстоювали українську державність як за часів змагань за незалежність України, так і в еміграції. Показовою в цьому аспекті є стаття редактора відділу військової історії журналу «Родина», кандидата історичних наук А. В. Ганіна про колишнього вихованця Київського кадетського корпусу генерала В. М. Петріва [69].

Неважко помітити, що останнім часом у російських наукових колах простежуються прагнення до ідеалізації всього, що пов'язано з царською армією, а також схильність до прихованої реставрації уварівської формули «православ'я,

царизм, народність», яка, осучаснюючись, набуває нового змісту й нового оформлення. Агресивна постколоніальна політика сучасної Росії визначає інтенції наукового дискурсу, тому популярність теми кадетських корпусів вочевидь зумовлена відродженням формули «офіційної народності» як ідеологічної основи інформаційної війни, що ведеться проти країн (їх народів, мови, культури), які виходять зі сфери російського політично-економічного впливу, насамперед України, етнокультурна ідентичність якої агресивно заперечувалась російським суспільством від часів Петра I, зокрема і в наукових колах.

Після здобуття Україною державності виникає національна історіографія, у межах якої розробляються проблеми військової освіти, зокрема розвитку кадетських корпусів на українських землях. Перші такі спроби в цьому напрямі майже не виходять за рамки, обумовлені традиціями російської історіографії, її впливів та ідеологічних настанов, як у дисертаційних дослідженнях І. М. Панова «Офіцерський корпус Збройних сил Росії в роки Першої світової війни» (1999) [256] і О. Г. Козинець «Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття» (2005) [161], автори яких побіжно торкаються кадетських корпусів Наддніпрянщини, не виводячи їх із загальноросійського контексту.

На жаль зазначених впливів, зумовлених традиціями й ідеологією російської історіографії, українські дослідники не позбулися до сьогодні, як це бачимо у статтях О. В. Єфімової «Витоки становлення та розвитку вітчизняних кадетських корпусів» (2014) і «Роль “Педагогического сборника” в організації навчально-виховної роботи в кадетських корпусах другої половини XIX ст.» (2015), де представлено матеріали, пов'язані зі становленням кадетських корпусів як «інноваційного типу спеціальних навчальних закладів у дореволюційній Росії» [117, с. 75], та матеріали «Педагогического сборника», роль якого як «наукового центру» [118, с. 28] автором дещо перебільшена. Проте ситуація поступово змінюється, про що свідчить дисертація Ю. М. Пікуля «Підготовка офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах Російської імперії (1861–1914 рр.)» (2010) [273], яка містить об'єктивний аналіз проблеми, цілком позбавлений ідеалізації російської армії, але українські корпуси подаються фрагментарно в загальному контексті.

Слід зазначити, що вже на початку 2000-х рр. в Україні почали з'являтися роботи, незаангажовані російським впливом, зокрема дисертації В. О. Огнева «Проблеми навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М. І. Драгомирова» (2001) [243], О. М. Казакевич «Педагогічно-наукова та громадська діяльність П. Г. Житецького» (2005) [144], І. В. Скоропад «Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852–1919)» (2005) [325] та статті Н. С. Побірченко [275; 277; 278], О. В. Даниско [90; 91], В. П. Ісаченко [141], де висвітлюється діяльність національно свідомих педагогів, які були пов'язані з військовою освітою, – В. Б. Антоновича, О. Д. Бутовського, М. І. Драгомирова, П. Г. Житецького, В. П. Науменка, а також дослідження про випускників Київського і Полтавського кадетських корпусів – членів Наукового Товариства Шевченка (НТШ): праці доктора історичних наук В. І. Сергійчука, присвячені життю і діяльності видатного воєначальника, військового педагога, колишнього вихованця Київського кадетського корпусу генерал-хорунжого армії УНР В. М. Петріва [322–324], та дослідження українських джерелознавців С. І. Білоконя і К. І. Клімової, присвячені діяльності вихованця Полтавського кадетського корпусу військового історика П. П. Потоцького [154; 155]. До цього переліку слід долучити дисертації О. М. Даценка «Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.)» (2002) [92] і М. В. Герасименка «Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.)» (2005) [74], в яких питання освіти в кадетських корпусах подається хоча і фрагментарно, але в контексті української військової історії.

Останнім часом з'являються роботи, в яких проблематика кадетських корпусів розглядається в українському контексті. Це дисертація з історії педагогіки М. О. Балабая «Розвиток навчально-виховних закладів військового профілю в Україні (середина XIX – початок XXI століття)» (2013). У ній і низці статей [11–13] здійснено історико-педагогічний аналіз організації та діяльності навчально-виховних закладів військового профілю в Україні, зокрема кадетських корпусів, висвітлено зміст їх науково-практичної та виховної роботи. Дисертації й статті з

військової історії А. П. Ткачука «Вишкіл і виховання в кадетських корпусах на території України (1840–1920)» (2010) [363–366] і О. Л. Скрябіна «Підготовка вихованців у військових гімназіях та кадетських корпусах на теренах України (1865–1917 рр.)» (2014) [326; 327] безпосередньо присвячені аналізу діяльності кадетських корпусів, що функціонували на Наддніпрянщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Важливою для історіографії кадетських корпусів Наддніпрянщини є монографія Я. Ю. Тинченка «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)» (Кн. I, 2007; Кн. II, 2011) [361; 362], в якій у контексті з'ясування спадкоємності військових традицій між козацькою старшиною часів Гетьманщини, офіцерським корпусом Російської імператорської армії та старшинами Армії УНР порушуються питання денаціоналізації в Київському, Одеському та Сумському корпусах і вагомих елементів національного виховання у Полтавському, який дав Армії Української Народної Республіки багато національно свідомих офіцерів.

У 2012 р. в Україні видано колективну монографію «Кадетські корпуси ХІХ – поч. ХХ ст.: український вимір (система навчання і виховання)» [14]. Вагомим внеском її авторів в історіографію проблеми є введення в науковий обіг матеріалів, пов'язаних із діяльністю на теренах України кадетського корпусу в Лемберзі (Львові), що входив до складу Австро-Угорської імперії.

Протягом останніх десяти років українську історіографію збагачено цілою низкою статей, автори яких звертаються до проблем українських кадетських корпусів імперського періоду в різних аспектах. Так, М. М. Милицина у статті «Уявлення кадета про майбутню службу» (2004) [232] на підставі архівних, мемуарних і художніх матеріалів описує спосіб життя й атмосферу, в якій формувалась особистість кадетів Полтавського, Київського, Сумського й Одеського корпусів, називає видатних вихованців цих закладів та їх досягнення в різних сферах діяльності, а у статті «До питання про заснування Київського кадетського корпусу» (2007) [233] детально описує історію заснування Київського корпусу. Історію створення та розвитку Київського кадетського корпусу подають у розлогії

статті й М. М. Карпенко і О. Л. Скрябін «Київський кадетський корпус: сторінки історії (1852–1920 рр.)» (2006) [148], а також Т. О. Булгакова у статті «Історія розвитку Київського Володимирського кадетського корпусу (за документами Державного архіву м. Києва)» (2013) [32]. Л. М. Яременко в розвідці «До історії української журналістики. Журнал «Кадетъ» Сумського кадетського корпусу: тематичний аспект» (2006) [400] розглядає функціонування учнівського журналу Сумського кадетського корпусу, передусім його тематику, яка впливала на становлення особистості майбутніх офіцерів. Питання виховання в кадетських корпусах Києва, Полтави, Сум та Одеси порушує Ю. Г. Корнійчук у статті «Дорадянська система виховання у військових навчальних закладах як історико-педагогічна проблема» (2007) [187], розглядаючи його в контексті етапів розвитку української військової педагогіки. У статті «Активні методи навчання у військовій освіті: історичний аспект» (2009) Є. В. Пузирьов [294] пропонує історичний огляд впровадження активних методів навчання у військовій освіті, зокрема в кадетських корпусах. У статтях С. Г. Решетова «Одеський кадетський корпус. Сторінки історії» (2011) [301] і А. О. Дроздовського «Світлини Одеського кадетського корпусу» (2011) [110] висвітлено питання створення і розвитку кадетського корпусу в Одесі. Ю. М. Пікуль, продовжуючи розробляти тему військової освіти другої половини XIX – початку XX століття, у статті «Військова освіта на Слобідській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.» (2012) [272] подає аналіз військової освіти на Слобожанщині, зокрема висвітлює внесок Харківського університету в розвиток Полтавського Кадетського корпусу. А. І. Махінко в статті «З історії кадетських корпусів в Україні» (2013) досліджує історію функціонування на українських землях кадетських корпусів в аспекті становлення цих військово-навчальних закладів у сучасній Україні [222]. Роль кадетських корпусів та їх місце в історії розвитку чоловічої військової освіти розкриває Ю. М. Мачача у статті «Гендерно диференційована освіта (на прикладі кадетських корпусів середини XIX ст.)» (2013) [223]. Вплив професійної підготовки викладацького складу на якість навчання кадетів і досвід організації військового часу вихованців військових навчально-виховних закладів Російської імперії, зокрема кадетських корпусів,

розглянуто у статтях О. В. Кожедуб «Досвід підготовки та професійного добору педагогічних кадрів для військових навчальних закладів Російської імперії» (2013) і «Особливості організації вільного часу вихованців військових навчальних закладів Російської імперії» (2013) [159; 160]. Проблемам організації фізичного виховання та позакласної роботи в кадетських корпусах присвячено розвідку С. В. Кормільця «Особливості організації фізичної підготовки і позакласної роботи в кадетських корпусах у ХІХ – на початку ХХ століття» (2014) [186].

На підставі історіографічного огляду досліджуваної проблеми можемо стверджувати, що в імперський період було введено в науковий обіг значний масив фактичного матеріалу, який стосувався історії та діяльності кадетських корпусів, проте в наукових працях того часу відсутні аналітика і розгляд навчально-виховної роботи в соціально-історичному й національно-культурному контексті. Вагомий внесок в історіографію зроблено колишніми вихованцями та співробітниками кадетських корпусів Наддніпрянщини, які фактично заклали підґрунтя українських історичних й історико-педагогічних досліджень. Накопичений за цей період і систематизований матеріал був ідеологічно заангажованим, оскільки подавався авторами в рамках теорії «офіційної народності». Усі історіографічні праці, написані в еміграції, також не мали наукової об'єктивності, позаяк відзначалися ідеалізацією російської військової освіти.

У радянський період у науковий обіг було введено значний обсяг архівних матеріалів і зроблено комплексний аналіз розвитку навчально-виховної системи в кадетських корпусах на теренах Російської імперії, у цьому контексті порушено й питання виховання, при цьому система дворянського виховання розглядається з позицій класово-ідеологічних, а не наукових. У пострадянський час російська історіографія зосереджена не стільки на історії кадетських корпусів, як це було у попередній період, скільки на загальних і специфічних для цих навчально-виховних закладів проблемах методики, навчання та виховання, проте в російських наукових колах простежуються прагнення ідеалізації всього, пов'язаного з царською армією, а також схильність до прихованої реставрації уварівської формули «православ'я, царизм, народність», яка в сучасних умовах набуває нового змісту й оформлення. У

зазначені періоди все, що стосується військових-навчальних закладів, які функціонували в українських губерніях, не виводилося з російського контексту, питання про їх специфіку не піднімалося. Українська історіографія кадетських корпусів на початковому етапі не була позбавлена російських впливів та ідеологічних настанов. За останні десять років в українській історіографії почали з'являтися роботи, присвячені кадетським корпусам Наддніпрянщини, проте це дослідження з військової історії, а не з історії педагогіки.

Джерельна база нашого дослідження охоплює групи джерел, що містять відомості про кадетські корпуси Наддніпрянщини та факти, прямо чи опосередковано пов'язані з їх історією і функціонуванням. За типом усі використані нами джерела належать до писемних, а за родовими ознаками поділяються на наративні й документальні.

Серед джерел вивчення педагогічної діяльності кадетських корпусів важливу групу становить *довідково-енциклопедична література* імперського періоду: «Військова енциклопедія» у 18-ти томах (1911–1914) [56–58], «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» у 86-ти томах (1890–1907) [115], «Російський біографічний словник» у 25-ти томах (1896–1918) [29; 213; 348], «Короткий біографічний словник учених і письменників Полтавської губернії з половини XVIII століття» (1912) і «Полтавці: Ієрархи, державні й громадські діячі та благодійники. Короткий біографічний словник Полтавської губернії з половини XVIII століття з портретами» (1914) І. Ф. Павловського [251; 253], «Довідник з історії дореволюційної Росії» (1978) П. А. Зайончковського [347].

Важливу групу джерел для розкриття етнокультурного аспекту нашого дослідження становлять *статистичні матеріали* Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р. по губерніях [258–266] та матеріали Чернігівської губернії М. О. Домонтовича [103]; а також списки легітимованої української шляхти, які розпочав складати видатний український історик, археограф, архівіст і генеалог В. Л. Модзалевський [236] і продовжують сучасні українські історики: геральдисти С. М. Лисенко та Є. А. Чернецький [203; 290–292] і бібліограф В. О. Мокляк [93].

Зважаючи на фактичну недоступність у сучасних умовах російських архівів, вагомим джерелом інформації щодо біографій осіб офіцерського звання – випускників і педагогів українських кадетських корпусів – виступають *списки офіцерських чинів* Російської Імперської Армії, складені 6-м відділенням Головного Штабу: 1) «Загальний список офіцерських чинів Російської Імперської Армії» [241]; 2) «Список генералам по старшинству» [330–337]; 3) «Список Генерального Штабу» [338]; 4) «Список капітанам інженерних військ по старшинству» [339]; 5) «Список підполковникам по старшинству» [340]; 6) «Список полковникам по старшинству» [341–345]; 7) «Список ротмістрам армійської кавалерії по старшинству» [346]. До цієї групи джерел зараховуємо також *біографічні довідники*, складені на підставі архівних матеріалів сучасними російськими істориками С. В. Волковим [60], А. В. Ганіним [70; 71] і М. М. Рутичем [317]; та *біографічні довідкові видання*, складені сучасними польським й українськими істориками О. М. Колянчуком, М. Р. Литвином, К. Є. Науменком, Я. Ю. Тинченом, у яких подаються біограми офіцерів українських військових формацій першої половини ХХ століття, які виборювали незалежність України і з відомих причин статті про яких не включалися до радянських енциклопедичних видань: «Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття» (1995) [167], «Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали» (2007) [212], «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)» (Кн. I, 2007; Кн. II, 2011) [361; 362].

Окрему групу джерел становлять опубліковані *документальні матеріали офіційного походження*, в яких відтворено важливі тенденції політики царизму у сфері освіти: законодавчі акти, що містяться в «Повному зібранні законів Російської Імперії» [282–285], виданому імператорською канцелярією; доповіді міністра та матеріали зі шкільної реформи Міністерства Народної Просвіти [98; 221]; затверджені Головним Управлінням військово-навчальних закладів положення про кадетські корпуси та програми й інструкції для викладання навчальних предметів, що регламентували діяльність цих навчальних закладів [240; 286]; записки офіційних посадових осіб Головного Управління військово-навчальних закладів

[133; 134].

Ще одну групу документальних джерел становлять *архівні матеріали* – документи архівів, розташованих на території України: Центрального державного історичного архіву України у Києві (ЦДІАК України) [415–420], Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) [413, 414], Державного архіву Києва (Держархів м. Києва) [407–412]. Передусім ідеться про значний за обсягом фонд Київського кадетського корпусу, який зберігається в Держархіві м. Києва й нараховує майже 2500 одиниць. Він охоплює різноманітний документальний матеріал, що висвітлює всі етапи розвитку кадетського корпусу, який функціонував у Києві від середини ХІХ століття.

Підгрунття джерельної бази дослідження становлять *нарративні джерела*. Певна їх частина була надрукована в часописах Російської імперії, а також за кордоном, зокрема в таких виданнях, як «Киевская старина», «Основа», «Наша страна», «Русская старина», «Исторический вестник», «Кадетъ», «Украинская жизнь», «Морской сборник», «Разведчик», «Часовой», «Военная быль» (Париж).

До нарративних джерел належать праці відомих українських, російських і європейських педагогів, написані у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, які сприяли поширенню й еволюції педагогічного знання, у тому числі з військової педагогіки: М. І. Пирогов «Зауваження на звіти морських навчальних закладів» (1860) [271], П. З. Тимошенко «Нариси науки про виховання» (1866) [358], П. Д. Юркевич «Читання про виховання» (1865) [395], П. Д. Юркевич «Курс загальної педагогіки» (1869) [394], В. Я. Стоюнін «Нотатки про російську школу» (1881–1882) [349], В. М. Жук «Питання школи. Недоліки сучасної системи освіти та необхідні реформи школи» (1882) [124], С. О. Макаров «Погляди М. Д. Скобелева на військову справу» (1893) [217], К. В. Єльницький «Курс дидактики: Посібник для навчальних закладів, у яких викладається педагогіка» (1896) [113] В. О. Гольцев «Виховання, моральність, право» (1897) [81], М. П. Михневич «Основи російської військової справи. Порівняльний нарис стану військового мистецтва в Росії й Західній Європі в найважливіші історичні епохи» (1898) [235], К. П. Яновський «Думки про виховання і навчання» (1900) [399], П. Ф. Лесгафт «Керівництво з

фізичної освіти дітей шкільного віку. Ч. 2» (1901) [204], М. Ф. Бунаков «Шкільна справа: навчальний матеріал, опрацьований на учительських з'їздах і курсах за 30 років. (1872–1902 р.)» (1906) [33], І. Ф. Гербарт «Найважливіші педагогічні твори в системному викладі» (1906) [75], М. І. Драгомиров «Підготовка військ у мирний час (виховання та освіта) і «Дисципліна, субординація, чиновнування» (1906) [108; 109], Б. Д. Грінченко «На безпросвітному шляху. Про українську школу» (1907) [86], «П'ятдесятиліття школи К. І. Мая» (1907) [296], В. Л. Райковський «Військове виховання» (1908) [298], Д. М. Трескін «Курс військово-прикладної педагогіки. Дух реформи військової справи» (1908) [368], М. П. Бірюков «Записки з військової педагогіки» (1909) [27], П. Ф. Каптерев «Історія російської педагогії» (1909) [146] і «Нові рухи в галузі народної освіти і середньої школи» (1913) [147], О. Ф. Музиченко «Йоганн Фрідріх Гербарт і його школа» (1911) [237], М. О. Якубович «Літописи і думки старого педагога» (1914) [396].

Принципове значення для нашого дослідження мають також праці, видані у ХІХ – на початку ХХ століття з інших галузей гуманітарних наук, зокрема М. І. Костомарова «Дві руські народності» (1861) [189], О. О. Потебні «Проблема денационалізації» (1878) [288] і «Мова і народність» (1895) [289], О. Я. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя» (1898–1901) [185], П. Г. Житецького «В. фон Гумбольдт в історії філософського мовознавства» (1900) [123], В. фон Гумбольдта «Про вивчення мов, або план систематичної енциклопедії всіх мов» (1907) [87].

Інша група наративних джерел – це *джерела особового походження*: діаріуші, автобіографії, епістолярії та мемуари. Зокрема щоденник (1874–1885 рр.) українського вченого-криміналіста й історика права О. Ф. Кістяківського [153], філософська автобіографія колишнього вихованця Київського кадетського корпусу, представника філософської школи київського екзистенціалізму М. О. Бердяєва «Самопізнання» (1940) [16], відкритий лист українського історика, викладача Київського кадетського корпусу В. Б. Антоновича до Тадеуша Падалиці (1862) [6], листування В. Б. Антоновича з М. П. Драгомановим (1875) [206], листування Великого Князя Костянтина Костянтиновича із сестрою (1891–1900) [274].

Доволі численними серед наративних джерел особового походження є *мемуари*, які надають надзвичайно цінний матеріал для нашого дослідження, оскільки, на відміну від документальних джерел, розкривають етнопсихологічні особливості їх авторів. Це мемуари й записки вихованців і співробітників українських кадетських корпусів, а також громадських діячів того часу про означені заклади: О. Д. Бутовського [34], П. Ф. Волошина [62], М. О. Домонтовича [104], В. В. Дубинського і Г. М. Аустріна [111], І. К. Зайцева [130], О. О. Ігнат'єва [138], Л. В. Картавцова [149], О. П. Котлярова [190], Є. В. Кравченка [191], М. М. Крата [192], О. О. Ліницького [205], О. С. Лукомського [214], Б. М. Ряснянського [318], І. Р. Тимченка-Рубана [359]; також спогади про приватних осіб: А. В. Верзілова [49], В. М. Доманицького [100, 101], М. О. Домонтовича [104], М. П. Драгоманова [107], О. І. Дьяченка [112], С. О. Єфремова [119; 120], Л. П. Косач (Лесі Українки) [372], В. Г. Ляскоронського [238], Н. Д. Полонської-Василенко [287], О. О. Русова [315], Є. Х. Чикаленка [386], В. І. Щербини [393] та інших.

Останнім часом цій групі джерел, попри їх суб'єктивний характер, дослідники надають більшого значення, ніж у попередні періоди. Як зауважує О. Г. Козинець, мемуари, практично, не залучались до аналізу системи підготовки військових кадрів і військової освіти [161, с. 37]. Якщо наші попередники під час аналізу мемуарної літератури особливу увагу приділяли віковим і соціальним характеристикам автора спогадів, його належності до вихованців, педагогічного колективу чи просто сучасників, то для нас принциповим в аналізі означених джерел є його етнокультурна приналежність. Насамперед нас цікавила нетотожність національних менталітетів авторів мемуарів, різниця між світоглядними позиціями та відмінність систем цінностей, неоднакові, іноді діаметрально протилежні, погляди на одні й ті самі події чи осіб, тобто всі розбіжності, які пояснюються з позиції етнопсихології. Використання мемуарів та їх аналіз під означеним кутом зору дозволяє виявити специфіку системи виховання кадетських корпусів Наддніпрянщини, вивести їх із загальноросійського контексту та поставити питання про подальше дослідження історії й діяльності цих військових навчальних закладів в українському національно-культурному контексті, що відповідає сучасним запитам вітчизняного гуманітарного

знання, зокрема у сфері історико-педагогічної науки.

Отже, з одного боку, дисертація дає можливість спиратися на доволі численну історіографічну базу, що містить значний фактичний матеріал із досліджуваної проблеми, з іншого, вона ґрунтується на достатній кількості різновидів джерел, що дозволяє висвітлити розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століть із позиції загальної педагогіки й історії педагогіки. Значущим критерієм в аналізі всіх типів джерел, використаних у нашій роботі, виступають територіально-регіональні ознаки, а саме: належність джерел до певної культури – української чи російської. Для адекватного розкриття поставленої проблеми такий підхід є принциповим, оскільки йдеться про дослідження системи виховання, яка поставала на зіткненні двох культурних традицій не просто з різними, а з діаметрально протилежними базовими світоглядними цінностями.

1.2. Передумови становлення кадетських корпусів в Україні

На організацію навчально-виховного процесу в дореволюційних кадетських корпусах впливала низка чинників суспільно-політичного й культурно-історичного характеру, які визначали специфіку розвитку шкільної освіти на українських землях у XIX – на початку XX століття. Виявити цю специфіку допоможе розгляд історичного контексту, в межах якого відбувалося становлення педагогічної системи кадетських корпусів, заснованих на культурно-етнічній території України, що входила до складу Російської імперії. Власне, звернення до кількох різнопланових періодизацій соціально-політичного, культурно-громадського, науково-педагогічного характеру дасть змогу нам з'ясувати її принципові відмінності.

Так, відповідно до запропонованої М. І. Алпатовим періодизації історії шкіл інтернатного типу (кадетських корпусів і військових гімназій) у дореволюційній Росії, заснування й розвиток кадетських корпусів на українських землях припадає на III, IV, V і VI періоди: 1832–1863 рр. – від часу організації штабу управління військово-навчальними закладами (пізніше – Головний штаб) до перейменування Головного штабу на Головне управління військово-навчальними закладами та його

підпорядкування Військовому Міністерству й перетворення кадетських корпусів на військові гімназії; 1863–1882 рр. – організація і функціонування військових гімназій; 1882–1903 рр. – перетворення військових гімназій на кадетські корпуси й організація їх роботи; 1903–1917 рр. – час подальшого розвитку кадетських корпусів і проявлення в їх роботі зростання революційного руху в країні, який наближав загибель монархії [3, с. 58, 96, 98, 173].

Слід ураховувати, що наддніпрянські школи інтернатного типу, незважаючи на певну відокремленість військових навчальних закладів, функціонували й розвивалися, з одного боку, в межах імперської освітньої системи, з іншого, під впливом процесів, пов'язаних зі становленням національної освіти на теренах України. На час відкриття перших корпусів у Полтаві в 1840 р. й у Києві в 1852 р. діяв Статут 1828 р., який узаконював становість, монархізм, релігійність закладів освіти, насаджував у навчальних закладах муштру, зубріння, дозволяв тілесні покарання, установлював систему суворого нагляду за учнями та викладачами, дріб'язкову регламентацію умов їхнього життя, навчання і поведінки. При цьому, як зазначав М. В. Левківський, навчальне навантаження учнів було різко збільшене з метою заповнення їхнього часу, позбавлення можливості займатися самостійним читанням і зустрічатися з однолітками поза межами закладу [202, с. 100]. О. Н. Джуринський вказує на те, що в 1850-х рр. почали виявлятися ознаки лібералізації шкільної політики, у 1856 р. було відновлено Вчений комітет, який займався підготовкою проектів нових шкільних статутів, що склали підґрунтя освітньої реформи 1860-х рр. На роботу комітету мали великий вплив пропозиції громадсько-педагогічних діячів, зокрема видатних педагогів, безпосередньо пов'язаних з Україною: М. І. Пирогова й К. Д. Ушинського [94, с. 281].

1860-ті роки, позначені громадсько-педагогічним рухом, який розгортався в контексті соціальних перетворень, найважливішим серед яких стало скасування кріпацтва. Він був спрямований на активізацію громадської думки, сприяв поширенню нових ідей і способів вирішення суспільних і педагогічних проблем. Учасники руху домагалися громадського контролю над діяльністю офіційної влади у сфері просвіти, висуваючи альтернативні пропозиції державним рішенням щодо

освіти й педагогічної науки. У 1864 р. було проведено реформу навчальної та середньої освіти, у процесі якої постала низка актуальних питань, пов'язаних з невідповідністю школи потребам економічного і духовного розвитку суспільства: 1) вузькостанова система освіти; 2) тілесні покарання; 3) застарілі методики навчання; 4) рання спеціалізація в освітніх закладах; 5) неповага до особистості дитини; 6) відсутність мотивації в навчанні, яка пробуджувала б інтерес до знання; 7) недостатня увага суспільства до проблем громадянського виховання; 8) відсутність системи підготовки педагогічних кадрів; 9) недостатність уваги до особистості вчителя. М. В. Левківський зазначав, що громадсько-педагогічний рух не був однорідним щодо характеру суспільно-політичного спрямування, тому педагогічна думка представлена різними напрямками: буржуазно-ліберальним (М. І. Пирогов, Л. М. Толстой, М. О. Корф), буржуазно-демократичним (К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов, М. Ф. Бунаков, Х. Д. Алчевська), революційно-демократичним (Т. Г. Шевченко, Д. І. Писарєв, М. Г. Чернишевський, В. Г. Белінський), національним (О. В. Духнович, П. О. Куліш, Л. Ф. Головацький) [202, с. 121–122].

За словами О. В. Сухомлинської, із середини ХІХ століття педагогіка набула статусу наукової дисципліни, а процес виховання – більш, ніж у попередні часи, – наукової виваженості й обґрунтованості. У науку прийшли педагоги-публіцисти, які через педагогічну пресу, шляхом видання своїх творів підготували основу для подальшого розвитку педагогіки. Після скасування кріпацтва та лібералізації різних сфер суспільного життя з'являється плеяда педагогів – К. Д. Ушинський, Л. М. Толстой, М. І. Пирогов, П. Ф. Лесгафт, В. Я. Стоюнін, М. Ф. Бунаков та ін., – які своєю творчістю і практичною діяльністю вперше в Росії ставили й вирішували проблеми розумового, фізичного, морально-естетичного, трудового виховання дітей, обґрунтовували дидактичні засади побудови навчального процесу. Особливої ваги в їх творчості набули питання морального виховання дітей, єдності та цілісності їхнього духовного життя. Пошуки в цьому напрямі підкріплювалися розвитком психологічної науки, а також змінами в освітній системі [357, EP].

Варто зауважити, що в цей час зародилася вітчизняна історико-педагогічна

наука. Згідно з періодизацією української історико-педагогічної галузі Н. М. Гупана, формування та розвиток навчально-виховної системи в українських кадетських корпусах збіглися з першим періодом від початку виникнення української педагогіки на науковому ґрунті у другій половині XIX століття до 1916 р., коли відбулося становлення загальних основ вітчизняної історико-педагогічної науки [88, с. 22].

В атмосфері піднесення суспільного руху в Росії 1860-х рр. відбулося становлення педагогічно-просвітницької діяльності українських Громад. Такі суспільні обставини мали провідне значення в боротьбі національно свідомої інтелігенції за становлення й розвиток української системи освіти й науково-педагогічної думки в умовах бездержавності, постійних утисків й обмежень.

Громади являли собою легальні організації української демократичної інтелігенції. Їх діяльність була спрямована на національне відродження, збереження і піднесення української мови та культури в умовах лінгвоциду, формування у широкого загалу національної самосвідомості, тому насамперед пов'язувалася з освітньою сферою, з розвитком національної школи і науки та поширенням знань і освіти серед народу. На думку Н. С. Побірченко, громадивці усвідомлювали, що педагогіка починається з вивчення й аналізу життя народу, його буття, філософії та ідеології [279, с. 320].

Створюється нова громадсько-просвітительська ідеологія, що передбачає навчання рідною мовою та розвивальний характер знань (Н. М. Коляда) [166, EP]. Головною метою Громад стало формування національної свідомості й самосвідомості українського народу. За словами І. П. Лисяка-Рудницького, ідейні формули, що в них українські мислителі окреслювали опозицію своєї нації до Російської імперії, сформулював колишній лідер Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомаров, який протиставив київську традицію свободи й індивідуалізму московській традиції авторитаризму та підкорення особи колективу [211, с. 151]. Проіснувавши до 1907 р., українські Громади розгорнули свою педагогічну і просвітницьку діяльність у трьох напрямках: освітньому, видавничому й науковому.

Значну роль у модернізації системи освіти набули земські установи, які було

запроваджено Олександром II у 1864 р. на виборних засадах. Земства функціонували під проводом предводителів дворянства та наглядом губернатора. Завдяки їм суспільство було залучене до державної справи і, переймаючись місцевими повсякденними проблемами, мало певний вплив на їх вирішення. До сфери діяльності цих органів самоврядування належала й освіта. У 1864 р. земства з'явилися у Таврійській губернії. За даними, які подає Г. Васькович, на Лівобережній і Південній Україні введено земства в Херсонській, Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях у 1865 р., на рік пізніше – у Катеринославській губернії, на правобережній Україні, у Київській, Подільській, Волинській губерніях – у 1911 р. Дослідник підкреслює, що в земські установи часто проникали національно свідомі, патріотичні одиниці, які вели корисну для української справи діяльність [46, с. 35]. За словами І. П. Крип'якевича (Холмського), земські діячі виявилися пізніше найбільш державотворчим елементом [380, с. 325]. Земства провели велику роботу на ниві освіти, особливо шкільництва. Вони пропонували вчителів на посади в школах, організували учительські курси, ініціювали розроблення навчальних планів і проектів, виділяли позики на будівництво шкільних приміщень, відкривали навчальні заклади тощо. Слід підкреслити, що повітові земства контролювали питання добропорядності й благонадійності осіб, які приймалися на посади вчителів [143, с. 190].

Як доводить у своїй історико-педагогічній розвідці Л. Бадья, усі «старі» земські губернії України (Полтавська, Харківська, Чернігівська, Катеринославська, Херсонська) упродовж існування земського самоуправління особливу увагу приділяли професійному рівню вчителів, плідно й послідовно піклуючись про підвищення їхньої кваліфікації [10, с. 84]. На велику активність у справі шкільної освіти Бердянського земства від його заснування вказує П. Ф. Каптерев [147, с. 38]. Навіть у найконсервативнішій Катеринославській губернії ця робота була добре організована, зокрема завдяки видатному земському діячу й талановитому українському педагогу М. О. Корфу, який розробив засади вчительських з'їздів-курсів і в 1867–1869 рр. у своєму маєтку Нескучное Олександрівського повіту власним коштом провів перші в Росії курси вчителів. У всі часи передовими

поглядами та демократичністю вирізнялися Полтавські земства – дієві нащадки Гетьманщини [10, с. 81–82].

За свідченням Н. С. Побірченко, головне ядро Полтавського земства утворювали громадівці. Дослідниця підкреслює, що земства були постійною трибуною громадівців, із якої вони активно проголошували свої вимоги, українська інтелігенція у своїй просвітницькій діяльності активно використовувала земський рух [279, с. 170, 183]. Про тісний зв'язок Громад із земствами свідчить у своїх спогадах видатний український громадський діяч О. О. Русов: «Постійно в Громаді обговорювалися земські справи, постійно підтримувалися зв'язки з полтавськими, херсонськими та чернігівськими прогресивними земцями» [135, с. 89].

Після ліберальних реформ у 1870–1880 рр. почалась політична реакція. Провідником реакційної політики в галузі освіти став міністр Д. А. Толстой, діяльність якого пов'язана з уведенням реакційних шкільних статутів, посиленням урядового нагляду за школою, обмеженням освітньої діяльності земств, переслідуванням вчителів і студентів, посиленою русифікацією національних меншин. Після пострілу в царя було офіційно проголошено, що головним завданням уряду має бути «охорона... людей від тих зародків шкідливих псевдовчень, які б могли з часом похитнути громадський порядок», і дано вказівку, щоб юнацтво «виховували в душі істин релігії, поваги до прав власності та додержування корінних засад громадського порядку» [цит. за: 381, с. 7]. У сфері освіти це означало повернення до концепції офіційної народності С. С. Уварова.

Із середини 1890-х рр. у Росії знову поживається громадсько-педагогічний рух, у контексті якого актуальною стає проблема національної освіти. Прогресивна педагогічна думка, підтримуючи вимоги національних окраїн, виступає проти політики русифікації, яку активно провадив у життя царський уряд, адже, як відзначає Т. А. Криворотова, намагаючись запобігти розпаду самодержавно-монархічного устрою Російської імперії, офіційні кола ставили за мету обмеження демократичних свобод у сфері розвитку національної освіти неросійських народів [193, с. 86].

Провідну роль у культурно-освітніх процесах на українських землях зіграли

«Просвіти», що ставили перед собою низку навчально-виховних завдань. Перше громадське товариство такого типу з'явилося у Львові 1898 р. Уже за кілька років «Просвіти» було засновано в Києві, Одесі, Катеринославі, Житомирі, Миколаєві та інших містах, а з 1905 р. на території України з'являється мережа «Просвіт», які отримують постійну підтримку громади з боку українських парламентських груп у Державній Думі Російської імперії [202, с. 137].

У травні 1906 р., напередодні з'їзду Всеросійського вчительського союзу, була створена Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти, яка мала стати структурно-організуючим центром у культурно-освітній сфері України, а в перспективі – основою українського Міністерства освіти. Проте реакція 1907 р. зашкодила діяльності спілки, адже після придушення революції всі здобутки в галузі освіти, як зазначає Л. В. Артемова, було зведено нанівець: закривалися школи, бібліотеки, переглядався склад учителів за ознакою благонадійності, посилювався нагляд за учнями, їхнім навантаженням та їхнім навчанням у школі і вдома [8, с. 217]. Спілка відновила свою діяльність у добу Центральної Ради, організаційно вона сформувалася на I Всеукраїнському професійному з'їзді вчителів 13 серпня 1917 р., її очолила С. Ф. Русова. У 1919 р. Всеукраїнська спілка вчителів налічувала 20 тисяч членів; поряд із суто професійними завданнями, її члени розробили й запровадили низку заходів щодо українізації системи навчання, організації шкільної та позашкільної освіти [248, с. 100].

Н. М. Коляда вказує, що на межі XIX – XX століть відбулася зміна погляду на дитинство як соціальну й педагогічну категорію. Дослідниця пише: «Кінець XIX – початок XX ст. ознаменований якісним стрибком у розвитку дитинства, поступовим перетворенням його з об'єкта дій дорослих у відносно самостійний суб'єкт, здатний впливати на життя суспільства, роль і місце дітей у ньому як активних юних громадян, на особистісне становлення дитини-індивіда» [165, EP].

На початку XX століття розвиток світової психології та педагогіки дозволив сформулювати теоретичне положення про необхідність комплексного вивчення дитини, виходячи з її внутрішньої мотивації й індивідуальних особливостей. У цей час педагогіка, що розвивається на теренах Російської імперії, шукає нові шляхи

навчання і виховання, висунувши низку педагогічних концепцій, пов'язаних з новими поглядами на роль учня і вчителя в освітньому процесі.

Український педагог, філософ і психолог В. В. Зеньковський виокремив три напрямки російської педагогічної думки кінця XIX – початку XX століття: 1) педагогічний натуралізм у його різноманітних варіантах – наукова течія (П. Ф. Лесгафт, О. Ф. Лазурський, О. П. Нечаєв, О. Ф. Музиченко та ін.) і романтична течія (течія «нового виховання» – Л. М. Толстой, І. І. Горбунов-Посадов, К. М. Вентцель та ін.); 2) педагогічний ідеалізм (М. М. Рубінштейн, С. Ф. Гессен та ін.), пов'язаний з орієнтацією педагогічних проблем на філософію цінностей, на моральне як основу духовного життя; 3) релігійно-педагогічний напрям (К. Д. Ушинський, С. О. Рачинський, С. І. Четвериков, В. В. Зеньковський) [293, с. 170–217]. О. В. Сухомлинська долучає до цих напрямів і українську педагогічну думку – М. П. Драгоманова, О. Я. Кониського, П. Г. Житецького, С. Ф. Русову, І. І. Огієнка, Б. Д. Грінченка, М. С. Грушевського та ін., чиї ідеї спирались на етнографічно-культурницьку парадигму й мислились у контексті натурфілософії як єдності людини і природи, людини і Бога [357, EP].

Описуючи в історико-педагогічній праці «Нові рухи у сфері народної освіти та середньої школи» (1913) прояви педагогічних течій у навчально-виховному процесі російської школи від 1860-х рр. до 1912 р., видатний педагог і психолог П. Ф. Каптерев висунув концепцію боротьби двох педагогік – «прогресивної» і «консервативної». Суперечливість педагогічного світогляду, неузгодженість педагогічних устремлінь й ідеалів, на думку вченого, є явищем давнім для Росії і від початку виступає головним рушієм педагогічної практики та почасти теорії. Конфлікт педагогік особливо загострився під час реформації освітньої системи імперії у 1860-ті рр. і суспільно-політичного перевороту 1905–1906 рр. Консервативна педагогіка – гальмівна, така, що скеровує й обмежує, за нею стоять сили панівного класу; прогресивна – творча, за нею стоять переважно земсько-суспільні сили [147, с. 7–8].

Влучне визначення педагогіці консервативного типу раніше за П. Ф. Каптерева дав педагог і публіцист XIX століття В. Я. Стоюнін у «Нотатках про російську

школу», виданих 1881–1882 рр. у часописі «Вестник Европы», назвавши її «казенною педагогікою», яка у Кримській війні не витримала «кривавого іспиту» перед «освіченою Європою». Така школа не є корисною для держави й народу, адже ця «поліцейська педагогія» сформувала в шкільній справі «хибне ставлення держави до виховання, освіти і взагалі до народної просвіти» [349, с. 152].

Слід зазначити, що напередодні появи кадетських корпусів на українських землях суттєво посилилась колоніальна політика царату, в контексті якої маємо звернути особливу увагу на два явища: «аракчєєвщину», пов'язану з правлінням Олександра I (1801–1825), і політику «офіційної народності», започатковану за царювання Миколи I (1825–1855). За словами І. П. Крип'якевича, передусім «...царат намагався затерти сліди давньої автономії. Територію України поділено на генерал-губернаторства і губернії, а місцевій владі доручено всіма засобами з'єднати українські землі “із загальною сім'єю корінних російських губерній”... Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царат утримував в Україні велику армію, що доходила ста тисяч» [380, с. 301–302]. У часи аракчєєвщини було закладено так звані «військові поселення» (1810–1857), які, за словами Ю. А. Лавріненка, становили «нестерпну форму державного кріпацтва», помножуючи «страхіття кріпацтва на страхіття аракчєєвської муштри» [196, с. 145], і спровокували цілу низку повстань із вимогами повернення козацьких прав, зокрема 1819 р. у Чугуєві. Ю. А. Лавріненко стверджує, що на теренах України зіткнулися дві протилежні історичні сили, уособлені в контрастній політиці засновника Харківського університету В. Н. Каразіна і царського фаворита О. А. Аракчєєва. Український учений пише: «Усунувши Каразіна з кабінету імператора, Аракчєєв заповзвся знищити наслідки впливу Каразіна на дії монаршого трону. Відновлено “тайну експедицію”, скасування якої домагався Каразін, замість проєктованого Каразіним царського указу “про вільних хліборобів” форсовано державне кріпацтво “військових поселень”; цензуру (доручену за проєктом Каразіна університетам) віддано в руки новоутвореного в 1811 році міністерства поліції; заініційоване Каразіним міністерство освіти перетворено на міністерство духовних справ і освіти (“міністерство затемнення” – кепкували

сучасники) ... На території зніційованої Каразіним Харківської учбової округи Аракчєєв утворює округу військових поселень із центром ... у Чугуєві» [196, с. 141]. Канадсько-український історик І. П. Лисяк-Рудницький вказує на те, що Харківський університет, відкритий у 1805 р., був першим новітнім вищим навчальним і науковим закладом на землях підросійської України; наявність університету в малому провінційному місті зробила з Харкова важливий культурний центр, з якого почалося українське національне відродження [209, с. 203].

Політика офіційної народності розпочалась як реакція на польське повстання 1830–1831 рр., маючи на меті знешкодити національні ідеї, що стали з'являтися в Російській імперії. У рапорті до царя Миколи I 1832 р. міністр освіти С. С. Уваров сформулював три ідейні принципи, на яких тримається російський царизм: православ'я, самодержавство, народність. Це по суті означало обожнювання російського царя, ототожнення політики абсолютизму з православним християнством і примусову русифікацію колонізованих народів. Микола I, як зазначає І. П. Крип'якевич, створив окремий комітет, що мав завдання усунути на українських землях, особливо на Правобережжі, залишки місцевої культури і зрусифікувати їх; з цією метою 1834 р. було відкрито Київський університет Св. Володимира, а в 1847–1848 рр. навчальні округи віддано під владу генерал-губернаторів [380, с. 302].

Утім, незважаючи на те, що на Київський і Харківський університети було покладено функції поширення «общерусской» культури, вони стали правобережним і лівобережним центрами згуртування національно свідомої української інтелігенції. Слід зазначити, що серед педагогів кадетських корпусів Наддніпрянщини було чимало випускників цих університетів.

Маємо також зауважити, що серед генерал-губернаторів траплялися такі, котрі, за словами І. П. Лисяка-Рудницького, «ставали імперськими російськими діячами, зрештою, часто не втрачаючи почуття свого етнічного походження та українського територіяльного патріотизму» [210, с. 126]. Як, наприклад, генерал М. І. Драгомиров, командувач Київського військового округу з 1889 р., а згодом Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор (1897–1903). Про

М. І. Драгомирова і таких, як він, громадських діячів і вчених І. П. Лисяк-Рудницький зазначає, що «хоч вони вистерігалися явної ідентифікації з українським рухом, – що могло б мати катастрофічні наслідки для їхнього професійного життя, – вони підтримували контакти з національним рухом як його “таємні прихильники”» [211, с. 152]. Про те, що М. І. Драгомиров прихильно ставився до українофільства, свідчить у своїх спогадах визначний український громадський діяч Є. Х. Чикаленко [386, с. 400].

Колоніальній політиці Російської імперії, що провадилась під гаслом офіційної народності, протистояв український рух, пов'язаний із національним відродженням, періодизацію якого подає І. П. Лисяк-Рудницький, виокремлюючи три періоди: 1) шляхетська доба (до 1840-х); 2) народницька доба (1840–80-ті); 3) модерністична доба (від 1890-х до Першої світової війни) [208, с. 173–191].

Шляхетська доба охоплює літературний і культурний рух від «Енеїди» Котляревського до виступу Тараса Шевченка і Кирило-Мефодіївського братства, що був відгомном попередньої козацької доби. У першій половині ХІХ століття провідною верствою на Лівобережній Україні, тобто на території колишньої Гетьманщини, виступало дворянство, яке походило з козацької старшини та ще зберігало традиції участі в державному житті, намагаючись утримувати провідне становище в громаді, обороняло давній устрій і культуру, неохоче приймаючи зміни, що йшли з Московщини. За словами І. П. Крип'якевича, амбіції цієї аристократії виступили особливо яскраво тоді, коли російський уряд спробував відмовити українському дворянству в рівних правах з московським: цей задум викликав обурення серед українського панства, воно завзято кинулося захищати свої привілеї і всіма заходами все-таки їх відвоювало. Попри те, що в цілому українське дворянство орієнтувалося на добрі відносини з Росією, не втрачаючи надії, що своєю лояльністю здобуде деякі успіхи, і протягом ХІХ століття відбувалася поступова русифікація національної еліти, аж до Кримської війни, воно сподівалося на відновлення української армії [380, с. 309]. Особливо важливо зазначити, що саме на землях колишньої Гетьманщини в 1840 р. було відкрито Петровсько-Полтавський кадетський корпус, у якому навчалися здебільшого діти

місцевої шляхти. Як засвідчив І. Ф. Павловський, кошти на його заснування було зібрано ще за царювання Олександра I дворянством Лівобережної України: Полтавської, Чернігівської, Катеринославської та Харківської губерній [250, с. 8–9].

Народницька доба починається з 1840-х рр., коли провід національного руху переходить до рук нової суспільної верстви – інтелігенції, яка постала з декласованих дворян і народних низів, а осередками національного відродження стають Харківський і Київський університети. І. П. Лисяк-Рудницький виділяє в межах цієї доби два послідовні етапи: 1) романтичний – покоління кирило-мефодіївців (1840–1850-ті рр.), для якого характерними були ідеалізування з національних і соціальних мотивів козацького ладу, релігійний ентузіазм з реформаторським забарвленням і схильність до демократично-федералістичного панславізму; 2) позитивістичний – покоління Старої Громади (1860–1870-ті рр.), у якому злилися представники Лівобережжя – колишні члени або спадкоємці Кирило-Мефодіївського братства і Правобережжя – «хлопомани», що відкололися від польської аристократії, яка складалася з дідичів-землевласників і шляхетської інтелігенції; це покоління «українофілів» (науковців, учителів, студентів, земських службовців) від слов'янофільства поступово переходить до «європеїзму», тобто свідомої орієнтації на демократично-радикальні рухи тодішнього Заходу, а у 1870-х рр. набуває виразного політичного забарвлення. Коли на початку 1880-х рр. вступив на престол Олександр III, стабілізувавши самодержавство й реакцію, гаслом українського руху знову стало «аполітичне культурництво» [208, с. 178–183]. Проте не припиняється діяльність українських Громад, зокрема в Полтаві, Києві, Одесі, які однією з провідних сфер своєї діяльності вбачали освіту.

У межах модерністичної доби українського відродження (від 1890-х рр. до Першої світової війни) І. П. Лисяк-Рудницький виявив дві обставини, що мали вплив на українську справу: 1) зростання послаблення російського самодержавства й розлад державної машини; 2) економічний розквіт підросійської України, її швидка індустріалізація та піднесення життєвого стандарту населення. У 1890-х рр. приходить нове покоління інтелігенції, не тільки численніше за попередників, а й більш сміливе й ініціативне. «На переломі 19 та 20 століть, – пише І. П. Лисяк-

Рудницький, – українська справа починає виростати у політичну площину. Інтелігенція, що призвичаїлася до того, що вона є єдиною репрезентанткою українського народу, перейняла на себе політичний провід» [207, с. 363]. У цей період український рух охоплює всі верстви. Напередодні Першої світової війни загал не тільки почуває себе українцями, а й формується думка про державну незалежність – з політично аморфної етнографічної маси починає підійматися нова українська нація [208, с. 184–189].

Отже, звернувшись до періодизацій соціально-політичного, культурно-громадського та науково-педагогічного характеру, ми з'ясували, що передумови становлення кадетських корпусів на Лівобережній і Правобережній Україні пов'язані, з одного боку, із соціально-політичними процесами, які відбувалися в межах Російської імперії протягом XIX і на початку XX століття, ключовим моментом яких стало скасування кріпацтва; а з іншого, – з національним культурно-громадським рухом, який розгортався у до- і пореформені часи на українських землях. На підставі цих різнопланових періодизацій ми можемо стверджувати, що формування та розвиток навчально-виховної системи й організація освітнього процесу в дореволюційних кадетських корпусах Наддніпрянщини відбувалися в умовах зіткнення двох протилежних інтенцій: з одного боку, це орієнтація на сформульовані міністром освіти С. С. Уваровим три ідейні принципи: православ'я, самодержавство, народність, – політику «офіційної народності», спрямовану на обожнювання російського царя, ототожнення абсолютизму з православним християнством і примусову русифікацію колонізованих народів; з іншого, – орієнтація на українську громадсько-просвітительську ідеологію, яка була націлена на формування національної самосвідомості та передбачала розвивальний характер знань. По суті, йдеться про глибинне протистояння на рівні колективної свідомості двох культурно-історичних традицій, пов'язаних з етнопсихологією: київської традиції свободи й індивідуалізму і московської традиції авторитаризму й підкорення особи колективу.

Для усунення на українських землях залишків автономії й місцевої культури та русифікації їх російським царем у першій половині XIX століття у сфері освіти

було зроблено два принципово важливі кроки: відкрито Харківський і Київський університети та Полтавський і Київський кадетські корпуси як оплоти царизму, проте практична діяльність цих навчальних закладів дала не зовсім очікувані результати. У кадетських корпусах латентна боротьба означених інтенцій точилась у контексті загального піднесення педагогічної галузі на теренах Російської імперії, її становлення як повноцінної наукової дисципліни на теоретичних і практичних засадах і на засадах психології. У процесі цього піднесення постають нові погляди на дитинство як соціальну й педагогічну категорії, нове розуміння ролі учня і вчителя в освітньому процесі.

У всіх цих процесах значну роль відігравали земства, упровадження яких було ініційовано царатом, і Громади та Просвіти, заснування та діяльність яких були ініційовані національно свідомою українською інтелігенцією. Якщо земства опікувалися насамперед підвищенням професійного рівня вчителів, то громадівці надавали важливого значення їх національно-культурній свідомості. Українська інтелігенція у своїй просвітницькій діяльності активно використовувала земський рух, земства були постійною трибуною громадівців і давали їм змогу впливати на призначення на посади вчителів у різні навчальні заклади, зокрема в кадетські корпуси.

У названий нами період у царській Росії відбувалося протиборство двох педагогів: «прогресивної», за якою стояли переважно земсько-суспільні сили, і «консервативної», «казенної», за якою стояли офіційні правлячі кола. Якщо в решті кадетських корпусів імперії, попри проникнення прогресивних ідей у навчально-виховну систему цих військових закладів, брала верх офіційна педагогіка, принципово спрямована на збереження й оборону царату, то в кадетських корпусах Наддніпрянщини на протистояння означених педагогічних систем мала вплив громадсько-просвітительська ідеологія, спрямована на самозбереження культурно-національної ідентичності українського народу й опір тотальній русифікації.

1.3. Етапи розвитку кадетських корпусів у великих губернських містах Наддніпрянщини в середині ХІХ – на початку ХХ століття

Під час заснування Всеукраїнської асоціації істориків педагогіки на конференції в Умані 2002 р. О. В. Сухомлинська як голова новоствореної наукової організації у своїй доповіді зазначила, що у сфері гуманітарного пізнання проблема періодизації виступає однією з магістральних наукових проблем, оскільки розгортання конкретного науково-дослідницького поля безпосередньо залежить від того, що береться за основу періодизації, який контекст вкладається в той чи інший період, що виступає рушійною силою зміни періоду, адже чітко визначена періодизація дає можливість усвідомити структурні особливості науки, генезу й еволюцію її концепцій, методів, тенденцій розвитку та полегшує виявлення її внутрішніх закономірностей, що створює підстави для наукового узагальнення [17; 356].

Побудова періодизацій є обов'язковим етапом у методології історико-педагогічних досліджень, позаяк вивчення будь-якого явища чи феномена в його розвитку вимагає розподілу історико-педагогічної реальності на періоди, що якісно відрізняються один від одного. Щоб виявити й розкрити теоретико-практичні засади розвитку системи виховання в кадетських корпусах, заснованих російським царатом на українській етнокультурній території, ми маємо, спираючись на культурно-історичний контекст, у генезі цих військово-навчальних закладів виділити етапи, які розкривають логіку і зміст тих змін, що відбувалися в їх організації та структурі від середини ХІХ до початку ХХ століття.

Перший кадетський корпус на українських землях було відкрито 1840 р. на території колишньої Гетьманщини в губернському місті Полтаві, згодом, 1852 р., розпочав діяльність кадетський корпус у Києві, а в 1899–1900 рр. налагодили функціонування корпуси в Одесі та Сумах. Історія кадетських корпусів в Україні охоплювала час, менший за століття, і була порівняно короткою, проте розвиток цих військово-навчальних закладів припадає на добу кардинальних зрушень і змін.

Період 1830–1840 рр. пов'язаний із заснуванням перших двох корпусів на

території України – Полтавського і Київського – й формальною процедурою, яка супроводжувала цей процес від затвердження проекту щодо заснування цих військових навчальних закладів до офіційного їх відкриття.

Кадетські корпуси в Полтаві та Києві було засновано та відкрито за царювання Миколи I. Їх закладення пов'язане зі зміцненням російського царату як форми правління і посиленням його колоніальної політики. Після приходу до влади Микола I наказав утворити комітет, до завдань якого входило уніфікувати статuti середніх навчальних закладів і визначити навчальні курси, за якими мають займатися їх вихованці. Ця реформа стосувалася і кадетських корпусів – 1826 р. було сформовано окремий комітет, який за чотири роки уклав статут військово-навчальних закладів, затверджений імператором 20 травня 1830 р. У першому параграфі статуту чітко визначено мету їх заснування: «Військово-навчальні заклади ... організуються з тією метою, щоб юному російському дворянству дати належне його стану виховання ... укорінивши у вихованців правила благочестя й чистої моральності і, навчивши їх усьому, що у визначеному для них військовому званні є потрібним, зробити їх здатними з користю й честю служити Государю та заснувати добробут усього свого життя на непохитній прихильності до Престолу» [282, с. 345].

Задля досягнення означеної мети в імперії запроваджувалися військові навчальні заклади трьох класів. До першого класу належали губернські кадетські корпуси, Дворянський полк і Олександрійський кадетський корпус для малолітніх [282, с. 345–346]. На українських землях планувалося відкрити два заклади: Полтавський – для дітей дворян Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Слобідсько-Української та Курської губерній, і Єлизаветградський – для дітей дворян Херсонської, Таврійської, Київської, Волинської та Камінець-Подільської губерній. Документально це було занотовано 1 лютого 1830 р. [282, с. 107].

У 1833 р. вийшов наказ не затверджувати корпус в Єлизаветграді, натомість заснувати такий у Києві, залишивши при ньому всі губернії, зараховані до Єлизаветградського корпусу за проектом від 1 лютого 1830 р. [197, с. 47; 228, с. 182]. За організаційним розподілом Полтавський і Київський кадетські корпуси

мали входити до складу Західного військово-освітнього округу [197, с. 48].

5 січня 1836 р. Микола I дав офіційне розпорядження військовому міністру щодо надання кадетському корпусу, який мав бути заснований у Полтаві, найменування Петровського в пам'ять «визначної перемоги, отриманої під Полтавою Імператором Петром I-м» [283, с. 8], а 25 жовтня 1851 р. видано наказ Військового Міністра про перетворення 2-ї Київської гімназії на неранжируваний Володимирський Київський кадетський корпус і відкриття його 1 січня 1852 р. [284, с. 63]. В офіційних документах 1847 р. все подано таким чином, що дворянство Київської, Волинської та Подільської губерній не лише зобов'язалось щороку вносити 67 тисяч рублів сріблом на утримання Київського корпусу, а й клопотало про найменування закладу в пам'ять дня народження Великого Князя Володимира Олександровича – онука Миколи I і сина майбутнього імператора Олександра II.

Задум закласти на українських землях кадетські корпуси був зумовлений далекоглядною політикою русифікації насамперед козацької старшини. Означений крок став одним із важливих у комплексі заходів, спрямованих на денационалізацію української шляхти, він давав можливість російському царату вирішити дві гострі проблеми: з одного боку, масово поповнити офіцерський корпус Російської армії якісними кадрами – нащадками українського козацтва, вихованими від діда-прадіда на військових традиціях і в дусі свободолюбства, енергійними й амбітними; з іншого, – знання, енергійність, амбітність і свободолюбство української молоді еліти спрямувати не на користь розбудови української держави, адже в цей час почали з'являтися перші паростки національного відродження, а на оборону підвалин ворожої українцям Російської імперії. Фактично йшлося про нейтралізацію етнокультурного потенціалу нації, тих верств населення, які в майбутньому могли дати не тільки «критичну масу» національно свідомих українців, а й стати основою українського війська, оскільки козацтво було чималим прошарком українського суспільства, який утілював історичний військовий досвід, національні військові традиції та зберігав спадкоємність поколінь. Задум відкрити на українських землях військові навчальні заклади для малолітніх дітей місцевої шляхти відзначався продуманістю, спланованістю і шахрайством, які полягали в тому, що зацікавлене в

державних посадах і чинах українське козацтво як вельми заможна верства готове було за власний кошт будувати й утримувати кадетські корпуси, котрі відкривали шлях їхнім нащадкам до імперської служби.

Це питання ґрунтовно розкрив сучасний український військовий історик Я. Ю. Тинченко в монографії «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)». Він зазначив, що після ліквідації малоросійських козацьких полків змінився не тільки територіальний поділ українських земель, позаяк скасовувалися давні адміністративні та судові установи Гетьманщини і на їх місце вводилися губернські й повітові управління, а й змінився соціальний статус старшини і козацтва. Оскільки обійняти важливі посади в новоствореній Малоросійській губернії міг лише дворянин із служилих-офіцерів, то серед українців зчинився ажіотаж навколо отримання офіцерських чинів. Науковець стверджує, що вже у 70–90-х рр. XVIII століття у столичних кадетських корпусах діти української старшини і козацтва почали витісняти зніжених і розбещених, фізично нерозвинених нащадків курляндських баронів, до того ж лютеран, яких було чимало в цих закладах. Вихідці з України були кмітливі, вправні, фізично сильні юнаки, ініціативні, з великим бажанням зробити кар'єру, при цьому запозяті православні, а російський уряд вживав різноманітні заходи, щоб зменшити вплив іновірців в армії [362, с. 27–28]. Про те, що кадети українського походження вигідно відрізнялися від решти, свідчить у своїх спогадах М. О. Домонтович: «...виросли серед селянського привілля, з міцним здоров'ям, яке вони наслідували від своїх батьків, що зберегли в собі достатній запас сил стародавніх богатирів України» [104, с. 447].

Проте далекоглядний план російського уряду не був реалізований уповні: серед генералів – колишніх вихованців кадетських корпусів Наддніпрянщини було чимало тих, хто брав участь у національних військових формаціях, які в період діяльності Центральної Ради, Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки боронили незалежність української державності. Цей факт підтверджують сучасні дослідження військових українських істориків М. Р. Литвина і К. Є Науменка, за їх підрахунками щонайменше 238 генералів

України отримали початкову військову освіту й виховання в кадетських корпусах. 88 із них були вихованцями кадетських корпусів Наддніпрянщини: 82 – Полтавського і Київського, 4 – Одеського, 2 – Сумського [212, с. 6].

Загалом в історії розвитку вітчизняних кадетських корпусів виокремлюємо 4 етапи: 1) етап започаткування процесу підготовки вихованців у новостворених на українських землях кадетських корпусах (Петровський Полтавський і Володимирський Київський) – з 1840 до 1864 рр.; 2) етап реформування кадетських корпусів, зміщення акцентів у підготовці на загальноосвітній напрям (реформування кадетських корпусів у військові гімназії) – з 1865 до 1882 рр.; 3) етап поновлення кадетських корпусів та посилення військового напрямку в підготовці вихованців (зворотна реорганізація Петровської Полтавської й Володимирської Київської військових гімназій у кадетські корпуси, відкриття і розвиток Одеського Великого князя Костянтина Костянтиновича й Сумського Михайлівського кадетських корпусів) – з 1882 до 1917 рр.; 4) етап українізації імперських кадетських корпусів, їх реорганізації, закриття й евакуації – з 1917 до 1920 рр.

Перший етап – 1840–1864 рр. – пов'язаний з офіційним відкриттям Петровського Полтавського й Володимирського Київського кадетських корпусів, початком їх функціонування та формуванням традицій, які в подальшому визначили специфіку системи виховання кадетських корпусів Наддніпрянщини.

6 грудня 1840 р. було відкрито Петровський Полтавський кадетський корпус¹ у складі 100 вихованців з подальшим їх укомплектуванням у наступні три роки до 400 осіб [197, с. 40]. На навчання приймалися діти дворян Полтавської, Катеринославської, Харківської та Чернігівської губерній – хлопці віком 10–18 років. Корпус мав 7 класів з однорічним курсом навчання і поділявся на 4 роти: гренадерську, дві мушкетерські та неранжирувану. Такий поділ тривав до 1856 р., до закінчення Кримської війни. Корпус підпорядковувався Військовому відомству. У відомості за 1852 р. про навчальні заклади в Полтавській губернії, непідвідомчі Міністерству народної освіти, його подано під № 2 й зазначено наступне:

¹ Відповідно до Височайше затвердженого положення про Губернські Кадетські Корпуси від 1 лютого 1830 р. [282, с. 107].

1) утримання кадетів здійснюється частково за рахунок дворянства, а частково за рахунок казни; 2) число вчителів – 36; 3) число учнів – 398; навчальні предмети, що викладаються – Закон Божий, музика, французька та німецька мови, арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, історія, географія, топографічне креслення, малювання, чистописання й Військовий статут [419, арк. 16].

До реорганізації Петровського Полтавського кадетського корпусу у військову гімназію 1865 р. цей заклад очолювали шість директорів: генерал-майор Вікентій Францевич Святловський (1840–1842), генерал-майор Олександр Михайлович Струмилло (1843–1849), генерал-лейтенант Єгор Петрович Врангель (1849–1856), генерал-майор Никанор Іванович Юр'єв (1856–1859), генерал-майор Сергій Георгійович Тихоцький (1859–1860), генерал-лейтенант Олександр Олександрович Іксуль фон Гільденбандт (1860–1865).

За часів директорування В. Ф. Святловського, Є. П. Врангеля, О. О. Іскуля фон Гільденбандта в полтавському закладі створюється європейська атмосфера, пріоритетним стає вивчення іноземних мов, а домінантою його діяльності – виховання. Попри роки, коли кадетським корпусом керували одіозні директори аракчєєвської формації – О. М. Струмилло, Н. І. Юр'єв і С. Г. Тихоцький, у ньому поступово складається педагогічна традиція, в підґрунті якої закладено любов до підопічних і повагу до їх особистості. Завдяки цій традиції Петровський Полтавський кадетський корпус було визнано кращим з усіх подібного типу закладів Російської імперії. Своім розвитком означена традиція завдячує всьому педагогічному персоналу полтавців, значною мірою інспекторам класів, які організовували не лише навчальний, а й виховний процес. Великий авторитет серед вихованців і педагогів мали уродженці Полтавщини інспектори класів генерал-майор Федір Григорович Ніцкевич (1840–1856) і статський радник Павло Ількович Бодянський (1856–1859), а також генерал-лейтенант Григорій Павлович Кузьмін-Караваєв (1860–1863), який згодом отримав посаду директора Київського кадетського корпусу.

47 вихованців Полтавського корпусу, які навчалися в ньому в цей період, отримали вищу військову освіту у військових академіях Російської імперії:

Миколаївській академії Генерального штабу, Миколаївській інженерній академії, Олександрівській військово-юридичній академії, Михайлівській артилерійській академії (додаток А). Серед них генерали від інфантерії М. О. Домонтович, О. Д. Бутовський, М. Є. Дерюгін (закінчив Полтавський кадетський корпус у 1855 р., у майбутньому – директор Одеського кадетського корпусу) та генерал-лейтенант О. П. Потоцький (закінчив Полтавський кадетський корпус у 1863 р., у майбутньому – директор Полтавського кадетського корпусу), які продовжували й розвивали традиції рідного корпусу у своїй педагогічній діяльності.

1 січня 1852 р. було відкрито неранжируваний Володимирський Київський кадетський корпус¹ у складі двох рот по 100 вихованців у кожній [197, с. 48]. До цього закладу приймали дітей дворян Південно-Західного краю (Київська, Волинська, Подільська, Херсонська й Таврійська губернії) віком від 9,5 до 12 років. У повідомленні київського, подільського і волинського генерал-губернатора князя Васильчикова імператору Миколі I про заснування кадетського корпусу в місті Києві на базі Київської 2-ї гімназії зазначено, що напередодні відкриття корпусу серед вихованців 2-ї гімназії зараховано дворян Київської губернії – 277, Подільської – 24, Волинської – 66, інших губерній – 107, із них віком від 9 до 12 років – 99 осіб, із яких лише 73 належать до місцевого дворянства [416, арк. 6]. Деяким учителям 2-ї Київської гімназії було дозволено викладати в кадетському корпусі [418, арк. 72]. Корпус мав 1-й та 2-й підготовчі класи, тому кадети продовжували освіту в інших кадетських корпусах. У стройовому плані він складався з двох неранжированих рот. 17 серпня 1857 р. неранжирований Володимирсько-Київський кадетський корпус було перетворено на корпус 1-го класу з 7-річним терміном навчання у складі 400 кадетів [415, арк. 39].

Оскільки у цьому закладі серед інших навчалися діти польських шляхтичів, при корпусі було відкрито як православну, так і католицьку церкви.

До реорганізації Володимирського Київського кадетського корпусу у військову гімназію 1865 р. цей заклад очолював полковник Адольф Васильович фон

¹ Відповідно до Іменного наказу, оголошеного Комісаріатському Департаменту Військовим Міністром від 25 жовтня 1851 р. [126, с. 4; 284, с. 63].

Вольський.

Другий етап – 1865–1882 рр. – пов’язаний із реформуванням Петровського Полтавського (червень 1865 р.) [250, с. 110] і Володимирського Київського (14 серпня 1865 р.) [126, с. 9] кадетських корпусів у військовій гімназії¹. Переорієнтація навчально-виховної системи кадетських корпусів Російської імперії на військовій гімназії зумовлена певною лібералізацією російського суспільства, яка відбувалася у зв’язку зі скасуванням кріпосного права та реформуванням різних сфер суспільства за часів царювання Олександра II.

Реорганізація кадетських корпусів у військовій гімназії була спрямована на те, щоб надати корпусам характеру загальноосвітніх закладів, які стануть підготовчою ланкою для військових училищ. При цьому за провідну мету визначено покращення загальноосвітніх знань та їх якісна зміна.

Від початку весь цей період Петровську Полтавську військову гімназію очолює талановитий педагог, автор шкільних підручників з арифметики, алгебри та геометрії генерал-лейтенант Франц Іванович Сіماشко (1865–1885).

За часів функціонування військової гімназії значно підвищився якісний склад педагогічних кадрів. А. П. Ткачук подає такі цифри: з 42 військових – 2 закінчили військові академії, 14 – кадетські корпуси, 24 – військові гімназії і військові училища, 2 – отримали домашню і середню неповну освіту, з 20 цивільних – 11 закінчили університети, 1 – духовну академію, 3 – технічні інститути, 2 – імператорський лицей, 3 – мали середню спеціальну освіту. Зокрема в 1879–1880 н. р. 51% викладачів і 21% вихователів мали вищу освіту [363, с. 160].

Завдяки впровадженню нововведень на кшталт європейських «джентльменських клубів» директору вдалося консолідувати вихователів і викладачів у єдину педагогічну родину. Під керівництвом генерал-лейтенанта Ф. І. Сіماشка, який понад усе переймався розумовим і моральним вихованням дітей, Полтавська військова гімназія стала прикладом успішного втілення реформ у педагогічну практику.

За короткий період існування у статусі військової гімназії Полтавський заклад

¹ Відповідно до наказу по військово-навчальним закладам № 3037 (грудень 1862 р.) [250, с. 108].

підготував 79 вихованців, які згодом отримали вищу освіту у військових академіях Російської імперії (додаток Б). Принциповим для нашого дослідження є той факт, що серед них були майбутній директор Київського кадетського корпусу генерал М. Г. Попруженко (випуск 1872 р.), майбутній директор Одеського кадетського корпусу генерал-лейтенант М. О. Радкевич (випуск 1874 р.) і майбутній директор Полтавського кадетського корпусу генерал-майор М. П. Попов (випуск 1875 р.). Як бачимо, педагогічні традиції Петровського Полтавського кадетського корпусу не тільки розвивалися і продовжувалися у нових поколіннях вихованців, а й поширювалися на інші кадетські корпуси Наддніпрянщини. Окремо зазначимо, що серед випускників Полтавської військової гімназії були такі видатні представники українського національного відродження, як Павло Іванович Чижевський (випуск 1877 р.) (додаток В).

За період існування Володимирської Київської військової гімназії у ній змінилося кілька директорів: полковник Сергій Олександрович Слуцький (1865–1866), полковник Костянтин Павлович Шуцький (1866–1867), генерал-майор Григорій Павлович Кузьмін-Караваєв (1867–1871), генерал-майор Павло Миколайович Юшенов (1871–1879), полковник Федір Костянтинович Альбеділь (1879), Павло Олександрович Алексєєв (1879–1897). Таким керівникам, як С. О. Слуцький, Г. П. Кузьмін-Караваєв, П. М. Юшенов, П. О. Алексєєв, вдалося згуртували навколо себе педагогічний колектив із європейським світоглядом і високим рівнем освіти. Так, у 1860–1870-х рр. у закладі працювали відомі професори Київського університету О. І. Селін, В. А. Незабитовський, М. Є. Ващенко-Захарченко, Г. М. Цехановецький, викладав малювання академік Рогачевський [409, арк. 142].

У стінах Володимирської Київської гімназії було виховано двох майбутніх директорів кадетських корпусів Наддніпрянщини: генерала Л. Й. Кублицького-Піотуха (1867 р. випуску), який був спочатку директором Київського, а згодом Сумського корпусів, і генерал-лейтенанта А. М. Саранчова (1879 р. випуску), який спочатку займав посаду директора Сумського корпусу, а згодом – Київського.

Третій етап – 1882–1917 рр. – зумовлений переорієнтацією навчально-

виховної системи військових гімназій Російської імперії на кадетські корпуси у зв'язку з посиленням монархістських інтенцій напередодні краху царського режиму. Цей період відзначений відкриттям на українських землях ще двох корпусів – Одеського і Сумського.

Зі вступом на російський престол Олександра III (1881–1894) розпочався новий етап реформування військово-навчальних закладів, оскільки система виховання в них була, з погляду тодішнього уряду, занадто ліберальною і не відповідала вимогам військової служби. У 1882 р. військові гімназії знову було перетворено на кадетські корпуси¹, в яких вихованців поступово привчали до суворих вимог стройової дисципліни. На час приходу до влади Миколи II (1894–1917) реформа попередніх часів вичерпала всі позитивні можливості, які мала, у російських кадетських корпусах запанували командні стосунки й формальні вимоги до дисципліни, якість загальноосвітнього навчання суттєво знизилася. Однак кадетським корпусам, що функціонували в українських губерніях, завдяки певній відмінності у системі виховання, зумовленій етнокультурними чинниками, вдалося утримувати доволі високий рівень як навчання, так і виховання кадетів.

За цей час у Петровському Полтавському кадетському корпусі змінилося 5 директорів: генерал-лейтенант Сергій Миколайович Кругликов (1885–1890), генерал-майор Семен Іванович Страдецький (1890–1892), генерал-лейтенант Олександр Платонович Потоцький (1892–1905), генерал-майор Михайло Петрович Попов (1906–1911), генерал-майор Михайло Михайлович Клінгенберг (1911–1917). Слід зазначити, що двоє з них, генерал-лейтенант Потоцький і генерал-майор Попов, були колишніми вихованцями полтавського кадетського закладу, а генерал-майор Клінгенберг після краху царського режиму брав участь у розбудові армії Української Держави 1918 р. як член Комісії з організації постійних військових шкіл та академій в Україні [218, с. 109].

Увесь цей час Полтавський кадетський корпус не знижував рівня ні навчання, ні виховання кадетів, лишаючись одним із кращих губернських закладів цього типу. За період із 1882 до 1917 рр. його педагогічний колектив підготував

¹ Відповідно до наказу Військового Міністра № 226 від 26 липня 1882 р. [250, с. 172].

115 випускників, які згодом закінчили військові академії Російської імперії, здобувши вищу військову освіту (додаток Г). Оскільки система виховання полтавців будувалася в контексті української національної культури, то вже в 1918 р., як зазначає Я. Ю. Тинченко, коли останньому поколінню російських кадетів довелося визначатися, до якої армії пристати, багато хто з випускників Полтавського кадетського корпусу вступив до лав Армії Української Народної Республіки [362, с. 53].

За цей період у Володимирському Київському кадетському корпусі посаду директора обіймали 6 осіб: генерал-майор Павло Олександрович Алексєєв (1879–1897), генерал-майор Михайло Григорович Попруженко (1898–1904), полковник Олексій Олексійович Агапов (1904–1906), генерал-лейтенант Лев Йосипович Кублицький-Піотух (1905–1907), генерал-майор Петро Васильович Якубинський (1906–1909), генерал-майор Євген Євстафійович Семашкевич (1907–1917).

Київський кадетський корпус за якістю освіти був найкращим у Російській імперії. За словами військового діяча, дипломата, колишнього кадета-киянина О. О. Ігнатєєва (1894), він давав найбільший відсоток кандидатів у вищі технічні інститути, куди важко було вступити через високі вимоги до якості знань [138, с. 34]. Наскільки ґрунтовно було поставлене навчання у Київському корпусі підтверджує той факт, що, вступаючи до військових училищ, кияни при випуску з них, маючи високий середній бал, отримали можливість обрати кращі вакансії [111, с. 6]. Про якість здобутих у корпусі знань говорить і вихованець Київського корпусу всесвітньо відомий філософ-персоналіст М. О. Бердяєв (1894): «Краще за інші предмети я знав історію і природознавство. Програма кадетських корпусів була близькою до програми реальних училищ. Велике значення мала математика, і викладалась у старшому класі навіть аналітична геометрія й елементи вищої математики. Викладалось природознавство, ботаніка, зоологія, мінералогія, фізика і хімія, космографія. Вступивши до університету на природознавчий факультет, я краще за інших студентів орієнтувався в природознавчих науках» [16, с. 276].

Протягом цього часу Київський кадетський корпус дав освіту і виховання двом майбутнім військовим міністрам Української Народної Республіки – генерал-полковнику Олексію Семеновичу Галкіну (1885) й історика військового мистецтва

України, військовому педагогу генерал-хорунжому Всеволоду Миколайовичу Петріву (1900), які, починаючи з 1917 р., активно відстоювали державну незалежність України, а також Сергію Степановичу Остапенку (1909), який керував урядом Української Народної Республіки в лютому – квітні 1919 р. [247, EP] (додаток Д). Слід зазначити, що свою педагогічну кар'єру В. М. Петрів розпочинав у рідному корпусі, будучи протягом 1912–1914 рр. викладачем всесвітньої географії [322, с. 9].

16 березня 1899 р. за наказом Миколи II було засновано Одеський кадетський корпус, відкриття якого відбулося 1 вересня 1899 р.¹ У середині 1915 р. він отримав найменування «Одеський Великого князя Костянтина Костянтиновича кадетський корпус». На початку 1917 р. він складався з 4 рот. 1906 р. при корпусі було утворено «Товариство взаємодопомоги колишніх кадетів і службовців». 1907 р. тут організовано історико-педагогічний відділ і музей. При цьому відділі діяла психологічна лабораторія, в якій викладачі та вихованці проводили різноманітні дослідження.

До 1917 р. закладом в Одесі керували талановиті військові педагоги, колишні вихованці Полтавського кадетського корпусу, які поширювали його традиції виховання, – генерал-майор Михайло Євсейович Дерюгін (1899–1906) і генерал-майор Микола Олександрович Радкевич (1906–1914), а також генерал-майор Павло Єфимович Кошлич (1914–1917).

28 грудня 1899 р. відповідно до Височайше затвердженої постанови Військової ради Російської Армії було створено Сумський Михайлівський кадетський корпус, 26 вересня 1902 р. відбулося його урочисте відкриття [285, с. 1276; 379, с. 34]. На початку 1917 р. він складався з 4 рот. Заняття проводили штатні викладачі, а також викладачі з місцевої гімназії. Для кадетів були облаштовані лабораторії, хімічний кабінет, навчальні класи, бібліотека. Склад викладачів і вихователів корпусу був «безумовно першокласним», усі предмети викладалися дуже добре як за обсягом, так і за змістом [205, с. 36].

¹ Відповідно до Височайше затвердженого положення Військової Ради від 16 квітня 1899 р. та наказу по Військовому Відомству № 116 від 25 квітня [285, с. 353; 383, с. 2, 4].

За весь період існування Сумського кадетського корпусу в ньому змінилися два директори: генерал-лейтенант Лев Йосипович Кублицький-Піотух (1899–1905) і генерал-лейтенант Андрій Михайлович Саранчов (1905–1919). Обидва були колишніми вихованцями Київської військової гімназії, плідні педагогічні традиції якої прищепили на ґрунті одного з наймолодших корпусів імперії. Про міцний зв'язок між двома корпусами свідчить документальний факт – у липні 1913 р. Київський кадетський корпус приймав групу екскурсантів із Сумського у складі з тридцяти чотирьох кадетів і одинадцятьох офіцерів [408, арк. 22].

1916 р. у Севастополі було відкрито 2-й Морський кадетський корпус для підготовки офіцерів військового флоту Росії, у якому планувалося навчання сина царя Миколи II. Його було закрито вже влітку 1917 р.

Четвертий етап – 1917–1920 рр. – пов'язаний із радикальними змінами політичної системи, зумовленими падінням царату й розвалом Російської імперії та спробами України здобути незалежність і державність. На цьому етапі відбулися підпорядкування імперських корпусів, що функціонували в українських губерніях, Міністерству освіти Української Народної Республіки¹, їх закриття й евакуація.

Під час Лютневої революції 1917 р. кадетські корпуси України, як і решта корпусів Російської імперії, отримали назву гімназії військового відомства, а за часів правління гетьмана Скоропадського 1918 р. знову стали кадетськими корпусами уже в підпорядкуванні Військового міністерства Української Держави [411, арк. 23]. У серпні 1918 р. при комісії у справах військових шкіл Військового міністерства створено секцію кадетських корпусів, діяльність якої була спрямована на їх реорганізацію. Розпочинається українізація кадетських корпусів: діловодство ведеться українською мовою, а за наказом від 15 вересня 1918 р. Головної шкільної управи військового міністерства викладацький склад кадетських корпусів став носити загальну похідну форму з кантом на погонах [412, арк. 10].

У Полтавському кадетському корпусі посаду директора обіймав полковник Олександр Миколайович Антонов (1917–1919), у Київському – Микола

¹ Відповідно до Закону про шкільне правління, прийнятого Малою радою УНР 5 грудня 1917 р. [373, с. 515], Ухвали Ради Народних Міністрів УНР від 22 березня 1918 р. [414, арк. 43] та Ухвали Ради Народних Міністрів УНР № 12 від 29 грудня 1918 р. [413, арк. 17].

Олександрович Радкевич (1918–1919) і Андрій Михайлович Саранчов (1919), в Одеському – Володимир Олександрович Бернацький (1917–1920).

М. О. Радкевич і В. О. Бернацький, які залишилися в Одесі й викладали один в артилерійській, інший у піхотній школах, у 1931 р. були репресовані, їм інкримінувалися участь в «одеській військово-офіцерській організації» й зв'язки з українською організацією, політична платформа якої базувалась на ідеї самостійності України [299, с. 64, 373–380].

Протягом 1918–1920 рр. кадетські корпуси на території України в процесі завершення громадянської війни припинили своє функціонування.

Як засвідчує В. М. Крилов, у листопаді 1919 р. залишив Полтаву Полтавський кадетський корпус, який розташувався спочатку у Владикавказі, а згодом у Масандрі, де 9 жовтня 1920 р. був об'єднаний із Владикавказьким кадетським корпусом у Кримський кадетський корпус, до якого приєднався Сумський кадетський корпус. У листопаді 1920 р. за наказом генерала П. М. Врангеля Кримський кадетський корпус було евакуйовано до Югославії [194, с. 52].

Київський кадетський корпус було евакуйовано в Одесу й 18 грудня 1919 р. розміщено в одній із будівель Одеського кадетського корпусу. 7 лютого 1920 р. Київський і Одеський корпуси було евакуйовано у Королівство Сербів, Хорватів і Словенців [316, с. 7].

Таким чином, у розвитку кадетських корпусів, які функціонували у великих губернських містах Наддніпрянщини із середини ХІХ до початку ХХ століття, ми виокремили чотири етапи, пов'язані зі змінами у сфері як військової освіти, так і соціально-політичній, що відбувалися протягом означеного часу. Запропонована нами періодизація зумовлена педагогічною й етнокультурною складовими, що визначали специфіку українських військових закладів інтернатного типу.

Висновки до першого розділу

У розділі проаналізовано історіографію проблеми та джерельну базу дослідження; висвітлено передумови становлення кадетських корпусів в Україні середини ХІХ – початку ХХ століття; охарактеризовано етапи розвитку кадетських корпусів у великих губернських містах України.

Огляд наукової літератури з проблеми дослідження розвитку системи виховання в кадетських корпусах, що функціонували в українських губерніях у середині ХІХ – на початку ХХ століття, показав, що у вітчизняній історіографії розвідки з проблеми дослідження з'явилися нещодавно, при цьому здебільшого в галузі військової історії, а не педагогіки.

Завдяки опрацюванню історіографії імперського періоду в науковий обіг було введено значний масив фактичного матеріалу з історії кадетських корпусів, проте у наукових працях тих часів відсутня аналітика, їм притаманна ідеологічна заангажованість щодо теорії «офіційної народності». Наукові дослідження радянської доби відзначені ґрунтовною роботою з великим обсягом архівних матеріалів, а також комплексним аналізом розвитку освітньої системи в кадетських корпусах на теренах Російської імперії. У цьому контексті порушено й питання виховання, однак система дворянського виховання розглядається в них насамперед із позицій класово-ідеологічних, а не наукових. У пострадянський період російська історіографія зосереджується вже не стільки на історії кадетських корпусів, скільки на загальних і специфічних для цих закладів освіти проблемах методики навчання та виховання, однак у російських наукових колах простежується прагнення до ідеалізації всього, пов'язаного з царською армією, а також схильність до прихованої реставрації уварівської формули «православ'я, царизм, народність», яка в сучасних умовах набуває нового змісту й нового оформлення.

Вагомий внесок в історіографію проблеми зробили колишні вихованці та співробітники кадетських корпусів, які, по суті, заклали підґрунтя українських історичних й історико-педагогічних досліджень. Вітчизняна історіографія кадетських корпусів на початковому етапі була підпорядкована російським впливам

та ідеологічним настановам, і лише у 2000-х рр. на теренах української історіографії почали з'являтися роботи незалежного характеру, прямо чи опосередковано присвячені кадетським корпусам Наддніпрянщини.

Дослідження кадетських корпусів України середини ХІХ – початку ХХ століття забезпечене достатньою кількістю різновидів джерел як документальних, так і наративних. Зокрема, серед наративних джерел особового походження багато мемуарів, які дають надзвичайно цінний матеріал для нашого дослідження, оскільки, на відміну від документальних джерел, розкривають етнопсихологічні особливості їх авторів. Це мемуари й записки вихованців і співробітників українських кадетських корпусів, громадських діячів того часу: О. Д. Бутовського, П. Ф. Волошина, М. О. Домонтовича, В. В. Дубинського і Г. М. Аустріна, І. К. Зайцева, О. О. Ігнат'єва, Л. В. Картавцова, О. П. Котлярова, Є. В. Кравченка, О. О. Ліницького, О. С. Лукомського, Б. М. Ряснянського, І. Р. Тимченка-Рубана; спогади про приватних осіб: А. В. Верзилова, В. М. Доманицького, М. О. Домонтовича, М. П. Драгоманова, О. І. Дьяченка, С. О. Єфремова, Лесі Українки, В. Г. Ляскоронського, Н. Д. Полонської-Василенко, О. О. Русова, Є. Х. Чикаленка, В. І. Щербини та інших.

Використання мемуарів та їх аналіз дали змогу виявити специфіку системи виховання кадетських корпусів Наддніпрянщини, вивести їх із загальноросійського контексту та поставити питання про подальше дослідження історії й діяльності цих військових закладів освіти в українському національно-культурному контексті, що відповідає сучасним запитам вітчизняного гуманітарного знання, зокрема у сфері історико-педагогічної науки. Такий підхід дає змогу висвітлити розвиток системи виховання в цих військових закладах освіти під обраним у дослідженні етнокультурним кутом зору. Важливим критерієм у відборі й аналізі значної кількості джерел є територіально-регіональні ознаки, а саме: належність джерел до певної культури – української чи російської.

З'ясовано, що передумови становлення кадетських корпусів на українських землях зумовлені, з одного боку, соціально-політичними процесами, які відбувались у Російській імперії, а з іншого, – національним відродженням, яке розгорталось на

українських землях зусиллями національно свідомої інтелігенції у формі культурно-громадського руху. Оскільки організація навчально-виховного процесу в кадетських корпусах Наддніпрянщини відбувалася в українському етнокультурному середовищі, то під час формування виховної системи корпусів неминучим стало зіткнення антитетичних інтенцій: з одного боку, – орієнтація на політику «офіційної народності», цілеспрямовану на примусову русифікацію; з іншого, – орієнтація на українську громадсько-просвітницьку ідеологію, що формувала національну самосвідомість і передбачала розвивальний характер знань. Ідеться про протистояння на рівні колективної свідомості двох культурно-історичних традицій, пов'язаних із етнопсихологією: традицією свободи й індивідуалізму і традицією авторитаризму й підкорення особи колективу.

Виявлено, що в першій половині XIX століття з метою усунення на українських землях залишків автономії й місцевої культури та намаганням русифікації у сфері освіти було зроблено два принципово важливі кроки: 1) відкрито Харківський і Київський університети; 2) засновано Полтавський і Київський кадетські корпуси як оплоти царизму. Однак практична діяльність цих закладів освіти дала неочікувані результати: університети стали осередками Громад, а їх випускники, працюючи в кадетських корпусах, прищеплювали українофільські ідеї своїм вихованцям. З'ясовано, що в контексті протиборства двох педагогік – «прогресивної» і «консервативної», яке виникло у сфері освіти в результаті скасування кріпацтва, в кадетських корпусах Наддніпрянщини в протистояння названих педагогічних систем втручалась громадсько-просвітительська ідеологія, спрямована на самозбереження культурно-національної ідентичності українців і опір тотальній русифікації, тоді як у решті кадетських корпусів, попри проникнення прогресивних ідей у навчально-виховну систему, брала верх офіційна педагогіка, принципово спрямована на збереження й оборону царату.

Період 1830–1840 рр. пов'язаний із заснуванням перших двох корпусів на території України – Полтавського (відповідно до Височайше затвердженого положення про Губернські Кадетські Корпуси від 1 лютого 1830 р.) і Київського (відповідно до Височайшого повеління № 11263 від 20 листопада 1833 р.) й

формальною процедурою, яка супроводжувала цей процес від затвердження проекту щодо заснування цих військових навчальних закладів до їх офіційного відкриття.

У розвитку кадетських корпусів України із середини ХІХ до початку ХХ століття виокремлено чотири етапи, пов'язаних зі змінами у сфері військової освіти та у соціально-політичній сфері:

1) етап започаткування процесу підготовки вихованців у новостворених на українських землях кадетських корпусів (Петровського Полтавського і Володимирського Київського) – з 1840 до 1864 рр.;

2) етап реформування кадетських корпусів, зміщення акцентів у підготовці на загальноосвітній напрям (реформування кадетських корпусів у військові гімназії) – з 1865 до 1882 рр.;

3) етап поновлення кадетських корпусів та посилення військового напрямку в підготовці вихованців (зворотна реорганізація Петровської Полтавської та Володимирської Київської військових гімназій у кадетські корпуси, відкриття і розвиток Одеського Великого князя Костянтина Костянтиновича й Сумського Михайлівського кадетських корпусів) – з 1882 до 1917 рр.;

4) етап українізації імперських кадетських корпусів, їх реорганізації, закриття й евакуації – з 1917 до 1920 рр.

Запропонована періодизація певною мірою зумовлена педагогічними й етнокультурними чинниками, що визначали специфіку українських військових закладів, які виховували кадетів.

Основні результати дослідження, описані в першому розділі, представлені в таких працях автора [172; 174; 180; 181; 182; 181].

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЗМІСТОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Специфіка організації освітнього процесу й особливості учнівського складу кадетських корпусів України досліджуваного періоду

Освітній, педагогічний процес згідно з тлумаченням сучасних науковців є цілеспрямованою, доцільно організованою та змістовно насиченою системою навчально-виховної діяльності суб'єктів і об'єктів взаємодії щодо підготовки людей до діяльності за призначенням; він реалізовує замовлення суспільства на підготовку громадян і фахівців, що виражено в його загальній меті [45, с. 282]. Конкретні вимоги суспільства на певному історичному етапі визначають більш конкретні завдання навчання й розвитку, а також зміст, форми та методи педагогічного процесу. Організація навчально-виховного процесу становить системну координацію взаємодії всіх його учасників, зокрема структуровану сукупність заходів, які охоплюють розподіл навчального навантаження між підрозділами освітнього закладу, підбір педагогів, створення розкладу занять і позакласної роботи, забезпечення систематичності контролю тощо.

Щоб визначити специфіку організації педагогічного процесу в кадетських корпусах, відкритих у Полтавській, Київській, Херсонській і Харківській губерніях у середині ХІХ – на початку ХХ століття, слід враховувати як історичні умови, в яких вона здійснювалася, так і складові тогочасної системи народної освіти. Основні компоненти системи освіти називає американський педагог Ф. Г. Кумбс у роботі «Криза освіти. Системний аналіз»: 1) цілі й першорядні завдання, які визначають діяльність системи; 2) учні; 3) управління, яке здійснює координацію, керівництво й оцінку діяльності системи; 4) структура й розподіл навчального часу та потоків учнів згідно з відповідними завданнями; 5) зміст – головне, що учні мають отримати

від освіти; 6) викладачі; 7) навчальні посібники: книги, карти, лабораторії тощо; 8) приміщення, необхідні для навчального процесу; 9) технологія – прийоми й методи навчання; 10) контроль та оцінювання знань – правила прийому, оцінка, экзамени, якість підготовки; 11) дослідницька робота для підвищення знань і вдосконалювання системи; 12) фінансове забезпечення системи [280, с. 166]. Маємо зробити аналіз окремих складників системи освіти досліджуваного періоду. При цьому, як вимагає логіка нашого дослідження, названі компоненти слід розглядати в рамках дещо різних систем освіти, які розвивалися у той час на геокультурному просторі України: з одного боку, це дві, по суті, офіційні освітні структури (військова і цивільна), підпорядковані Головному управлінню військово-навчальних закладів і Міністерству народної освіти Російської імперії, а з іншого, – українська національна освіта, що поставала зусиллями національно свідомих українців у протистоянні з державницькою колоніальною політикою русифікації.

На підставі аналізу історичного контексту, здійсненого нами в підрозділі 1.2, маємо змогу охарактеризувати основні компоненти системи освіти, які визначили специфіку організації освітнього процесу в кадетських корпусах, що функціонували на землях Наддніпрянщини в середині XIX – на початку XX століття. Найперше це стосується ключових у структурі освіти компонентів і безпосередніх учасників педагогічного процесу – учнів і викладачів.

Щодо категорії «учні», то, вочевидь, спираючись на історичні матеріали та документи, маємо змогу зробити аналіз основного складу учнів досліджуваних нами кадетських корпусів.

Так, 1840 р. у Полтаві відкрито перший кадетський корпус «для уродженців губерній приписаних до цього Закладу ... які утримувалися за рахунок сум кожної з приписаних губерній» [229, с. 221–222]. Це були, як засвідчив у своїй промові з приводу відкриття корпусу полтавський предводитель дворянства І. В. Капніст, діти дворян чотирьох малоросійських губерній – Полтавської, Харківської, Чернігівської та Катеринославської [229, с. 214]. Як констатує один із перших історіографів військової освіти в Російській імперії полковник М. М. Мельницькой, повний комплект вихованців щойно відкритого закладу становив 300 осіб від 9 до 12 років.

Відповідно до пожертвувань із капіталу української шляхти, її щорічного внеску та відсотків з капіталу, який лишився від розформування малоросійських козачих полків, від Полтавської губернії мали навчатися 94 особи, Чернігівської – 59; Катеринославської – 24; Харківської – 94; на кошти козачих полків – 7. Разом від українських губерній – 278 учнів, решта вихованців – 22 особи – були кандидатами від інших кадетських корпусів [229, с. 209–210].

Тобто в Петровсько-Полтавському кадетському корпусі, який було відкрито наприкінці шляхетської доби національного українського відродження (відповідно до періодизації І. П. Лисяка-Рудницького), переважно виховувалися безпосередньо діти й онуки дворян Лівобережжя, Слобожанщини та півдня України – основних українських земель, де, за словами історика, «національний рух устиг запустити коріння в дореволюційну добу»; ці землі не лише брали активну участь у «націотворчому процесі», а й «кожна з них розвинула свої власні яскраві прикмети» [211, с. 153]. Зазначимо, що до країв, які брали діяльну участь у національному відродженні України у ХІХ – на початку ХХ століття, належали також Правобережжя, Галичина й Буковина, решта культурно-етнічної території країни виявляла пасивність щодо націотворчих процесів.

Лівобережна Україна була територією колишньої Гетьманщини – автономної Козацької держави, залишки громадських інституцій якої, зокрема Литовський статут і магдебурзьке право, дожили аж до середини 1830-х рр. У 1840-х рр. нащадки української старшини, з яких складалося лівобережне дворянство, ще не полишали мрію про українську автономію. На думку І. П. Лисяка-Рудницького, Полтавська й Чернігівська лівобережні губернії протягом ХІХ століття відігравали роль географічного ядра українського руху, жодна інша місцевість не давала стільки національних провідників, тому не випадково, що саме тут національний рух зумів поширитися між масами вже перед Першою світовою війною [211, с. 154].

Слобожанщина виступила першим важливим центром українського відродження зі столицею в Харкові. Тут у 1820–1830-х рр. виникла школа романтиків, щиро і пристрасно захоплених українським народом, його культурою та історією. Вона стала важливою частиною новітньої національної свідомості.

Південна чи Степова Україна складалася з колишньої території Запорізької Січі та володінь кримських татар і Туреччини. Мешканці степу і Причорномор'я ніколи не знали кріпацтва й виявляли дух самовпевненості й підприємництва, їх культурний внесок у національний рух був помірним, проте значним в економічному плані: відкриття чорноморських пристаней і розвиток гірництва й важкої промисловості в Донецькому та Криворізькому басейнах створювали передумови до географічно об'єднаного українського народного господарства, а отже, економічної незалежності України від Росії й орієнтації української економіки на Європу [211, с. 154–155].

Оскільки в умовах бездержавності національна еліта Лівобережжя, Слобожанщини і Степової України змушена була інтегруватися в державну інфраструктуру Російської імперії, то, вбачаючи у військовій кар'єрі один із шляхів цього процесу, прямі нащадки українського козацтва, скориставшись нагодою і не шкодуючи на це коштів, віддали своїх дітей задля отримання освіти й майбутнього офіцерського чину до військового навчального закладу, який щойно відкрився на їх батьківщині. У Петровсько-Полтавському кадетському корпусі від початку його заснування навчалися хлопці від 9 до 12 років, тобто у віці, коли базові засади світогляду майбутньої особистості вже сформовано. Слід наголосити, що рідною для них була українська мова, тому в дітей цього віку, якщо брати до уваги теоретичні положення сучасної мовознавчої науки (етнолінгвістики, психолінгвістики та когнітивної лінгвістики), була вже сформована національно визначена картина світу, яка суттєво відрізнялася від російської, особливо в площині розуміння таких цінностей, як свобода й повага до індивідуума.

Під цим кутом зору цілі, задекларовані в Імператорському Наказі № 8751 від 05.01.1836 р. про заснування корпусу, набували неоднозначного змісту і психологічної мотивації для тих, хто мав їх реалізувати практично в рамках педагогічного процесу, тобто вихованців і вихователів. Адже в згаданому документі стверджувалося: «Заснувати у м. Полтаві кадетський Корпус, і, бажаючи, щоб і ця корисна військова установа служила пам'ятником славнозвісної перемоги, здобутої під Полтавою Імператором Петром I-м, Повеліваю: Корпус цей іменувати

Петровсько-Полтавським і день його заснування святкувати щорічно в день перемоги 27 Червня, щоб молоді дворяни, які виховуватимуться в цьому закладі, готуючись також до військових звитяг, дедалі більше пам'ятали про ту славу, яку здобули колись їхні предки на полях Полтавських, та одухотворені їхніми подвигами, прагнули і самі стати вірними синами вітчизни й гідними слугами Престолу» [283, с. 8]. Така постановка питання щодо головної мети заснування принципово нового для України навчально-виховного закладу містила імпліцитний конфлікт між інтенціями українського дворянства й імперською владою, адже полтавська перемога російського імператора Петра I у битві зі шведами була поразкою для українського державотворчого процесу, про що вже 1845 р. із неймовірною емоційною глибиною та незаперечною історичною виваженістю скаже потомок козацької січової старшини Тарас Шевченко в поемі-містерії «Великий льох» [392, с. 314–328], висловивши в цьому творі найглибші інтенції української національної самосвідомості, яка активно формувалася у 1840-х рр. зокрема членами Кирило-Мефодіївського братства.

В означеному контексті показовою є військова династія, яка безпосередньо належала до «історичних українських фамілій» – роду «лівобережних Потоцьких» і роду Стороженків, які мали родові зібрання документів [255, с. 40–41]. Йдеться про родину Платона Олександровича Потоцького і Ганни Петрівни Потоцької (Стороженко). Шестеро синів цього подружжя навчалися в Полтавському кадетському корпусі: Микола (1862), Олександр (1863), Іван (1864), Володимир (1869), Петро (1872) і Павло (1874). Дослужившись до генералів, усі шестеро зробили прекрасну військову кар'єру; п'ятеро з них здобули вищу освіту: Микола, Олександр і Павло – у Михайлівській артилерійській академії, а Іван і Петро – у Миколаївській академії Генерального штабу (додаток А і Б). Відомий професор Михайлівської артилерійської академії Микола Платонович, військові історики Петро Платонович і Павло Платонович були авторами праць з історії військового мистецтва, військових підручників і посібників, статей із військової справи. Олександр Платонович обіймав посаду директора Полтавського кадетського корпусу протягом 1892–1905 рр., гідно підтримуючи престиж цього навчального

закладу. Павло Платонович був не лише талановитим військовим істориком, знавцем і цінителем українських старожитностей та історичних пам'яток. Він став фундатором Музею України; колекція Потоцького, яку він збирав «упродовж майже 50 років» [249, с. 92], є однією з найвидатніших за всю історію українського бібліофільства. Любов Олександра і Павла Потоцьких до Полтавщини була вельми дієвою, вони не тільки розвивали рідний край своїми справами, а й вкладали власні гроші в його розбудову: брати пожертвували Кобеляцькому повітовому земству 10 десятин землі на заснування народного училища у селі Присянівка, розташованому в родинному маєтку Потоцьких [253, с. 235]. Любов до історії нащадків двох старих козацьких родів можна пояснити не лише «голосом крові», а й цілком реальними чинниками, про які пише у своїх спогадах Павло Потоцький, стверджуючи, що захоплення історією йому прищепив вчитель історії Федченко [25, с. 15]. Знання з історії, здобуті в корпусі, лягали на вельми плідний ґрунт – брати Потоцькі мали не лише укорінений у полтавській землі історичний родовід (додаток Е), а й сама місцевість, де вони зростали, була просякнута історією. У дитинстві їм показували рештки шведських батарей – із землями Потоцьких межувала відома Переволочна. Сюди після поразки під Полтавою пішли рештки шведської армії під командою Левенгавпта, сподіваючись відступити на південь, до Криму. Близький родич, активний член громадівського руху Віктор Потоцький ходив у дорогій гетьманській одежі, а на воротах маєтку підняв козацький малиновий прапор [25, с. 13]. Ці обставини сформували у братів Потоцьких стійкий інтерес до історії. Олександр і Павло протягом усього життя підтримували зв'язки з видатним українським істориком, дослідником Запорізького козацтва Д. І. Яворницьким. Український джерелознавець С. І. Білокінь наводить листування Олександра Потоцького з Дмитром Яворницьким: «Вельмишановний Дмитре Івановичу! Висловлюю Вам велику подяку від себе і від ввірених мені кадетів, які, завдяки Вашим люб'язним роз'ясненням, з великою для себе користю оглянули все, що зберігається в музеї, відтак ознайомилися з вельми цікавими подробицями історичного характеру» [цит. за: 25, с. 14]. Як бачимо, любов до історії зумовлена, з одного боку, генетично, а з іншого, – навчаюче виховання формувало певний тип особистості, національна

самосвідомість якої появляла себе за будь-яких обставин. Так, Олександр Потоцький, ставши директором рідного Полтавського корпусу, продовжив його педагогічні традиції – прищеплював любов до української історії своїм вихованцям, хоча й не був викладачем історії. Павло Потоцький, як зазначає К. Клімова, будучи професійним військовим, так само професійно займався музейною й архівною справою [154, с. 748]. Як палкий патріот України за Центральної Ради він отримав українське громадянство, хоча в цей час служив у Петербурзі. Де б він не жив, Павло Платонович ніколи не поривав зв'язків із Полтавщиною. Він робив усе, щоб зібрана ним колекція опинилась в Україні, а це – до 17 тисяч томів бібліотеки, 15 тисяч гравюр і літографій та понад 300 картин, колекції художніх меблів, порцеляни, карт України, зброї; архів із гетьманськими універсалами тощо. У колекції Потоцького були збірки М. І. Костомарова, М. А. Маркевича, О. О. Потебні, що збиралися по букіністичних крамницях усїєї Європи та приватних зібраннях, книжки з бібліотеки Т. Г. Шевченка з його автографами; стародруки XVII століття, унікальні атласи, альбоми, рукописні книги XII століття, універсали Хмельницького, Брюховецького, Мазепи та ін. [80, EP]. Як зазначає К. І. Клімова, Павло Платонович був збирачем, хранителем і дослідником власного наукового архіву, до складу якого входив родинний архів українських козаків (з XVIII століття дворян) Потоцьких [155, с. 512]. Обраний 1923 р. на дійсного члена НТШ, генерал П. П. Потоцький не тільки зробив значний внесок у розвиток української історичної науки, насамперед музеєзнавства, архівознавства та джерелознавства, а й активно поширював українську культуру в російських наукових колах.

Факти з життя братів Потоцьких свідчать про те, що родинні традиції та виховання в корпусі взаємодоповнювалися таким чином, що нащадки старовинних козацьких родів у тій складній історичній ситуації бездержавності спромоглися, з одного боку, піднятися на високий кар'єрний щабель у військовій імперській службі, а з іншого, – зберігати свою національну ідентичність і сприяти розвитку української культури.

Згідно з історичним матеріалом, який подає полковник М. М. Мельницької, у 1850 р. було заплановано заснувати в Києві кадетський корпус для 400 кадетів, а

згодом, якщо дозволять кошти, ще для 100 хлопців на капітал дворянства Київської, Подільської та Волинської губерній. Із дозволу Миколи I це мали бути діти дворян означених губерній у відсотковому співвідношенні відповідно до суми пожертв від кожної з них, а також вихованці 2-ї Київської гімназії віком від 9,5 до 12 років [231, с. 45]. Пізніше, у процесі становлення та розростання закладу, до них приєдналися діти шляхти південних губерній – Херсонської й Таврійської.

Таким чином, у Київському кадетському корпусі на самому початку нового періоду національного відродження (народницька доба) навчалися переважно діти дворян Правобережної й Південної України. На Правобережжі були сильними польські впливи, адже його аристократія складалася, з одного боку, зі «сполщених нащадків давньої української аристократії», а з іншого, – польських родів, що «встигли протягом поколінь акліматизуватися до українського оточення і вони посідали сильне почуття “територіяльного патріотизму”», як люди західної культури, «вони відтягали українство від зв'язку з Росією» [211, с. 156]. Упродовж ХІХ століття ці землі становили «зону напруження», де змагалися російські й польські сили, що, на думку І. П. Лисяка-Рудницького, укріплювало українську самосвідомість як нації, відмінної і від Польщі, і від Росії [211, с. 156].

Нашадкам української й польської шляхти, які здобували військову освіту в Київському кадетському корпусі, було культурно й генетично прищеплено критичне ставлення до казенщини та порядків, задекларованих в інструкціях і настановах Військового міністерства, спрямованих на виховання вірнопідданих прислужників російського престолу. У фондах Центрального державного історичного архіву Києва зберігаються документи за 1863 р., у яких ідеться про листи вихованців корпусу до місцевих поміщиків, що в них виказувалося незадоволення життям у корпусі, а також містились висловлювання проти російського царя й уряду [417, арк. 3].

У початковий період модерністичної доби українського відродження (від 1890-х рр. до Першої світової війни) на півдні України і Слобожанщині майже одночасно відкриваються два кадетські корпуси, учнівський склад яких змінюється як у соціальному, так і в національному аспектах.

Із 1899–1900 н. р. розпочалося функціонування ще одного кадетського корпусу

в Південній Україні, відкритого в місті Одесі для 500 інтернів, котрі мали навчатися за казенний кошт як діти офіцерів Російської Армії [285, с. 353]. Відкриття цього закладу на півдні Херсонської губернії для дітей військовослужбовців було мотивовано, за словами В. В. Цитовича, браком військових навчальних закладів для малолітніх у Новоросії, що утруднювало родинний вплив на кадетів, змушених жити далеко від своїх батьків [383, с. 1]. Після відкриття чорноморських портів Новоросія в другій половині XIX століття почала інтенсивно розвиватися в соціально-економічному й культурному плані, набуваючи економічної незалежності.

Як бачимо, склад учнів дещо змінюється і в соціальній, і в національній площинах, адже йдеться вже не про дворянських дітей, а про дітей військовослужбовців, які мають отримувати освіту за казенний кошт. Вочевидь, більше з'являється дітей офіцерів, які не мали жодного стосунку до України. Утім, попри те, що в національному відношенні склад учнів українських кадетських корпусів після відкриття Одеського закладу стає більш строкатим, польсько-український шляхетський елемент у ньому зберігається, хоча це вже не безпосередні нащадки національної аристократії, а діти офіцерів Російської Армії, тобто нове покоління зрусифікованої шляхом залучення до військових чинів української аристократії.

Висловлену нами думку проілюструємо прикладами, з'ясувавши походження кількох випускників Одеського корпусу, імена яких збереглися у вітчизняній історії: Руммель Карл Альфонсович (випуск 1906) – полковник польської кавалерії, учасник літніх Олімпійських ігор 1912, 1924, 1928 рр., бронзовий призер, народився в Гродно в родині вестфальських дворян: генерала російської армії Альфонса Руммеля и шляхтянки Марії Мартинкевич [200, EP]; Покровський Віктор Леонідович (випуск 1907) – генерал-лейтенант, у 1919 р. командувач групи військ Кавказької армії, народився в Одесі в родині кадрового офіцера; Плісовський Костянтин Карлович (випуск 1908) – польський генерал, якого 1940 р. спіткала доля багатьох полонених польських офіцерів, розстріляних НКВС, народився в селі Новосілки Балтського повіту Подільської губернії в родині польських шляхтичів

Вітебської губернії герба Одровонж, його батько був капітаном Російської Армії, мати походила з давнього подільського роду Голубів [202, с. 52; 292, с. 52; 384, EP]; Максutow Дмитро Дмитрович (випуск 1913) – радянський учений, фахівець у галузі астрономічної оптики. Народився в Одесі у дворянській родині спадкових військових, які належали до давнього волзько-булгарського княжого роду Максutowих з Уралу, його дід був контр-адміралом Російської Армії, а батько – морським офіцером, капітаном I рангу [158, с. 317]; Шевельов Олексій (випуск 1914) – народився в Одесі у дворянській родині, закінчив Одеську православну семінарію, під час Другої світової війни опинився за кордоном, прийнявши католицизм, як церковний журналіст вів передачі «Радіо Ватикану» [77, EP].

У цьому контексті ми не можемо обійти увагою той факт, що 1865 р. в Одесі було відкрито Новоросійський університет, історико-філологічний факультет якого став осередком поширення захоплення козакою добою. Провідні професори університету Є. О. Загоровський, П. К. Брун, О. І. Маркевич та інші доклали чимало зусиль у дослідженні історії козацтва на півдні України та в Одесі. Для популяризації козацтва серед мешканців Одещини багато зробили редактори газети «Одесский Вестник» (1829–1894), які були нащадками козацьких родів: О. Тройницький, П. Сокальський і П. Зелений. У 1884 р. в Одесі відбувся VI археологічний з'їзд, на якому домінувала українська тематика. На ньому з кількома доповідями про Запорозьку Січ виступив молодий Дмитро Яворницький, часто вживаючи слово «Україна», хоча це відбувалося в умовах заборони на українську мову і вживання термінів «Україна» і «Запорізька Січ». Професор О. І. Маркевич у своїй доповіді «Одеса в народній поезії» зробив вельми цікаве узагальнення: якщо місто Одеса за більшістю свого населення має південно-руський характер, то й решта поселень Новоросії, окрім спеціальних іноземних, також руські, тобто українські [54, EP]. На розвиток козацької теми вельми впливала Одеська Громада на чолі з професійним істориком Л. Смоленським, який викладав історію в юнкерському училищі й зробив з деяких офіцерів свідомих українців, як свідчить Є. Х. Чикаленко [486, с. 77]. Зокрема громадівці організовували читання просвітницьких лекцій на околицях Одеси. Так,

О. Андрієвський читав лекції з історії Запоріжжя у слобідці Романівка [279, с. 182]. Цілком зрозуміло, що російський уряд, відкриваючи кадетський корпус в Одесі, мав на меті, попри інші цілі, у такий спосіб протистояти цій потужній хвилі, запропонувавши як альтернативу місцевому дворянству, яке було вже визнане в реєстрах як російське, престижну кар'єру військовослужбовця, а також можливість створити військову династію.

Спираючись на список легітимованої шляхти Київської губернії кінця XVIII – середини XIX століття, що містить відомості про 2772 шляхетські родини, які протягом зазначеного часу претендували на дворянство й були визнані Київським дворянським депутатським зібранням як російські дворянські роди [203], ми проаналізували доступні нам із різних джерел списки вихованців Володимирсько-Київського й Одеського кадетських корпусів, у яких протягом усього їх функціонування навчалися діти дворян із різних повітів Правобережної України. Вивчення реєстру легітимованої правобережної шляхти дало нам змогу виявити причетність київських й одеських кадетів до українських і польсько-українських шляхетських родів цієї місцевості та з'ясувати, що в цих навчальних закладах виховувалися нащадки щонайменше 180 шляхетських родів, серед яких були такі давні й розгалужені, як Васілевські, Вержбицькі, Винницькі, Войни, Войцеховські, Вольські, Волянські, Городецькі, Гурковські, Гурські, Дем'яновичі, Добровольські, Доманські, Дроздовські, Здановські, Зубчевські, Іванови, Іваницькі, Камінські, Ковалевські, Козловські, Кохановські, Кулики, Куліковські, Лазаревичі, Левицькі, Ліпницькі, Лукашевичі, Маркевичі, Мілевські, Мошинські, Ольшевські, Павловські, Поплавські, Потоцькі, Пясецькі, Романовські, Рудницькі, Савицькі, Садовські, Сосновські, Станкевичі, Стрижижевські, Студзінські, Терлецькі, Ціхоцькі, Червінські, Черкаси, Шимановські, Шульці, Юрковські, Яблонські, Яворські, Якубовські, Янковські (додаток Ж).

Дехто з вихованців міг пишатися не лише давністю родоводу, а й кривими зв'язками з культовими особистостями українського національного відродження. Так, випускник Київського корпусу О. П. Котляров стверджував у своїх спогадах, що його батько, український поет і драматург Прокіп Степанович Котлярів (1797–

1856), доводився далеким родичем Пантелеймону Кулішу [190, с. 125–126].

У Харківській губернії з 1900–1901 н. р. почав діяти ще один кадетський корпус для 500 кадетів – у Сумах. Із 75 своєкоштных вакансій 50 відводилося дітям місцевих купців і почесних громадян, 25 – нащадкам дворян Харківської губернії, решта кадетів навчалася казенним коштом [285, с. 1276–1277]. Кадетський корпус у Сумах було відкрито з ініціативи родини цукро заводчиків Харитоненків, на цю справу дійсний статський радник І. Г. Харитоненко заповів перед смертю 500 тисяч рублів. Виконуючи волю батька, П. І. Харитоненко пожертвував означені гроші та 50 десятин землі для заснування корпусу [353, с. 16].

Як бачимо, серед вихованців цього закладу з'являється немалий відсоток (10%) представників принципово нової соціальної верстви – купецтва, а якщо бути точним – українських капіталістів, бо саме вони малися на увазі під парафразою «почесні громадяни». Буржуазія як соціальна верства в національному плані була здебільшого індиферентною, як, до речі, й сам засновник корпусу П. І. Харитоненко. Соціальний перерозподіл у складі учнів Сумського кадетського корпусу, на перший погляд, було мотивовано інтенціями інвестора, на нашу ж думку, це була прихована від неприскіпливого ока далекоглядна політика царського уряду, спрямована на залучення в подальшому подібних інвестицій у розвиток російської державної машини з боку наступних поколінь українських капіталістів.

Вітчизняний меценат, українофіл Є. Х. Чикаленко, для якого «служіння українській справі стає релігією» [382, с. 6], і який, маючи прибутки від аграрної промисловості, допомагав малоросійському селянству розвивати господарство й надзвичайно активно фінансував розвиток національної культури, насамперед у сфері науки, освіти, літератури й видавничої справи, у своїх спогадах категорично стверджує, що «нічого спільного з українством не мав ... мільйонер, родом українець, Харитоненко» [386, с. 110]. Обидва українці займалися нібито однією справою – благодійністю чи меценатством, проте за свої пожертви П. І. Харитоненко нагороджувався різними орденами та почесними званнями, як про це пише О. М. Гайдай, посилаючись на архівні джерела: «За заслуги перед Вітчизною в 1899 році Павло Іванович був зведений у потомственне дворянське

достоїнство з правом на внесення в першу частину Дворянської родословної книги. На гербі Харитоненка відображені всі сфери його діяльності: жезл вказує на заслуги на поприщі торгівлі й промисловості, колосся символізують успіхи в області сільського господарства. На дворянському гербі, пожалуваному П. І. Харитоненку та його потомкам указом Миколи I, написано: “Трудом возвышаюсь”» [65, с. 39]; що ж до Є. Х. Чикаленка, то «царський уряд кривим оком дивився на діяльність Євгена Харламповича і не щадив на нього скорпіонів, докучаючи йому трусами, конфіскаціями та накладанням високих грошових кар на його видання» [105, с. 10].

Після успадкування мережі контор торгівельного дому та цукрово-рафінадного виробництва на теренах України, модернізуючи технології й вивчаючи іноземний досвід, П. І. Харитоненко підняв сімейну справу на високий економічний рівень. Його підприємства отримували високі нагороди на промислових і сільськогосподарських виставках у Росії та за кордоном, а представництва фірми мали широку географію: Харків, Москва, Санкт-Петербург, Томськ, Новосибірськ, Владивосток і навіть Персія [65, с. 39]. Отже, російський уряд був вельми зацікавлений у денационалізації молодого надзвичайно ініціативної української буржуазії та залученні в різні способи до державної служби її представників, у тому числі через військову кар’єру, перший щабель якої закладався в кадетському корпусі.

Хоча Сумський кадетський корпус відкрито нібито не з ініціативи царського уряду, а з причини наполегливого домагання Харитоненків, адже родина цукрозаводчиків, зацікавлена в багатовекторному розширенні бізнесу, була звернена як до Московщини, так і за межі Російської імперії, цілком зрозуміло, що в цій справі були задіяні обопільні інтереси. У країні тотального поліцейського нагляду значна пожертва на відкриття й утримання військового навчально-виховного закладу була дієвим шляхом довести своє лояльне ставлення до самодержавства, адже всі українці за походженням навіть такого рівня статків, як Харитоненки, викликали підозру й недовіру в монархічних колах, тим більше вихідці з міста, де до початку XIX століття зберігався козацький устрій. У цьому зв’язку зазначимо вельми промовистий факт, який викриває, хто був насправді адресатом

благодійництва П. І. Харитоненка, що на нього звертає увагу Я. Ю. Тинченко, – у Сумському корпусі навчалося багато юнаків з російських губерній [362, с. 53].

Соціально-психологічний портрет у ретроспекції вихованця Сумського кадетського корпусу історично переконливо малює у своїх спогадах командир дивізії «Галичина» полковник М. М. Крат: «Прадід мій Григорій Матвійович не хотів ділити Красної Луки (нашого родинного гнізда) поміж дітьми, а все залишив старшому синові Архипові; а Огієві, моєму дідові, дав освіту й наказав “служити цареві”, бо земля всю родину не вигодувала б. Так наш рід поділився на Архиповичів і Огієвичів. Перші були не тільки по крові, але й по цілій своїй культурі, а часто і з переконань українцями, а Огієвичі, до котрих я належу, не завжди визнавали себе українцями, забули рідну мову, розповзлися по всій Росії й тільки приналежність до “дворян полтавської губернії” в’язала їх з рідною землею та українським народом. Дід мій Огієв служив недовго в Павлоградському гусарському полку. Потім вийшов “в отставку” і був начальником таможні (митного уряду) на австрійському кордоні в Таурогені та Новоселицях з титулом “дійствительний статський советник”... Як казав мені батько, дід не міг без сліз читати підпільного тоді Шевченка, однак всіх своїх синів (мав їх багато) віддав у науку до Полоцького кадетського корпусу ... Батько мій Микола Огієвич скінчив цей корпус в 1872 році, а два роки пізніше почав службу в царській гвардії – в Лейб-гвардії Єгерському полку. Не мав він нагоди пізнати свій нарід й бути його вірним сином так, як і його сестра та всі його брати, за виїмком згаданого Юрія, що до корпусу не був прийнятий, після закінчення гімназії вступив до Петербурзького університету. Там познайомився зі студентами, свідомими українцями й сам став щирим і свідомим українцем. Служив у Петербурзі, але кожного року їздив або в Полтавщину, або в Галичину, навчився української мови й був активним членом петербурзької “Громади” ... Коли батько мій в рр. 1900–1904 був командиром 133-го Феодосійського полку в Катеринославі (полк цей складався майже виключно з українців), я цілими днями, з дозволу батька, але на журбу мамі, перебував з солдатами, заприятелював з багатьма, навчився українських пісень і почав говорити по-українському» [192, с. 73–74].

Вочевидь, спроби самодержавства зрусифікувати козацьку старшину, залучивши до військових структур імперії не лише через її бажання отримати чини та державні посади, а й через скрутне матеріальне становище багатодітних шляхетських родин і велику повагу до освіти як такої, невід'ємно притаманну українській нації, виявилися не такими вже і вдалимими, бо знищуване царатом коріння національної свідомості пускало паростки в прийдешніх поколіннях. Потяг до української історії, культури, мови не згасав, як бачимо, ні в діда, ні в батька Михайла Крата, які репрезентували нібито зрусифіковану родовідну гілку Огійовичів, а самого Михайла Миколайовича, який початкову освіту отримав у Сумському й Першому Петербурзькому кадетських корпусах, коли «зникли спаплюжені ідеї російського монархізму» і полковника вже «нічого не лучило з Росією», «родові шляхетські традиції привели», за його словами, «на службу Україні» [192, с. 76].

У своїх спогадах М. М. Крат звертає увагу на те, що, незважаючи на соціально-станову строкатість Сумського кадетського корпусу, що вирізняло його поміж іншими закладами, він зберігав українські національні ознаки. Полковник згадує: «В 1902 р. віддали мене в кадетський корпус в Сумах. Це був молодий корпус; коли я вступив, було в ньому тільки три кляси. Будинок корпусу був збудований на кошт відомого мецената, купця Харитоненка, а тому 25% кадетів в ньому могли бути сини купців. Отже, корпус різнився від інших тим, що був “всесловний”, різноклясовий ... Під час побуту в Сумському корпусі написав я інсценізацію “Пропавшої грамоти” Гоголя і її виставляли на кадетській сцені. Всі “актори” говорили по-російському, але багато висловів було тих, що я їх пізнав під час свого попереднього знайомства з “феодосійцями”. Кадети залюбки співали українських пісень, навіть “в строю” (в рядах). Прикмета певного українства була досить помітна в Сумському корпусі, але я тоді не міг ще її оцінити, бо батьківський дім провадився по-російському, а з українством наша родина мала стільки спільного, що родинні козацькі спомини та захоплення Гоголем. Пам'ятаю, я також страшенно був захоплений повістю Авенаріуса “На Москву”, в котрій описувалася Січ часів Сагайдачного» [192, с. 75].

Описуючи склад учнів кадетських корпусів, відкритих на українській

геокультурній території, ми не можемо залишити без уваги питання рідної мови. Спираючись на матеріали першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р. [258–266], ми з'ясували мовний склад населення губерній, діти дворянства яких навчалися в цих закладах. Так, у Полтавській губернії рідною мовою вважали українську 92,98 % населення, Подільській – 80,93 %, Харківській – 80,62 %, Київській – 79,21 %, Волинській – 70,1 %, Катеринославській – 68,9 %, Чернігівській – 66,41 %, Херсонській – 53,48 %, Таврійській – 42,21 % (додаток 3).

Ці цифри висвітлюють щонайменше три проблеми, які були теоретично обґрунтовані в XIX столітті вітчизняними мовознавцями К. Д. Ушинським, О. О. Потебнею, Б. Д. Грінченком та ін.

По-перше, у переважній більшості вихованців досліджуваних корпусів домінували українська ментальність і національно сформоване світобачення і почасти світогляд, адже згідно з психолінгвістичною теорією, яку розвинув український учений О. О. Потебня, з рідною мовою пов'язане формування національної картини світу.

По-друге, це проблема денаціоналізації, зміст якої розкрив О. О. Потебня зокрема у статті, що так і називається «Проблема денаціоналізації», де вчений стверджує, що денаціоналізація призводить до економічної та культурної залежності денаціоналізованого народу та занепаду його моральності й розумового рівня, при цьому на місці спустошених форм свідомості з'являються дезорганізація суспільства, безправність, негідництво [288, с. 73].

По-третє, це проблема навчання рідною мовою в школі, розкрита О. О. Потебнею в статті «Мова і народність», де мовознавець стверджує, що дітям важко опанувати науки в школі, де навчання відбувається не рідною мовою. Він пише: «Очевидно, що вихованці такої школи, за умови рівності інших чинників, будуть у всіх відношеннях нижчими за тих, кому при вступі в неї не доводилося забувати, а треба лише навчатися, прикладаючи шкільні крихти до величезного ресурсу дошкільних запасів думки» [289, с. 97]. Навчання в школі мовою, якою дитина спілкується в родині, відстоював як мовознавець і педагог Б. Д. Грінченко, який стверджував, що «...діти, що вчаться своєю рідною мовою, розумніші, більше

в їх хисту й думкою вони моторніші, ніж ті, кому затуркують голову мовою чужою. З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку» [цит. за: 50, с. 7]. У праці, навмисне написаній російською мовою, «На беспросветном пути», де йшлося про русифікацію, учений пояснює це тим, що у свідомості, яка ще формується, відбувається некорисне для розумового розвитку дитини перекручення двох споріднених мов, у яких багато слів, що здаються однаковими за формою, проте виявляються різними за значенням, через це вони «постоянно сбивают ученика с толку: он привык к тому, что роза значит роза, люлька – курительная трубка, шар – слой, а теперь его уверяют, что он ошибается, и в его голове красивый цветок должен превратиться в некрасивую харю, курительная трубка – в колыбель, а слой – в шаровидное тело» [86, с. 85].

Наведемо приклади на підтвердження того, що проблема української мови існувала в освітньому процесі кадетських корпусів протягом їх функціонування на культурно-етнічній території України. Так, у ювілейному нарисі історії Петровсько-Полтавського кадетського корпусу за п'ятдесят років І. Ф. Павловський наводить цитату зі звіту генерала Анненського, який ревізував корпус у 1843 р.: «Викладання предмету словесності вчителів Грибоедова й особливо Бодянського вельми чудове щодо обраних ними методів і ясності, з якою вони передають свій предмет, при чому помітне також їх прагнення викоринити малоросійську говірку, що зустрічається у деяких вихованців, цього Бодянський досягає з видимим успіхом, змушуючи двох вихованців розповідати байки у вигляді розмови, яка чимало розвиває спосіб правильного мовлення» [250, с. 43]. В історичному огляді В. В. Цитовича за перші сім років існування Одеського кадетського корпусу, надрукованому 1906 р., знаходимо такий факт: під час набору інтернів на перший 1889–1900 н. р. шестеро малолітніх не потрапили на навчання – усі вони не витримали іспит з російської мови [383, с. 6].

Інший факт, який, на нашу думку, теж пов'язаний із проблемою навчання рідною мовою, знаходимо в спогадах колишнього вихователя Полтавського кадетського корпусу І. Р. Тимченка-Рубана, який розповідає, що 1854 р. на засіданні виховного комітету корпусу постало питання про відрахування дев'ятнадцяти

вихованців, «які не подають надій», оскільки поведінка цих дітей здебільшого була бездоганною, члени комітету вирішили надати їм шанс і залишити всіх [359, с. 306]. «Примітно, – пише І. Р. Тимченко-Рубан, – що всі вони закінчили курс цілком благополучно, а один з них, Винников 1-й, був навіть третім учнем у старшому класі та випущений в артилерію» [359, с. 307]. Ми припускаємо, що ускладнення в навчанні цих кадетів на початковому етапі виникли саме через проблему української мови як рідної, тобто складного адаптування україномовних дітей до процесу навчання російською мовою. Це лише припущення, проте підкріплене теоретично педагогічними й мовознавчими концепціями К. Д. Ушинського, О. О. Потебні, Б. Д. Грінченка та інших.

У контексті цього припущення важливо зазначити, що, на побіжний погляд, прізвище Винников є російським, проте воно українське, прізвище утворене від поширеного на Полтавщині – Винник – або шляхом вторинної номінації, або в результаті перекручення. Так, у найдавніших компутах 1646 і 1718 рр., поіменних реєстрах Полтавського полку, знаходимо одинадцятьоро козаків на прізвище Винник [93, с. 284]. Як вказує Ю. К. Редько, українське прізвище Винник виникло у зв'язку з промисловою діяльністю, вчений наводить два його варіанти – Винник і Винників [300, с. 38, 84]. Суфікс «ів» чи «ов» міг з'явитися пізніше в результаті вторинної номінації при перетворенні іменникової форми прізвища на присвійний прикметник як назву сина від прізвиська батька – «син Винника» [300, с. 41]. На думку Л. Т. Масенко, однією з причин появи неправильних форм українських прізвищ було свідоме перекручення їх дореволюційними урядовими органами, намагання надати їм форми, властивої тій мові, якою велась офіційно-ділова документація, – російської чи польської [220, с. 45]. Аналізуючи шляхи русифікації українських прізвищ, В. Лученко описує випадки додавання до українських прізвищ, які збігаються з українськими словами та словосполученнями, російського патронімічного суфікса «ов», що «було проявом бажання малороса стати великоросом» [215, EP].

Репрезентативна дворянська верства згаданих нами губерній зберігала своєрідне українське обличчя, і це не могло не позначитися на складі учнів

кадетських корпусів Наддніпрянщини, оскільки ці діти були прямими нащадками означеного соціально-культурного прошарку. Спираючись на генеалогічні матеріали, зібрані В. Л. Модзалевським, висвітливо найближчі покоління предків колишнього вихованця Полтавського корпусу, який належав до старовинного українського козацького роду князів і старшин, представників однієї з гілок Рюриковичів. Ідеться про батька першої у світі жінки-дипломата О. М. Коллонтай, генерала від інфантерії, військового історика, автора ґрунтовної краєзнавчої праці «Чернігівська губернія», Михайла Олексійовича Домонтовича, на спогади якого ми будемо спиратися в подальшому дослідженні педагогічного складу українських кадетських корпусів. У додатку ми подаємо принципіві в аспекті здійснюваного нами аналізу факти його біографії (додаток II).

Дослідження Чернігівського краю, здійснене М. О. Домонтовичем у рамках офіційного проекту, спрямованого на опис окремих територій Російської імперії, свідчить щонайменше про три факти, підтвердження яким ми знаходимо й у підтексті спогадів М. О. Домонтовича: 1) високий рівень викладання історії в Полтавському кадетському корпусі; 2) викладання історії в цьому закладі у спосіб, що не призводив до нівеляції національної свідомості вихованців, у яких вже були її основи; 3) амбівалентний характер мети навчання, мотивований як учнівським, так і викладацьким складом.

Щодо останнього пункту, то він безпосередньо пов'язаний з головною національною інтенцією, яку маємо взяти до уваги, з'ясовуючи специфіку педагогічного процесу у військовому навчально-виховному закладі, який із дітей української шляхти, нащадків колишньої козацької старшини готував вірнопідданих захисників російського престолу. Цю амбівалентну інтенцію, що набула глибокого соціально-психологічного конфлікту, описує І. П. Лисяк-Рудницький: «З одного боку, найлояльніші “малороси” не втрачали почуття своєї етнічної відмінності від москалів, як і певної прив'язаності до місцевих особливостей і звичаїв. З другого боку, навіть найвідоміші українці не ставили своїм постулятом повного розриву з Росією, – що здавалося поза межами можливого, – але радше шукати за якимось компромісом між українськими та імперськими інтересами» [208, с. 190].

Як бачимо, відкриття Петровсько-Полтавського, Володимиро-Київського, Великого князя Костянтина Костянтиновича Одеського та Сумського кадетських корпусів означало появу на теренах України принципово нового типу навчальних закладів, покликаних здійснювати далекосяжну політику русифікації на українських землях, яка виходила за межі сфери освіти й загалом була скерованою на реалізацію колоніальних амбіцій Російської імперії. Це було добре продуманою альтернативою репресивним заходам царського уряду, стратегічні плани якого викривав вибір губерній, що репрезентували основні українські землі – осередки відродження національного руху, де суспільний провід протягом усього XIX століття належав українській шляхті козацького походження. Залучення дітей дворянства колишньої Гетьманщини, Слобожанщини й Запорізької Січі у військову інфраструктуру імперії виступало найпродуктивнішою формою нівелювання націотворчих державницьких інтенцій української аристократії, їхньої переорієнтації на користь російської монархії; щодо Правобережжя, то це було ще й протистоянням процесу полонізації української шляхти.

Зміни, що ми їх виявили в соціальній структурі кадетських корпусів, відкритих на українських землях на рубежі XIX – XX століть, були зумовлені небажанням російського царату втратити контроль над Україною як геополітичною територією, яка на межі століть набувала економічної, політичної і, що принципово важливо, культурної незалежності. Зазначимо, що в цей час ще в силі були Валуєвський циркуляр й Емський акт (додаток К). Залучення не лише шляхти, а й інших впливових верств українського суспільства у таку найбільш підконтрольну державній машині сферу, як військова, було добре продуманим стратегічним кроком, адже зробити з українського істеблїшменту «вірних синів вітчизни і гідних слуг Престолу» означало не тільки заручитися його підтримкою, а й, остаточно зрусифікувавши, у прямому розумінні слова «озброєну», національну еліту, повернути її проти власного народу – на придушення ідеї національної державності й самостійності, що в цей час, як ми бачимо з періодизації українського відродження І. П. Лисяка-Рудницького, набувала потужної сили. Адже саме кадетські корпуси мали виступати на українських землях осередками «казенної педагогіки», яка була

покликана на засадах офіційної народності формувати з підлітків упереджено мислячих, внутрішньо залежних слуг російського престолу, що, вочевидь, суперечило волелюбним інтенціям українців.

2.2. Формування педагогічного складу кадетських корпусів

Як було наголошено в підрозділі 1.2 нашого дослідження, у розвитку системи освіти в українських губерніях суттєвим і активним чинником виступали земства, їх енергійна діяльність у цій сфері мала значний вплив на становлення української національної школи й української педагогіки, а їх плідна співпраця з мережею Громад і Просвіт свідчила про те, що на українських землях прогресивна, творча педагогіка становила повносилу й дієву опозицію «казенній педагогії», проникаючи навіть у такі закриті навчальні заклади, як кадетські корпуси, що були оплотом консервативної, обмежувальної навчально-виховної системи. Отже, характеризуючи викладацький склад кадетських корпусів, які функціонували в Україні, не можна не враховувати той факт, що в таких великих губернських містах, як Полтава, Київ і Одеса, цей важливий складник педагогічного процесу був безпосередньо пов'язаний із громадською діяльністю земств.

Процес тотальної денационалізації в кадетських корпусах України, який відбувався у формі послідовної русифікації національного істеблішменту, уповільнювало зіткнення в освітньому процесі цих закладів двох типів педагогік, що їх визначив П. Ф. Каптерев як консервативну (обмежувальну) і прогресивну (творчу), педагогіку, за якою стояли земсько-суспільні сили. Наявність конфлікту двох педагогічних систем, які мали цілком протилежні цілі виховання, зумовлена тим, що в кадетських корпусах, підпорядкованих військовому міністерству Росії, серед викладачів насамперед гуманітарних предметів було чимало представників руху українського національного відродження, більше того, ключових постатей у його історії – членів Кирило-Мефодіївського братства та українських Громад.

Вплив цих видатних діячів української культури на учнів, особливо коли йдеться про нащадків козацької старшини, не можна недооцінювати, оскільки

мається на увазі та педагогічна традиція, в якій особистість учителя була ключовим чинником успішності й продуктивності освітнього процесу й запорукою неперервності передачі культурного досвіду від покоління до покоління. Така педагогічна традиція, на думку видатного представника філософії психоаналізу Е. Фромма, репрезентує «найважливіший для розвитку людини різновид навчання: те навчання, яке може відбуватися лише завдяки простій присутності зрілої, люблячої особистості». Мислитель стверджує: «Ця традиція заснована передусім на передачі від покоління до покоління не тих чи інших знань, а певних людських якостей. Якщо наступні покоління не побачать цих якостей, то п'ятитисячолітня культура загине, навіть якщо знання будуть, як і раніше, передаватися та збагачуватися» [377, с. 170].

В українському культурному контексті такими якостями завжди були повага до окремої людської особистості та її свободи. Це доводить Д. І. Чижевський, з'ясувавши на підставі аналізу народного світогляду основоположні риси українського національного характеру, серед яких найперша – емоціоналізм, що з ним пов'язані «значні впливи протестантської релігійності на Україні, бо ж однією із сторін протестантизму є висока оцінка в ньому “внутрішнього” в людині» й «індивідуалізм та стремління до свободи в різних розуміннях цього слова» [385, с. 15].

Саме в цій площині відбувається принципове зіткнення українського й російського світоглядів як різних національних картин світу. Саме в цій площині окреслювали українські мислителі XIX – XX століть опозицію своєї нації до Російської імперії, й одним із перших це зробив лідер Кирило-Мефодіївських братчиків – М. Костомаров. Як пише І. П. Лисяк-Рудницький: «Він протиставляв київську традицію свободи й індивідуалізму московській традиції авторитаризму й підкорення особи колективові. Пізніші українські публіцисти та політичні мислителі не раз поверталися до цієї справи, хоч вони вже не користувалися костомарівською романтичною термінологією. Вони вбачали в Україні, через її глибоко закорінену любов до свободи, – органічну складову частину європейської спільноти народів, що до неї деспотична Московщина-Росія ніколи не належала як дійсний і законний

член» [211, с. 151–152].

Одним із тих, кого має на увазі історик української суспільно-політичної думки І. П. Лисяк-Рудницький, був колишній вихованець Київського кадетського корпусу М. О. Бердяєв – всесвітньо відомий філософ-персоналіст, представник «київської школи екзистенціалізму» російської релігійної філософії, що його, за словами Є. О. Сверстюка, «як Гоголя й Чехова, сучасники вважали “хохлою”» і зазначали, що у ньому відразу відчувався «южанин», особливо у вимові: «проблѣма, сѣрце, станция» [320, с. 61]. У роботі «Про рабство і свободу людини» (1939) М. О. Бердяєв запропонував концепцію різних за структурою типів свідомості, він стверджує: «Я бачу три стани людини, три структури свідомості, які можна визначити як «господар», «раб» і «свобідний». Господар і раб корелятивні, вони не можуть існувати одне без одного. Свобідний же існує сам собою, він має в собі свою якість без корелятивності з протилежним йому» [15, с. 35]. При цьому мислитель підкреслює, що рабство «є рабством у всьому – у пізнанні, у моралі, у релігії, у житті політичному й соціальному» [15, с. 36].

На загальному тлі особливо яскраво вирізнявся Полтавський кадетський корпус, як це доводить Я. Ю. Тинченко, спираючись на повість-спогади колишнього полтавського кадета П. Ф. Волошина-Петриченка «Три пори року в чотирьох стінах»: «Починаючи з молодшого класу, полтавські кадети виховувалися на творчості Миколи Гоголя та Івана Котляревського, Дмитра Бортнянського та Миколи Лисенка й багатьох інших українських митців. У приміщенні корпусу висіли портрети російських царів поряд з портретами видатних українських діячів – військових, політиків, письменників, митців XVII – XIX століть. Практично всі полтавські кадети знали українську мову, навіть якщо у їхніх родинах її не вживали: у корпусі досить часто ставили українські вистави та співали українські пісні» [362, с. 53]. У цьому контексті маємо звернути увагу на факт, наведений в історичному нарисі Петровсько-Полтавського корпусу, який у сфері національних почуттів викликає двоїсте емоційне переживання: портрет цариці Олександри, «писаний відомим поетом Шевченком», представлений І. Ф. Павловським як один із трьох корпусних раритетів [250, с. 100].

Проблему зіткнення двох різних систем виховання в педагогічному процесі Полтавського кадетського корпусу допоможе висвітлити порівняння принципово різних за світоглядно-психологічною структурою текстів, які з'явилися у зв'язку з п'ятдесятирічним ювілеєм цього закладу в часописах «Исторический вестник» і «Русская старина» за 1890 р. Це «Зі спогадів про пережите. Присвячується товаришам по Павловському і товаришам по службі по Петровському-Полтавському кадетським корпусам» І. Р. Тимченка-Рубана [359], записки-спогади «Полтавський кадетський корпус у перші роки його існування» М. О. Домонтовича [104] і «Полтавський кадетський корпус у спогадах одного з його вихованців» Л. В. Картавцова [149].

Автори цих мемуарів не просто вихованці двох різних кадетських корпусів: столичного – Павловського Петербурзького, просякнутого духом аракчєєвщини, і провінційного – Петровського Полтавського, де панував дух свободолюбства, – у їх спогадах виявляються два різні світогляди і дві антагоністичні структури свідомості (у бердяєвських термінах – рабської й свободної), сформовані під впливом двох діаметрально протилежних педагогічних систем. В одній із них, попри всі заборони царату, послідовно і всебічно у вихованні кадетів провадився націотворчий чинник, в іншій – тотально панувала ідеологія аракчєєвщини й уварівської політики офіційної народності, суть яких Ю. А. Лавріненко характеризує антикультурними поняттями «обоженний державновладний абсолютизм, державний терор, русифікація, знедійснення людини і життя» [196, с. 137–138].

Наведемо кілька фактів з біографії Івана Романовича Тимченка-Рубана (1814–?). Походив із малоросійських дворян, після смерті батька, поручика Преображенського полку, у 1823 р. мати віддала двох малолітніх синів у Імператорський військовий сиротинець, 1829 р. перетворений на Павловський кадетський корпус. Дорогою до столиці імперії брати опинилися в маєтку Грузіно, оскільки царський фаворит, військовий міністр граф О. А. Аракчєєв, тримаючи під особистим контролем усе, що стосувалося Слобідсько-Української, Катеринославської та Херсонської губерній, на території яких були засновані горезвісні аракчєєвські «військові поселення», узяв безпосередню участь у

вирішенні долі братів Тимченків-Рубанів. При тому, що одіозна фігура Аракчєєва не викликала жодних симпатій у сучасників, згадуючи своє кількомісячне перебування в аракчєєвському маєтку, І. Р. Тимченко-Рубан не шкодував лестощів, описуючи село Грузіно та його володаря – дифірамбам на честь Аракчєєва присвячено аж вісім сторінок авторського тексту [359, с. 343–347, 611–613]. Натомість Ю. А. Лаврінєнко пише, що в Грузіно Аракчєєв запровадив режим «військових поселень» і челядь із розпуки вбила його жорстоку наглядачку, за що Аракчєєв жорстко помстився [196, с. 140].

Після закінчення Павловського кадетського корпусу Тимченко-Рубан певний час служив там вихователем, а в 1840–1865 рр. працював вихователем у Полтавському корпусі. Примітним є те, що в Полтавському кадетському корпусі його не любили й не поважали як вихованці, так і викладачі. Лаконічну, цілком вичерпну і зрозумілу характеристику особи Тимченка-Рубана з іронічним акцентуванням наприкінці подає М. О. Домонтович: «Про Тимченко-Рубана, як вихователя і людину, від себе скажу трохи. Він був таким, яким є у своїх спогадах, і з сильної, і зі слабкої сторони» [104, с. 465]. Відвертим у своїх спогадах є колишній полтавський кадет Л. В. Картавцов, описуючи безславну історію з кадетом Ограновичем, якого Рубан не любив і, не стільки скориставшись, скільки власноруч створивши нагоду (він звинуватив кадета у тому, чого той не скоїв), зробив усе від нього залежне, щоб хлопцю не дали завершити курс і, незважаючи на успіхи в навчанні, віддали в юнкери; як підкреслює Картавцов, це суттєво позначилося на військовій кар'єрі Ограновича [149, с. 400–401]. Попри те, що Картавцов уникає емоційності та прямих оцінок, неважко помітити, що в цій ганебній історії Тимченко-Рубан виступає нестриманим і несправедливим самодуром, мстивим і досвідченим інтриганом – особою цілком сформованою під аракчєєвський шаблон. До того ж людиною, схильною до перекручування фактів, маніпулювання ними і навіть відвертої брехні, спрямованої проти духовних, моральних і культурних традицій українського народу, яку зважено викриває М. О. Домонтович. Так, Тимченко-Рубан пише: «...у закладі розвинулись грубість, непослух, бійки, манера сваритися у найбільш нецензурний спосіб і навіть злочинство ... Зрозуміло, що з-

поміж хлопчиків, які зростали на хуторах, серед мужицьких дітей, які не отримали у своїй родині стійких моральних начал, з'явилися наслідувачі ...» [359, с. 109]. Цю відверту нісенітницю спростовує Домонтович: «...нецензурної лайки між товаришами, як каже про те п. Рубан, я однозначно не пам'ятаю; вона навряд чи могла і бути, хоча б тому, що навіть малоросійське простолюддя до неї тоді не вдавалося. Щодо крадіжки зі зломом я рішуче відмовляюся розуміти...» [104, с. 458].

Таким І. Р. Тимченко-Рубан виступає й у своїх спогадах, адже всі ці риси характеру чітко проступають крізь постійне самовихваляння автора. Якщо критично прочитати ці записки, неважко з'ясувати, що їх автор є особою, яка не приховує свого раболіпного ставлення до вищих чинів, особливо столичних, і відвертої неповаги до колег і кадетів. Щоб у цьому переконатися, достатньо навести один із його висловів на адресу вихованців: «Кадетика не впевнені у своїй повазі до мене» [359, с. 311]. Йому не до вподоби волелюбні настрої полтавського дворянства й викладачів місцевого корпусу, їхня повага до особистості й готовність громадою відстоювати гідність людини, незважаючи на її соціальний статус. Натомість Рубан не приховує своєї прихильності до одіозних директорів корпусу О. М. Струмилла і Н. І. Юр'єва, яких за брутальне поводження з підлеглими й вихованцями було знято з посад зусиллями громади: одного – полтавського дворянства, іншого – педагогічного колективу Полтавського кадетського корпусу.

Обидві історії описує художник І. К. Зайцев, який особисто знав Тараса Шевченка, про що пише у своїх спогадах і називає його «улюбленим малоросійським поетом» [130, с. 676]. Зайцев тридцять років викладав малювання в Полтавському корпусі, беручи активну участь у громадському житті Полтави. Він виступив одним із засновників полтавської жіночої гімназії, де працював кілька років безкоштовно [348, с. 187]. Описуючи ставлення кадетів до Струмилла, Зайцев стверджує, що діти називали його «Страшилло», і підкреслює: «Він був чоловік важкий, неделікатний і вкрай себелюбний»; директора І. Н. Юр'єва, який двадцять років відслужив у корпусі жандармів, педагог характеризує як людину самолюбиву, різку, нестриману, що, брутально втручаючись у професійну діяльність викладачів,

виявляла «антипедагогічні здібності щодо керівництва корпусом» [130, с. 682, 683]. М. О. Домонтович подає більш відверту характеристику Струмилла: «Грозний і грубий, він нагадував суворого стройовика аракчєєвських часів і найменше нагадував педагога, хоча перед тим служив у військово-навчальних закладах» [104, с. 457]. Обидва директори не мали належного педагогічного досвіду і були абсолютно необізнані з культурними місцевими традиціями колишньої Гетьманщини, тому спроба впровадити аракчєєвські методи в освітній процес Полтавського корпусу наразилися, з одного боку, на серйозний спротив педагогічного колективу, який мав доволі високий професійний рівень, адже серед викладачів були випускники Харківського і Київського університетів, з іншого, – на відверте протистояння полтавського дворянства, спроможного захистити свою гідність. Це було зіткнення двох принципово різних світоглядів, що на їх основі формувалися дві принципово різні педагогічні системи.

І. Р. Тимченко-Рубан писав: «Після історії зі Струмиллом, я написав Янковичу листа, в якому описував подробиці справи й обурювався поведінкою полтавської інтелігенції. Цей лист Янкович показав Тінькову, а останній переслав його Ростовцеву, Ростовцев – Михайлу Павловичу, Михайло Павлович – государю» [359, с. 308]. Зі спогадів Рубана цілком очевидно, що він писав доноси в Петербург і особисто звітував начальнику Головного штабу військово-навчальних закладів Я. І. Ростовцеву як його таємний агент. Зазначимо, що Ростовцев був успішним кар'єристом, який утримувався на високих посадах і за часів реакції, і за часів реформ, а розпочав кар'єру з доносу на декабристів [213, с. 214–215]. Доноси на полтавську інтелігенцію Рубан цинічно називає «інтимним листуванням», а свої нотатки нишпорки – «діаріушем». Ці дописи раз за разом з'являються у скандальних історіях директорів Полтавського корпусу: Струмилла, Юр'єва, Тихоцького. У цих історіях Рубан відводить собі роль мудрого посередника, який, користуючись авторитетом у кадетів і повагою з боку начальства, як місцевого, так і столичного, своїм втручанням зводить до мінімуму наслідки конфлікту. Натомість Зайцев, описуючи ці події, і словом не обмовляється про Рубана, ніби серед педагогічного персоналу полтавців його ніколи не було, а називає іншу особу, яка зарядила в

«історії Юр'єва» – молодого поручика О. П. Ріттера, підкресливши, що він «людина дуже стримана, скромна і вправна» [130, с. 687].

Л. В. Картавцов у своїх спогадах описував викладача військових наук Олександра Павловича Ріттера як педагога, який справді мав великий авторитет у кадетів: «Р-ра ми всі полюбили, він був дуже ввічливий із нами, дивився на нас не як на дітей, а на юнаків. Клас навчався у нього дуже добре, і він часто кращих вихованців з його предметів запрошував до себе на свята на чаювання. У коло його таких відвідувачів входив і я, оскільки мав з обох його предметів по 12 балів. Там, у затишній квартирі Олександра Павловича Р-ра, за склянкою чаю, у нас точилися жваві бесіди про майбутнє звільнення селян, про нові викривальні статті, які стали з'являтися в періодичних часописах, повість «Відкупну справу», опубліковану в журналі «Современник», я читав по ночах, не маючи часу читати вдень, хоча в той час читання сторонніх книг не тільки не заборонялося, а навіть заохочувалося інспектором класів Бодянським, який звертав особливу увагу на розвинених розумово кадетів і протегував їм, не люблячи “зубрил” або, як він їх називав, “долбляшек”» [149, с. 397–398].

З великою повагою і вдячністю Картавцов згадував інспектора класів П. І. Бодянського, якому кадети були «зобов'язані своїм розвитком» [149, с. 394]. Зауважимо, Павло Ількович Бодянський походив із родини священника Полтавської губернії, освіту отримав у Переяславській духовній семінарії. Він був людиною прогресивних поглядів, з активною громадянською позицією і щирою любов'ю до рідної Полтавщини – одним з перших серйозних дослідників полтавського краю. Як громадський діяч, педагог і редактор неофіційної частини «Полтавских губернских ведомостей» майже тридцять років перебував у вирі культурного життя міста, багато зробив для видання на шпальтах губернської газети літературно-етнографічних матеріалів і нотаток з історії та природи краю. Як високодуховна, високоосвічена, культурна і віддана розвитку рідного краю людина Бодянський був у пошані громадськості Полтави, його високий інтелектуальний рівень визнала і метрополія, утвердивши дійсним членом Російського географічного товариства, членом-кореспондентом Московського сільськогосподарського товариства, членом-

співробітником Полтавського агрономічного товариства. Свою багатолітню роботу в різних ділянках полтавського краєзнавства Бодянський систематизував у ґрунтовній історико-економічній праці «Пам'ятній книжці полтавської губернії за 1865-й рік», яка фактично заклала підґрунтя краєзнавства Полтавщини і спонукала наступні покоління краєзнавців: В. І. Василенка, М. Г. Кулябку-Корецького, І. А. Зарецького, Л. В. Падалку та інших – до подальшого дослідження краю [29, с. 166–167].

Викладаючи в корпусі протягом кількох років математику й російську мову, Бодянський як учитель й інспектор класів чимало позаурочного часу присвячував своїм підопічним. Як харизматична особистість, яку описав філософ-психоаналітик Е. Фромм, він мав великий вплив не лише на розвиток розумового потенціалу кадетів, а й на формування їхньої громадянської свідомості, застосовуючи такі давні, універсальні й ефективні педагогічні методи, як етична бесіда і діалог, функція яких полягає у формуванні стійких переконань. Як стверджує І. В. Зайченко: «Не знання, а переконання стимулюють вчинки школярів, тому не стільки поняття і судження, скільки моральна впевненість у суспільній необхідності і особистій корисності певного типу поведінки повинні формуватися на етапі розвитку свідомості». На переконання науковця, ці методи особливо актуальні «для учнів V–IX класів, коли настає інтенсивний період формування “картини світу”» [131, с. 312, 313]. Ці методи спрямовані на залучення учнів до оцінювання вчинків, подій, явищ суспільного життя, щоб сформувати в них відповідне ставлення до навколишньої дійсності та власних моральних, громадянських і політичних обов'язків, адже в діалогічних формах спілкування між педагогами й вихованцями, що мають проблемний характер, відбувається діалектична боротьба поглядів, ідей, думок і виробляється толерантне ставлення до міркувань інших, уміння самостійно мислити, терпляче й аргументовано відстоювати свою точку зору. Ці методи є вельми ефективними, коли використовуються в атмосфері взаємоповаги і взаємодовіри й вимагають від педагога щирого та відвертого висловлення власних думок і почуттів.

Під час невимушеного спілкування Бодянського з кадетами обговорювалися

проблеми науково-пізнавального характеру, актуальні громадсько-політичні події, наболілі проблеми корпусного життя, про що свідчить Л. В. Картавцов, неодноразово згадуючи Павла Ільковича у своїх спогадах: «...бесіда, що починалася спочатку про наукові предмети, переходила потім на критику наших генералів, які, після невдач Кримської кампанії, не мали поваги Бодянського взагалі, а наш генерал особливо. Бодянський критично ставився до його розпоряджень, до його втручань у класні заняття, називав його “мідним лобом”, підсміювався над його безхарактерністю та самодурством» [149, с. 398]. Картавцов вважав, що розумовому розвитку полтавських кадетів насамперед сприяло позаурочне спілкування з Бодянським і Ріттером і що формуванням громадянської свідомості кадети зобов'язані саме цим педагогам, які вважали за потрібне критично обговорювати зі своїми вихованцями найактуальніші проблеми сучасності – скасування кріпацтва і причини поразок у Кримській війні. Так само вважав і М. О. Домонтович, підтверджуючи, що метод переконання в процесі бесіди був надзвичайно ефективним у вихованні полтавських кадетів, роблячи їх «мудрими, як змії, і невинними, як голубки» (Мт. 10:16), оскільки, на його думку, бесіди з викладачами сприяли не лише ознайомленню з нагальними проблемами тогочасного життя, а й розумінню кадетами глибинної суті подій актуальної історії [104, с. 473–474]. У зв'язку з цим він згадував не лише викладачів з університетською освітою, а й вихователів, які належали «до вихованців тієї суворої та крутої школи, з якої вийшли такі діячі, як Аракчєєв», проте в жодному разі не були її прихильниками, розповідаючи вихованцям про безрадісне життя російських кадетських корпусів тридцятих років і читаючи під час свого чергування у ротах твори Гоголя, Сологуба, Грибєєдова, як це робив Василь Семенович Клименко, якого кадети щиро любили і поважали [104, с. 467–468]. Як бачимо, діалогічний метод був характерним для освітнього процесу Полтавського кадетського корпусу, до нього зверталися не лише педагоги різних поколінь і різного рівня освіти, а й обидві групи педперсоналу: цивільні викладачі й військові вихователі; впроваджений від початку функціонування корпусу і підтриманий інспектором класів Бодянським, він давав вельми позитивні результати.

По суті, це підтверджував і Тимченко-Рубан – запеклий антагоніст Бодянського, який прагнув знеславити інспектора класів як людину діаметрально протилежних поглядів і морально-етичних цінностей, і, хоча його свідчення вочевидь зумовлені заздрістю до духовного авторитету Павла Ільковича, який становив непримиренну опозицію аракчєєвському палочному примусу, Рубан надає важливу інформацію: «У п'ятдесятих роках у деяких наших періодичних журналах почали з'являтися статті, в яких змішувалися з брудом порядки, що існують у кадетських корпусах, і їхня військова закваска. Ці статті не тільки не заборонялися для вільного читання вихованців, але навіть роз'яснювалися в Полтавському корпусі інспектором класів Бодянським. Мета цього пана полягала в тому, щоб убити будь-який вплив на кадетів як директора, так і всіх вихователів, які мають військовий мундир. Очевидно, в прагненнях Бодянського проглядала ідея – перетворити корпус зі спеціально-військового на загальноосвітній заклад, а разом із тим стати в ньому найбільш впливовою персоною. Ідеї Бодянського як більш сучасні повністю поділялися багатьма викладачами і репетиторами класів, тим більше, що вони були незадоволені директором за систематичний осуд їхніх способів викладання» [359, с. 309]. Зазначимо, що І. К. Зайцев дуже переконливо й у подробицях описує, як потерпали викладачі корпусу від самодурства та жандармських витівок директора Юр'єва, який безцеремонно втручався в їхню професійну діяльність, нічого не тямлячи у викладанні предметів, він указував учителям на «помилки», принижуючи їх людську і професійну гідність, украй безпринципно поводився з кадетами, що надзвичайно шкодило нормальному перебігу освітнього процесу [130, с. 683–688].

Таким чином, ми спостерігаємо не просто погляди різних людей на одні й ті самі події, а два принципово різні підходи до педагогічного процесу й різне розуміння його цілей і методів: з одного боку, так званий аракчєєвський підхід, в основі якого неповага до особистості, примус та приниження людської гідності, з іншого, – підхід, який ґрунтується на методах, побудованих на переконанні, діалозі, духовному й моральному авторитеті вихователів, мотивованих докорінно українськими цінностями – свободою і повагою до особистості, а також більш прагматичними чинниками, проте глибоко вкоріненими в українській ментальності,

історичній і культурній національній традиції. Про останні пише Домонтович: «Живучи в глушині своїх маєтків і переважно займаючись сільським господарством, малоросійське дворянство проте не цуралося станового честолюбства. Будучи, в порівнянні з великоросійським, новим і незнатним, воно, як будь-яка недавня аристократія, вельми чутливо ставилося до своєї шляхетності й усіма засобами прагнуло її зміцнювати та підтримувати, якщо не родинними зв'язками, то хоча б чинами і службовим становищем своїх дітей. “Намагайтеся вчитися старанно й добре, щоб служити та дослужуватися”, – такий уже був клич середнього й, особливо, дрібномаєтного дворянства в Малоросії незадовго до відкриття Полтавського корпусу. Більшість з нас, звичайно, пам'ятало цей, часто повторюваний у наших сім'ях, заклик до розумової праці задля службової кар'єри. Корпусне ж начальство, серед якого було чимало осіб з місцевого дворянства, знаючи його прагнення та зустрічаючи в його синах здібності до навчання, використовувало для збудження в юнаках змагання частіше їх самолюбство, ніж покарання» [104, с. 447–448]. Як бачимо, полтавські викладачі мали серйозні підстави апелювати до здорових амбіцій своїх підопічних і поважно мотивованого бажання вчитися, а не покладатися на примус, залякування і репресії в душі аракчєєвщини.

Свідчення про духовну складову національного чинника виховання в педагогічному процесі Полтавського корпусу знаходимо також у спогадах М. О. Домонтовича. Хоча ми маємо враховувати ту обставину, що на момент написання спогадів генерал Домонтович займав високу державну посаду, тому не можемо очікувати від нього якихось прямих висловлювань на користь українських національних елементів у корпусному вихованні чи навчанні. Утім, вистачає й опосередкованих, щоб побачити вагомий вплив національного виховання на кадетів, яке пробивало собі шлях крізь утиски жорсткої цензури й обмежувальної системи казенної педагогіки, спрямованої на русифікацію і денаціоналізацію. Прихильність до українофільства й ознаки національної свідомості, ключових національних цінностей проявляються у структурі мислення автора спогадів у спосіб малопомітний для стороннього ока, однак незаперечний із точки зору окремих

фактів.

Домонтович розповідав, що інспектор класів Ф. Г. Ніцкевич запросив із Київського і Харківського університетів молодих викладачів, ентузіастів, щиро захоплених своєю справою, які мали вельми помітний виховний вплив на кадетів. Зокрема це були Д. П. Пильчиков (історія), В. Р. Варжанський (природна історія), В. М. Білозерський (історія), Г. В. Котельников (математика, фізика), Ф. А. Таксіс (французька мова), Ф. П. Дейк (німецька мова). Ці викладачі формували читацькі смаки своїх підопічних, тому, як зазначає Домонтович, «багато з нас, хоча це і не входило в програму викладання, ще в корпусі прочитали історію Малоросії Кониського, Маркевича, Бантиш-Каменського, “Запорізьку старовину” Срезневського і Скальковського, народні пісні Метлинського, твори Михайловського-Данилевського» [104, с. 452]. Йдеться про культові тексти українського національного відродження. Про перший із цих текстів І. П. Лисяк-Рудницький пише: «..найрадикальніший вислів національної опозиції, твір, що мав велетенський вплив на формування української національної свідомості першої половини 19 ст. ... Велике значення «Історії Русів» саме в тому, що тут уперше традиційна оборона козацьких прав і вольностей перехрещується з подувами європейського лібералізму доби Просвічення» [208, с. 175]. Досліджуючи міфотворчість Тараса Шевченка у контексті його історіософської концепції, Г. Ю. Грабович доводить, що відомі деталі й моменти з усіх перелічених М. О. Домонтовичем творів входили до «структур Шевченківського українського міфу» чи «трансцендентного відчуття минулого» [84, с. 38]. Отже, йдеться про твори, які в першій половині ХІХ століття формували українську національну самосвідомість, насамперед започаткували основи історіософії Кирило-Мефодіївського братства, двоє членів якого (Дмитро Пильчиков і Василь Білозерський) викладали історію в Полтавському кадетському корпусі, про що свідчить Домонтович: «...з історії більшість із нас читало багато й охоче, чому, звичайно, сприяли наші вчителі. У старшому класі історію викладали п. Пильчиков і В. М. Білозерський. Хоча в програму курсу входила лише частина Російської історії, ці високочесні й бездоганночисті наставники, належачи за своїми переконаннями до

щойно виниклого слов'янофільства, надихали і нас тією гарячою любов'ю до всього рідного, на яку так здатні юнаки, якщо з цього боку тонко зачіпають їхні серця та думки» [104, с. 472–473].

Головна ідея заснування Кирило-Мефодіївського братства, пов'язана з національним визволенням України та ліквідацією кріпацтва, як визнає М. І. Костомаров, належала йому, але найбільше за всіх розповсюджував її Пильчиков, адже саме «він більш за всіх впливав на молодіж своєю умілістю поводитися з нею і своєю чесною вдачею» [185, с. 200]. Дмитро Павлович Пильчиков (1821–1893) народився на Херсонщині. У 1846 р. він розпочав свою педагогічну діяльність у Полтавському кадетському корпусі, в якому двадцять років присвятив викладанню історії. Цього ж року Пильчиков познайомився з Т. Г. Шевченком, який мав на нього величезний вплив, і вступив до Кирило-Мефодіївського братства. Як член Полтавської громади зробив багато для увіковічення пам'яті Великого Кобзаря, творчість якого проповідував усе життя, зокрема разом зі своїм близьким другом, першим біографом Шевченка, О. Я. Кониським, котрому, до речі, надав багато інформації з біографії поета, зібрав гроші для відкриття у Львові друкарні Товариства імені Шевченка, у заснуванні якого брав безпосередню участь [328, с. 5].

У 1870-х рр. Д. П. Пильчиков налагоджував зв'язки наддніпрянських українофілів з галицькими громадськими і культурними діячами та з М. П. Драгомановим. Про цей період його життя залишив свідоцтво революціонер-народник єврейського походження С. Л. Чудновський: «...я знайшов у Львові Д. П. Пильчикова й отримав велике задоволення, споглядаючи, якою глибокою повагою та якою високою пошаною він користувався в цьому центрі вільної частини України. До нього приходили, ніби на поклін, усі кращі представники львівської української інтелігенції – професори, приват-доценти, адвокати, діячі “Просвіти” та інші. Пильчиков користувався тут досить широкою і гучною популярністю, оскільки ще в юності був близький до гуртка Костомарова й Шевченка і з тих пір продовжував незмінно служити ідеям і завданням гуртка. Якщо в Росії Пильчикова тоді знали лише деякі, хто близько з ним стикався, то в Галичині, а в особливості у

Львові, ім'я його мало велику та завидну популярність» [387, с. 350].

С. Л. Чудновський був учнем Д. П. Пильчикова, тому його характеристика колишнього учителя як людини і як педагога є надзвичайно цінною в науковому контексті: «Безумовно закоханий в “Україну”, про яку він не міг говорити без сліз розчулення, Пильчиков цілком віддав усе своє тривале життя пропаганді українофільства. З великими історичними знаннями, глибоко переконаний патріот України, Дмитро Павлович своїм полум'яним красномовством привертав до себе серця чистих і благородних юнаків і успішно вербував їх у свою віру. Я познайомився з Пильчиковим ще гімназистом 6 класу, коли він перевівся в Херсон викладачем історії з Полтави. В кадетському корпусі він виховав чимало корисних громадян для України. Склад мого мислення не спонукав мене прилучитися до українофільства, але я із задоволенням проводив у Пильчикова кілька вечорів на тиждень, жадібно дослухаючись до його багатих за змістом і вельми гарних за формою розповідей з історії України та захоплюючих закликів до юнацтва» [387, с. 350]. У домі Д. П. Пильчикова завжди було людно, щосуботи збиралися його учні, яких він свідомо гуртував навколо себе. Тут зародилося чимало прогресивних починань, ініціатором і провідником яких був господар оселі. І діти, і дорослі шанували його за харизматичність, якою він запалював співрозмовників, глибокий розум, освіченість і винятковий педагогічний такт.

Василь Михайлович Білозерський (1825–1899) народився у дворянській родині на Чернігівщині. З дитинства серйозно займалися літературою й історією і старша сестра Олександра, яка в майбутньому писатиме оповідання з народного життя під псевдонімом Ганна Барвінок (дружина П. О. Куліша), і молодший брат Михайло, який початкову освіту здобуватиме в Полтавському кадетському корпусі та стане відомим етнографом і збирачем українського фольклору, зокрема занотує народні пісні з голосу Т. Г. Шевченка, і сам Василь, що збиратиме в окремий зошит матеріали української минувшини. На історико-філологічному факультеті Київського університету наставником В. М. Білозерського став П. О. Куліш, завдяки йому молодий історик познайомився з відомими українофілами М. І. Гулаком, О. О. Навроцьким і Т. Г. Шевченком, палким прихильником якого лишався до кінця

життя. Велике значення для В. М. Білозерського мало знайомство з істориком М. І. Костомаровим. Ю. А. Левенець пише: «Врешті-решт 20-річний Василь Білозерський став користуватися незаперечним авторитетом і повагою серед своїх товаришів. Щирий, люб'язний, по-християнськи м'який, він полонив серця своєю вишуканою мовою і запальними промовами. Все у нього було якесь романтизоване, гіперболізоване, гарячкове» [201, с. 86]. У середовищі істориків-одnodумців виникає ідея сформувавши теоретичні й організаційні засади в процесі пробудження національної самосвідомості українців, тобто Кирило-Мефодіївського братства. Як зазначає Ю. А. Левенець, Костомаров, Білозерський і Гулак першими задекларували необхідність політичної боротьби для збереження українського етносу, відродивши самостійницьку ідею в українській суспільній думці. Кирило-мефодіївці в романтизованій формі започаткували напрям, який розгорнувся на початку ХХ століття в систему українських політичних партій. М. І. Костомаров і В. М. Білозерський стали фундаторами федералістської течії, послідовниками якої виступили М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський, С. О. Єфремов, В. К. Винниченко та інші. [201, с. 88].

В. М. Білозерського науковці вважають одним із провідних теоретиків Кирило-Мефодіївського братства, у підґрунті його історіографії закладено концепцію месіанства України, яка, попри поневолення російським царатом, зберігала козацьке прагнення до свободи та неспаплюжену віру в Христа, на відміну від Польщі та Росії, де були монархії. Історіософська концепція В. М. Білозерського виступила опозицією до концепції офіційної народності; прибравши з формули С. С. Уварова «самодержавство», український історик відроджував поняття істинного православ'я й істинної народності. Саме в період формулювання цієї концепції В. М. Білозерський працював викладачем історії в Полтавському корпусі й «використовував будь-яку можливість для розповсюдження українофільських ідей» [201, с. 89].

Як бачимо, у Полтавському кадетському корпусі викладали історію не просто братчики Кирило-Мефодіївського товариства, а дві харизматичні особи, які були наділені особливим даром запалювати інших своїми ідеалами й мали безпосередній

стосунок до відновлення національного руху як боротьби за громадянську свободу України. Їх наукові погляди як фахівців історії були зумовлені громадянською позицією і вступали в очевидну суперечку з політикою офіційної народності, яка активно провадилась царатом у сфері освіти.

Отже, педагогічний персонал Полтавського кадетського корпусу становив два типи викладачів і вихователів: одні представляли консервативну, казенну педагогіку проросійського спрямування, в якій провадилися аракчеєвські методи та принципи офіційної народності; інші – педагогіку національно наснажену, з виразними ознаками українофільства, зумовлену споконвічними українськими духовними (релігійно-культурними) цінностями – свободою і повагою до особистості. Про те, що обидві педагогічні системи вступали в непримиренну суперечність і що перевага була на боці другої, свідчать не лише історії з одіозними директорами, які змушені були залишити свої посади, а й низка інших фактів, як, наприклад, те, що колишній полтавський кадет В. Г. Колокольцев після Лютневої революції обіймав посаду міністра землеробства у гетьманському уряді П. П. Скоропадського, а серед офіцерів, які у 1918–1920-х рр. воювали в лавах Армії Української Народної Республіки, були вихованці Полтавського корпусу: колишні генерал-майори Російської Армії – В. Й. Генбачів, П. К. Єрошевич, В. І. Клименко, М. М. Купчинський, О. П. Ревішин, К. Х. Середин; генерал-лейтенанти Російської Армії – В. Г. Пащенко, М. О. Романовський; полковники Російської Армії – І. К. Данилевський, Б. В. Палій-Неїло, Є. М. Решетніков, М. Т. Руссіян, О. В. Сливинський, М. Л. Гоголь-Яновський; штабс-капітан Російської Армії Ю. Т. Мацак.

Наведемо ще один цікавий факт зі спогадів активного діяча українського руху Є. Х. Чикаленка. Він описує американського громадянина О. І. Бородая, інженера-електротехніка, що з ним познайомився в петербурзькому осередку українофілів, людину вже літню, але надзвичайно завзяту, налаштовану проти всього московського, згодом активного члена Київської Громади, який працював зокрема на ділянці відродження кобзарства. Євген Харлампович пише: «Олександр Бородай така замітна особа, що варто на нім спинитися трохи довше. Тоді це вже був зовсім

сивий дід, великий на зріст, огрядний, з великою лисою головою і довгими, білими запорозькими вусами. Сам він себе називав “американським гайдамакою”. Хоч він справді мав вигляд гайдаки, але в дійсності це був досить романтичний український ідеаліст, що здавалося тільки удавав із себе якогось хижака. Родом з Полтавщини, по скінченні кадетського корпусу, вже будучи офіцером, він примушений був в 70-х роках XIX ст. емігрувати. По скінченні політехніки, здається в Мюнхені, він переїхав до Америки, де змінив своє прізвище Бородаєвського на м-ра Бородая, натуралізувався і прожив там років 20, заробляючи як інженер-електротехнік» [386, с. 232]. У списку випускників Полтавського кадетського корпусу за 1863 р. І. Ф. Павловський подає прізвище Бородаєвського Олександра, якого було випущено фельдфебелем у Михайлівське артилерійське училище [250, с. 31]. Як бачимо, серед колишніх вихованців були навіть учасники українського руху, члени Київської Громади.

Володимирсько-Київський кадетський корпус вирізнявся не лише високим освітнім рівнем викладачів, до аналізу якого ми звернемося в наступній частині нашої роботи, а й тим, що серед його педагогічного персоналу було чимало членів Київської Громади, яка відігравала провідну роль у координації й організації діяльності розгалуженої мережі Громад, унаслідок її розташування у центрі України, концентрацію наукових і культурних сил. Київська Громада утворилася в 1860–1861 рр. у результаті злиття двох осередків студентської молоді – українського і польського. Польським керував В. Б. Антонович, а український осередок очолював П. Г. Житецький, також до його членів належали В. Л. Беренштам і Ю. Ю. Цвітковський. Названі нами члени «Старої громади» були викладачами Київського кадетського корпусу. У різні роки в ньому викладали й інші громадівці: Є. К. Трегубов, М. В. Ковалевський, С. Ф. Русова, М. П. Василенко, В. П. Науменко.

В. Б. Антоновича, П. Г. Житецького, В. Л. Беренштама, Ю. Ю. Цвітковського, Є. К. Трегубова, М. В. Ковалевського, С. Ф. Русову, М. П. Василенка, В. П. Науменка об'єднувала культурно-освітня діяльність як активних членів Громади і педагогічна діяльність як викладачів Володимиро-Київського кадетського корпусу. До цього кола однодумців можна залучити і О. В. Клосовського, хоча

формально він не був членом Громади. Як свідчать факти й обставини їхнього життя, цих особистостей зближала спільна інтенція, спрямована на послідовне протистояння тотальній русифікації та зміну свідомості українців щодо відновлення їх національної гідності (додаток Л). Цілком закономірно, що ця ж інтенція визначала провідні цілі та їх практичну реалізацію в навчально-виховній діяльності зазначених педагогів.

Щоб показати напрями діяльності названих громадських діячів і педагогів, у додатку М ми подаємо кілька культурно-громадських проектів, які здійснювали їхніми спільними зусиллями, а іноді з їхньої безпосередньої ініціативи (додаток М).

Це були педагоги, які університетський рівень освіти, широкий кругозір, глибоке знання предмета викладання й щире захоплення ним поєднали не тільки з високими людськими якостями, а й із любов'ю до науки, рідного народу, його культури і, насамперед, з любов'ю до своїх вихованців. Любов ця мала не декларативний, а цілком дієвий характер – практично реалізований в особистій відповідальності за своїх підопічних. Це були педагоги, які, за визначенням Е. Фромма, через вплив своєї особистості передавали не просто знання, а культуру. Згідно з термінами сучасної психологічної науки це були люди панорамного типу мислення.

«Панорамне мислення» як нове психофізіологічне поняття в науковий обіг увів білоруський учений В. М. Третьяков, зазначаючи, що звернення до такого способу мислення пов'язане з подоланням емоційно зумовленої особливості людського менталітету. Науковець вважає, що панорамне мислення можливо розвинути педагогічними засобами. Він стверджує, що в науці, навчанні, аналітичній чи виробничій діяльності, побуті, своїх учинках людина виявляє здатність панорамно мислити, якщо вона: 1) свої слова, дії, вчинки співвідносить із морально-етичним принципами (доброчинностями); 2) продукує гумористичні висловлювання, помічає комізм ситуацій, реагує на гумор інших; 3) наділена живим розумом, налаштованим на творчість; 4) виявляє відкритість розуму, готовність сприймати нове, що не входить у систему її уявлень і навіть суперечить їй; 5) знаходить нову інтерпретацію чи нове застосування знанням, які вважалися абстрактно-теоретичними, такими, що

не мають жодної користі; б) з гідністю виходить із ситуацій морального вибору; 7) передбачає не тільки найближчі, але й віддалені у часі наслідки подій чи рішень; 8) в екстремальних ситуаціях не втрачає витримки [369, EP].

Далі ми опишемо тип особистості педагога-громадівця. Найцікавішими в цьому плані, на нашу думку, є ті особи, які не були українцями за походженням, проте своє життя і професійну діяльність пов'язали з українофільством, як В. Б. Антонович (поляк), В. Л. Беренштам (єврей), С. Ф. Русова (у дівочтві Ліндфорс, французько-шведське походження). Наявність достатньої кількості біографічно-мемуарного матеріалу дозволяє зробити це на прикладі постаті В. Б. Антоновича.

Так, один із колишніх студентів В. Б. Антоновича А. Верзілов описував його як людину з широким кругозором, яка часто й з повагою згадувала своїх учителів, як «приємного і дотепного співрозмовника» з прекрасним почуттям гумору, зверненим зокрема й на самого себе; професор міг підтримувати розмову цілий вечір, «причому теми наукові змінювалися суспільними й урізноманітнювалися анекдотами з його власного життя і з життя інших відомих людей» [49, с. 418].

Інший учень В. Б. Антоновича, В. М. Доманицький, характеризував його як людину надзвичайно різнобічну, але при цьому вельми цілісну, безмежно віддану як своїй справі, так і людям, власне задля яких та справа й впроваджується в життя, таким чином примножуючи його: «Не мертвий, сухий дослідник, що поза науковою працею своєю нічого не чує й не бачить, а особа з молодечою душею, що реагує на кожен прояв громадського політичного життя, В. Б-ич завжди стояв і стоїть в курсі кожної громадської справи й має вироблений, ясний погляд на неї. Найбільше цікавився й цікавиться він справами українськими. Тим то, протягом усієї своєї високо корисної й довголітньої діяльності науково-громадської (бо розрізнити їх в його особі ніяк не можна), В. Б-ич був тим осередком, до якого горнулися усі верстви українського громадянства, і старші й молодші покоління, і для всіх він був, як людина досвідчена і з ясным розумом, найкращим і щирим порадником, добрим товаришем, поважним та улюбленим учителем» [100, с. 70].

Уміння В. Б. Антоновича впроваджувати справу свого життя у будь-які часи і за будь-яких умов, ведучи за собою інших, засвідчував український громадсько-

політичний і державний діяч, літературознавець С. О. Єфремов: «Темні часи були б ще темнішими, коли б не горіли серед них потай, під спудом, такі каганьчики, як Антонович, який умів осявати темряву навкруги себе й обережною, але твердою рукою накерувувати людей на праву путь» [120, с. 433].

Друг, колега і соратник В. Б. Антоновича П. Г. Житецький згадував його як особу харизматичну, наділену визначними здібностями організатора, здатністю єднати людей навколо ідеї: «...він увесь кипів життям, за всяке практичне діло брався, працював не тільки на науковому полі, а ще більше на політичному, виступав за дуже вмілого організатора. Це, я вам скажу, був чоловік, що якимось мимоволі притягав до себе людей і переймав їх своїми думками. Як організатор, визначався він великим хистом збирати коло себе й гуртувати людей, заражати їх своїм настроєм» [119, с. 144–145].

Особливий вплив Володимир Боніфатійович мав на молодь – своїх вихованців, яким віддавав багато часу і на роботі, і вдома, і навіть на дозвіллі. В. М. Доманицький у своїх спогадах наводить багато фактів, щоб показати, ким був В. Б. Антонович для «молодих, що ходили як отара овець без пастуха». За словами Доманицького, його вчитель «...з открытою душею ішов на зустріч молоді, навчав її, направляв на праву путь ... Тим-то не було ні одного серед нас, щоб не поважав його, як дитина батька, щоб не був відданий йому усією душею» [101, с. 428].

Цілком очевидно, що у своїй науково-педагогічній діяльності Володимир Боніфатійович користувався основоположним законом педагогіки – любов'ю до учнів і почуттям безумовної відповідальності за їхню долю. Це підтверджують усі його вихованці. Так, учень Антоновича В. Г. Ляскоронський пише: «Кохаючись в науці, В. Б. любив теж і своїх учнів, старався їх піддержати та оборонити, оскільки було можливо. Він з успіхом обстоював їх, завдяки свому такту та надзвичайній умілости сказати саме в пору там, де треба, своє поважне слово. Нам добре відомий ряд фактів, як В. Б. оборонив кількох студентів од фанатичної лютості професорів-класиків, що переступили всяку міру, бо дістали особливі уповноваження від міністерства народньої освіти про неухильне проведення класичної системи толстовського типу в університетській науці. Проте, не зважаючи на всю невігоду

заступництва в такого роду справах, В. Б. все ж таки не боявся ставитись оборонцем покривджених... Його добра, людяна натура не давала одмовити людям помочи в тяжких годинах життя... Мушу при цьому зауважити, і що про цю прекрасну рису В. Б., як оборонця та заступника в тих чи інших справах, я багато чув і від інших осіб, які завжди з щирою вдячністю згадували про гарячу участь В. Б. в їх справах, – автор спогадів підкреслює, – була то людина надзвичайно одзивлива до кожного, особливо ж до молоді; що вмiла пристосуватись до неї, любити її, і разом з нею працювати на науковій ниві. Отже зрозуміло, що студентська молодь не в самiм тільки Києві високо цiнувала та поважала В. Б. за його прекрасні душевні властивості» [238, с. 396]. Як бачимо, В. Б. Антонович вирізнявся щирою любов'ю і повагою до людської особистості, які мали дієвий характер.

А. В. Верзілов указував на міцний внутрішній зв'язок між В. Б. Антоновичем і його учнями, скріплений обопільною любов'ю та взаємоповагою, спільною любов'ю до рідної землі, до людей і щирим опікуванням долею української культури, розумінням обумовленості історичного минулого й майбутнього народів. «Користуючись своїм науковим авторитетом і зв'язками, В. Б. Антонович декому зі своїх талановитих учнів сприяв у влаштуванні їхньої подальшої долі, однак не це притягувало до нього і не тому в нього працювали: усі знали, що близькість до нього могла і зашкодити подальшій кар'єрі ... Між В. Б. Антоновичем і його учнями були міцні стосунки в силу ідейних та інтимних зв'язків, що витікали з любові до рідної землі, з інтересу до її минулого й майбутнього; люди, у яких було закладено в душу це патріотичне начало, і пробудились раніше, самі тягнулися до В. Б. Антоновича, у кого це начало пробудилось завдяки спілкуванню з ним і завдяки київській атмосфері, теж трималися за нього міцно» [49, с. 416–417].

Як і колеги з Полтавського кадетського корпусу, В. Б. Антонович ефективно використовував у своїй професійній діяльності метод етичної бесіди, зокрема в позаурочний час. «Ці домашні читання за склянкою чаю на дому чи у когось зі студентів переходили зазвичай у жваву бесіду між слухачами і В. Б.-чем, що викликало його на подальший розвиток висловлених ним положень; причому аргументи бралися не лише з минулого, а й із сучасного, – згадує А. В. Верзілов –

Бесіди ці мали благотворний вплив на слухачів і багатьох стримували в крайніх поривах, він був ворогом крайнощів, насилля та радикальних догматичних положень; його думка: чим більш крайня людина, тим більше вона є нетерпимою й деспотичною; у таких людей різкі переходи від однієї крайності до іншої. Говорячи про деяких університетських діячів реакційного напрямку, у яких виявилось рильце в пушку щодо розкрадання університетських фондів і фінансів, він згадував ... як у молодості ці люди були крайніми радикалами ... кричали “геть узурпаторів!”» [49, с. 416]. Як бачимо, професор був абсолютно відкритим для своїх учнів, не боявся обговорювати будь-які теми, при цьому наочно доводив зв'язок між минулим і майбутнім на прикладі не лише історичних подій і суспільних явищ, а й життя конкретних людей.

Однією з наукових тем у цьому ключі була закономірність розвитку народів. Вона поставала в контексті різних лекційних курсів В. Б. Антоновича: історії Русі домонгольського періоду, історії Литви, історії козацтва, джерелознавства історії Південної Русі, археології, географії України, антропології, філософії історії. От що пише з цього приводу А. В. Верзілов: «Історія філософії – це низка екскурсів у сферу основних фактів, що впливали на розвиток людства; при цьому увага зосереджувалася на долі України. В. Б. Антонович за своїми суспільними поглядами був демократом-федералістом і притому великим скептиком; у нього аналіз переважав над синтезом; причому він негативно ставився як до польського типу держави, так і великоруського, з цієї точки зору він навіть історика Костомарова вважав великим державником, зрозуміло, що Антонович критично ставився до розхожих шаблонів історичних положень, наприклад він заперечував особливе значення природних кордонів у процесі розвитку держави, наводячи приклади з історії Росії, і великих держав світу, як ці держави від одного природного кордону переходять до іншого. Нещасну долю України В. Б-ч пояснював некультурністю маси і відсутністю позитивного соціально-політичного ідеалу в її вождів, як, наприклад, у Богдана Хмельницького» [49, с. 415–416].

У своїй науково-педагогічній діяльності В. Б. Антонович звертається до такої форми організації навчально-виховного процесу, як екскурсія. Вона стала

запроваджуватися в навчальних закладах Росії, як доводить Г. П. Долженко, наприкінці XIX – на початку XX століття як ефективна форма отримання знань і важливий засіб патріотичного виховання. Теоретичне обґрунтування використання екскурсії в педагогічному процесі як методу, у підґрунтя якого покладено ідею народності, зробив К. Д. Ушинський. Педагог стверджував, що екскурсія розвиває вміння безпосередньо опановувати навколишню дійсність, споглядати й сприймати світ речей і явищ [99, с. 5–7]. Методологію екскурсії першими описали російські педагоги В. О. Герд і Б. Є. Райков. Визначаючи сутність цього методу, Б. Є. Райков звертає увагу на такі аспекти: 1) екскурсія є засобом синтетичного вивчення навколишнього світу; 2) важливе значення має емоційний бік екскурсії, оскільки емоційно забарвлене засвоєння знань є найбільш ефективним; 3) екскурсія має велике значення для виховання почуття громадськості, як форма суспільно-просвітительської роботи групи, колективу [297, с. 13–15]. На третій аспект звертає особливу увагу В. О. Герд, виділяючи в екскурсійній роботі такі елементи соціального виховання, як створення соціальних емоцій, обумовлюючих взаємну поведінку групи; формування організаційних навичок; вироблення вміння колективної роботи з матеріалом. Він визначає поняття «екскурсія» як форму «суспільно-просвітительської роботи, під час якої групи осіб (екскурсантів) під керівництвом більш обізнаної особи (керівника) вивчають тіло чи явище в його природних умовах, відправляючись з цією метою до об'єкта свого вивчення» [76, с. 26]. Екскурсію як форму навчально-виховної роботи в Київському кадетському корпусі активно опановують на початку XX століття під час вакацій у літніх таборах. Так, у 1913 р. вихованці, які залишились у корпусі, відвідали не лише педагогічну виставку в Києві, Купецький сад, музичні концерти, вистави українських труп, кінематограф і звіринець. Група з тринадцятьох кадетів побувала з екскурсіями в Москві, Ярославлі й Костромі [407, арк. 46, 47].

Те, що В. Б. Антонович віртуозно оволодів методою проведення екскурсії, засвідчує у своїх спогадах В. Г. Ляскоронський: «Майже кожний курс, скінчивши університет, уряджував так звану прощальну з В. Б. проїздку Дніпром куди-небудь в околиці Києва. Одну таку проїздку студенти влаштували великим дубом під

парусом; екскурсія призначала на місце привалу Межигір'я, куди товариство дісталось доволі хутко, завдяки попутному вітру. Само собою зрозуміло, що поминаючи історичні місцевості В. Б. зазнайомлював своїх слухачів з їх минулим життям, маючи завжди для того величезний запас відомостей чи то з обшару археології, чи з історії та з історичної географії. Ночувати спинились в Межигір'ю і В. Б. зазанайомив своїх слухачів з історією місцевості, що її при тому докладно оглянули екскурсанти. Історичні відомості, що подавав нам В. Б., були вельми цікаві та цінні в науковому відношенні. Треба зазначити, що, крім наукового інтересу, такі екскурсії мали ще й високе моральне значення, бо, розлучаючись з своїми слухачами, В. Б., в приязній розмові, подавав їм пораду, як мусить провадити своє життя кожний, хто здобув університетську освіту, щоб стати корисним членом і родині і громадянству і тій країні, що кожному з них дала можливість просвітити й розвинути свій розум та придбати відомості, необхідні для дальшої громадсько-службової діяльності. В непомітній формі В. Б. нагадував своїм слухачам принципи морального обов'язку до рідного краю, що про його добро повинен дбати і працювати для нього кожний його вдячний син...» [238, с. 397].

У цьому контексті варто згадати цікавий випадок, описаний В. Щербиною, що показує не лише різноманіття методів науково-педагогічної роботи В. Б. Антоновича, а й те, що він не шкодував свого особистого часу на користь своїх підопічних: «Три студенти, мешкаючи влітку в Китаєві, звернули увагу на групи курганів, що збереглися в Київському лісі. Достатньо було сповістити про це В. Б., щоб він приїхав у Китаїв і здійснив, за участю студентів, розкопку, при цьому надав їм надзвичайно цінні вказівки відносно проведення подібних робіт. У подальшому В. Б. згадав про ці розкопки у своїй доповіді на III-му Київському археологічному з'їзді 1874 р., приписавши її студентові, від якого отримав повідомлення про курган» [393, с. 399].

Професор Антонович не лише піклувався про майбутнє своїх студентів, а й заохочував до наукової діяльності вихованців Володимирського корпусу, в якому працював замолоду. У дослідженні з бібліографіки С. М. Ляшко наводить факт про те, що завдяки В. Б. Антоновичу учень VI класу Київської військової гімназії Сергій

Гамченко, який мав найвищі бали з історії та географії, під час літніх вакацій 1878 р. узяв участь у розкопках древлянського курганного могильника в передмісті Житомира – Мальованці. І хоча після закінчення гімназії С. С. Гамченко продовжив військову кар'єру (під час Першої світової війни служив у чині генерала), він не полишав свої заняття археологією, які й надалі підтримував В. Б. Антонович, схвалюючи в приватних листах і наукових рецензіях дослідницьку діяльність молодого вченого. У 1920–30-х рр. С. С. Гамченко був одним із найстаріших українських археологів, який не тільки зробив значний внесок у розвиток цієї науки, а й виховав плеяду талановитих українських вчених [216, с. 115–122].

Наведені нами факти переважно стосуються більш пізньої професійної діяльності В. Б. Антоновича, ніж його викладання історії в кадетському корпусі. Проте, якщо довіряти словам П. Г. Житецького, то замолоду професор Антонович уже мав ті головні якості, як особистісні, так і професійні, на яких ми зосередили увагу, лише з тією ремаркою, що спочатку він був більш палким і нестриманим у висловлюванні своїх громадсько-політичних і наукових поглядів. Цьому маємо підтвердження в спогадах дитинства громадівця молодшого покоління О. О. Русова, який із великою часткою гумору описує той резонанс, що його викликала постать В. Б. Антоновича серед київських гімназистів і київського жіноцтва: «Був я потім у середніх і старших класах гімназії і тоді почув, що той самий Антонович, який йдучи наче присідає на одну ногу, вже став справжнім учителем у кадетському корпусі, бо трохи не щодня їздить omnibusом туди з другими учителями. Тільки він не такий, як другі учителі, бо він – “хохломан”, чи усе їдно – “хлопоман”, да ще й гірший мабуть од Шевченка, бо похваляється вирізати усіх панів до щенту – так, щоб тільки самі мужики зісталися на цьому світі. Чули це ми і в гімназії, а більше по знайомих домах, де тіточки та кумушки розводили різні балачки з текучого життя, бо ще й “Киевлянина” навіть не було, а з “Сына Отечества” та з “Северной пчелы” не можна було взнати нічого того, що робиться у Києві. Деяких з цих тіточок, як були вони ще панночками, ми любили слухати. Колись-то вони розказували, як Костомаров одяг був вже й фрак і завязував білий галстух, щоб їхати до церкви вінчатися, коли зненацька напали на його жандарми та й повезли бозна-куди, а

Аліна Леонтьєвна, зіставишся без молодого, плакала-плакала!..» [315, с. 332]. Зазначимо, що «міфологічні байки прекрасної половини роду» [315, с. 332] аж ніяк не суперечили історичним фактам, принаймні, що стосується арешту М. І. Костомарова.

За свою громадську діяльність і наукові уподобання, у фокусі яких так чи інакше перебували українська історія й культура, усі названі нами викладачі Київського кадетського корпусу потрапляли під пильну увагу жандармерії як неблагонадійні й зазнавали переслідувань і репресій. Від прямої розправи багатьох рятувало заступництво М. І. Драгомирова, який певний час обіймав посаду Київського генерал-губернатора. Він симпатизував українофілам і був близьким другом В. Б. Антоновича та П. Г. Житецького, як про це свідчить Є. Х. Чикаленко [386, с. 227–228].

Так, бібліограф В. О. Біднов, описуючи життєвий шлях В. Б. Антоновича, зазначав: «В 1865 році, проти свого бажання, Володимир Боніфатьєвич мусив покинути виклади в кадетському корпусі» [24, с. 138]. Історик права О. Ф. Кістяківський, близький до кола громадівців, згадує у своєму щоденнику донос, поданий 1878 р. у Київське жандармське управління на професорів і вчителів, в одному з пунктів якого було написано, що «у заворушеннях студентів чимало винні вчителі, які знайшли притулок у військовій гімназії: Житецький, Цвітковський, Клосовський» [153, с. 139].

О. Ф. Кістяківський подав у щоденнику цікавий факт, що Ю. Ю. Цвітковського було переведено в 2-гу Петербурзьку військову гімназію [153, с. 197]. За неблагонадійність Цвітковського мали б щонайменше звільнити з посади, а його переводять на ту саму посаду в столичний корпус. Те ж саме відбувається з В. Л. Беренштамом у 1879 р., якого за українофільські погляди переводять на ту саму посаду в столичний кадетський корпус. А 1880 р. через політичну неблагонадійність був висланий із Києва і впродовж наступних двох років викладав у середніх військових навчальних закладах Петербурга, в Академії Генерального штабу, в Петербурзькому університеті П. Г. Житецький. Ліберальний військовий міністр Д. О. Мілютін цінував освічених і талановитих фахівців і сприяв їх

залученню до системи військової освіти, тому не хотів втрачати якісних спеціалістів і вочевидь не боявся їхнього пагубного впливу на столичних кадетів. Фактично це було заслання за межі України з метою позбавити викладачів-громадівців саме українофільського впливу на молодь, яка тому впливу була відкрита.

Ми не маємо прямих фактів цього впливу, проте неможливо уявити, щоб педагоги, які присвятили своє життя ідеї відродження національної самосвідомості українського народу, відокремлювали свою професійну діяльність від діяльності громадської. При цьому ми маємо переконливі свідчення О. О. Русова про те, що київські гімназисти були тим ґрунтом, на якому плідно зростали українофільські ідеї, а такі викладачі-громадівці, як В. Б. Антонович і О. Д. Тулуб (додаток Н), привертали увагу київських гімназистів не лише через особливе ставлення до своїх учнів та «міфологічні байки прекрасної половини роду», а і своїми культурно-громадськими поглядами. О. О. Русов трохи іронічно описував коло інтересів київських гімназистів того часу: «Ми вже слава богу могли розібратися у всяких міфах і про Геркулеса, і про Ахиллеса, бо вже самі читали й Гомера, й “Кобзаря” Шевченка, що виданий був коштом Сімиренка, і Марка-Вовчка, й “Основу”, про яку розказував нам на уроках учитель словесності Тулуб і рекомендував прочитувати ті або другі статті з цього часопису. Ми вже навчилися критично відноситися до того, про що йшов поголос по стогнах гряда Київа. Лист Антоновича до Падалиці ми вже читали й перечитували по скільки раз, ми вже спорилися про те, чи правда, що пани-шляхтичі такі самі, як плантатори полудневих штатів Північної Америки, чи й по наших законах пани можуть не тільки продавати своїх кріпаків, але й вбивати їх, як вбивають плантатори своїх негрів. Інакше ніж в дитинстві вже відносилися ми до теревенів про “гайдамаку” Антоновича, бо були певні, що не може він різати ні пана, ні ляха, а буде з ними боротися словом, як боровся й Шевченко, помпезний похорон якого ми бачили» [315, с. 332].

Зазначимо, полеміка між Володимиром Антоновичем і польським письменником-публіцистом Тадеушем Падалицею (псевдонім Зенона Фіша) відбулася на шпальтах «Основы». Лист до Падалиці з'явився саме в той час, коли Антонович працював у кадетському корпусі, його було надруковано в першому

числі «Основы» за 1862 р. під назвою «Моя сповідь. Відповідь пану Падалиці з приводу статті у VII книжці “Основы” “Що про це думати?” і листа пана Падалиці у X книжці» (додаток П). Лист було написано надзвичайно емоційно, проте й не менш аргументовано. У ньому В. Б. Антонович викладає свою громадянську позицію, стверджуючи, що обов’язком кожної свідомої людини є шанування того народу, серед якого вона зростала, і сплата морального боргу власною працею на ниві народної культури.

Громадянська позиція В. Б. Антоновича та його розуміння народності вступали в суперечку з принципом «православ’я, самодержавство, народність» С. С. Уварова. Адже це були дві непримиримо різні культурно-громадські концепції, які будувалися на двох дзеркально протилежних етичних системах – етиці гуманітарній і етиці авторитарній.

У праці «Людина для себе» (1947), що суттєво вплинула на розвиток сучасної психології, німецький філософ Е. Фромм аналізує ці дві етичні системи, що розбудовуються за принципово різними критеріями. Мислитель формулює таке положення: «В авторитарній етиці влада визначає, що добре для людини, і встановлює закони і норми її поведінки. У гуманістичній етиці людина сама виступає законодавцем і виконавцем норм, їх формальним джерелом чи регулятивною силою і їх змістом» [378, с. 19–20].

Авторитарна етика апелює до визнання ірраціонального авторитету, джерелом якого є влада над людьми, яка може бути фізичною і духовною, абсолютною і відносною, обумовленою тривожністю, безпомічністю підкореної їй людини. Ірраціональний авторитет спирається на силу і страх, його критика не тільки неприпустима, а й категорично заборонена. Термін «авторитарна» є синонімом тоталітарної й антидемократичної системи. Авторитарна етика відповідає на питання про зміст добра і зла з позиції інтересів влади, а не індивідів і за своєю сутністю є експлуатуючою. Тут головною добродією виступає послух, а найбільшим гріхом – непослух, насамперед бунтарство, яке ставить під сумнів право авторитету встановлювати норми і головну догму – «що ці норми створюються виключно в інтересах народу» [378, с. 23]. Як ми розуміємо, така етика не

вкладалася в матрицю української ментальності з її інтенціями індивідуалізму й свободи.

Гуманістична етика базується на принципі, за яким сама людина, а не відчужена від неї влада може визначати критерії добродітності і пороку, її єдиний критерій – благо людини. Гуманістична етика антропоцентрична, в тому розумінні, що для неї людина є «мірою всіх речей», у тому розумінні, що всі ціннісні, як і всі інші, судження людини закорінені в особливості її існування і значущі виключно в їх світлі. При цьому гуманістична етика переконує, що найхарактерніша особливість людини полягає в тому, що вона може реалізувати себе і знайти своє щастя тільки через зв'язок з іншими людьми, у солідарності з ними. У контексті гуманістичної етики любов є не обов'язком людини, а її вродженою якістю, її особистою силою, яка пов'язує людину з іншими людьми – громадою і світом [378, с. 24–26].

Вочевидь, за всіма описаними вище особистісними якостями професор В. Б. Антонович виявляв усі ознаки панорамного мислення і сповідував цінності гуманістичної етики, як і всі викладачі-громадівці.

Неважко з'ясувати, що «казенна педагогія», впроваджувана Управлінням військово-навчальних закладів, спиралася на авторитарну етику, яка структурувала самодержавну свідомість з її розумінням православ'я і народності та була генетично пов'язана зі звуженням свідомості, як будь-яке авторитарне явище. Авторитарна етика вкладалась у матрицю російської ментальності, геніально охарактеризовану великим російським поетом М. Ю. Лермонтовим як «країна рабів, країна панів».

З іншого боку, педагогічна традиція українських громадівців від початку формувалася на засадах гуманітарної етики, маючи за найближчих попередників кирило-мефодіївців, адже, як переконливо доводить у своїй дисертації Н. С. Побірченко, саме під впливом їхніх ідей сформувався світогляд громадівців у 1860-х рр., зокрема таких, як автономізм (культурно-державна самостійність української нації), демократизм (народолюбство, свободолюбство, народоправство, просвітництво), федералізм (об'єднання слов'янських народів із збереженням внутрішньої свободи) [279, с. 74–75]. Як стверджує Д. І. Чижевський, братчики християнство розуміли як релігію свободи, а народ як «позасмислому духовну

єдність», у якій душа людини є її «внутрішня людина», її «глибоке серце» [385, с. 107]. Д. І. Чижевський звертає увагу на принципово різне розуміння християнства росіянами і українцями, дуже вдало обираючи для прикладу киянина М. О. Бердяєва і полтавчанина М. В. Гоголя, яких традиційно вважають представниками російської культури, хоча у творчості обох було яскраво й надзвичайно глибоко виражено українську ментальність. «Один наш сучасник, – пише Д. І. Чижевський, маючи на увазі М. О. Бердяєва, – так характеризує російський світогляд: православний (треба розуміти російський) характер є відірваний од життя, від усього часового і змінливого; він звернений до вічності. Православна людина є лише подорожній у цьому світі; вона не кладе ціни на його блага, інтереси. Найглибші коріння... російської душі не зв'язані з власністю, з родиною, з державою, все це тлінь і згине, вічне лише життя в царстві Божому. Зворотна сторона цієї негації – російський нігілізм (Бердяєв). Наскільки протилежний цього пункту погляду настрої “заповіту” Гоголя друзям! – “...Робіть кожний своє діло, молячися в тиші. Суспільство поліпшає тільки тоді, коли кожна окрема людина візьметься сама за себе і буде жити, як християнин, працюючи для Бога тим знаряддям, яке їй дано, стараючись добре діяти на невелике коло людей навкруги себе. Все тоді прийде в лад, самі собою встановляться тоді належні стосунки поміж людьми, визначаться законні межі усьому. І людство рушить вперед...”» [385, с. 93].

Як ми спостерігаємо і на прикладі Полтавського, і на прикладі Київського кадетських корпусів, мала місце конфронтація не просто двох різних типів педагогів – консервативної і творчої, а конфлікт двох аксіологій, закорінених у різні культурні традиції і різні національні менталітети. Отже, в освітньому процесі відбувалося протистояння двох світоглядних позицій, а полем їх зіткнення виступала свідомість кадетів, що перебувала на стадії активного формування. Під впливом же панорамного мислення і гуманістичної етики вихователів мали формуватися відповідні морально-етичні цінності й у вихованців.

Оскільки щодо Київського кадетського корпусу ми не маємо такого мемуарного матеріалу, як у випадку з Полтавським, спробуємо довести наслідки впливу педагогічної діяльності громадівців на формування світоглядних домінант

київських кадетів на прикладі двох видатних випускників корпусу – одного з найбільш авторитетних мислителів-екзистенціалістів ХХ століття, який представляв філософію персоналізму, що утверджує максимальну цінність особи як такої, Миколи Бердяєва і одного з найбільш талановитих представників школи російського пейзажу, організатора й ідеолога Товариства передвижників Миколи Дубовського.

За словами українського релігієзнавця Р. А. Горбаня, київський екзистенціаліст М. О. Бердяєв у межах створеної ним концепції філософії історії й есхатології здійснює найбільш радикальну, у порівнянні з іншими представниками релігійної філософії, критику російського православ'я як світоглядної аксіологічної системи, викриваючи його авторитарний характер, що складався, на думку філософа, протягом кількох століть його розвитку і призвів до соціально-культурної й духовної кризи, яка має вирішитися в протистоянні двох різних за структурою типів релігійної свідомості: революційно-творчої – свободної та рабської – консервативно-реакційної [83, с. 245].

М. Н. Дубовський, після закінчення Київського кадетського корпусу втілював у життя мрію свого дитинства, вступивши до Імператорської академії мистецтв, однак не закінчив курс навчання через те, що відмовився виконувати конкурсну роботу на офіційну тему, не підкорився зашкарублим класицистичним нормам, які панували в цьому навчальному закладі, придушуючи нові творчі тенденції. У своїй творчості М. Н. Дубовський виявляв рідкісне для живопису панорамне мислення, зробивши значний внесок у розвиток жанру панорамного пейзажу [270, с. 62].

Обидва у відповідний до свого творчого дару спосіб виявляють духовний протест, зумовлений здатністю мислити, виходячи за рамки усталеної традиції, небажанням дотримуватися шаблону та підкорятися примусу, готовністю відстоювати своє право на творчу реалізацію, не зважаючи на силу авторитету. Така форма поведінки, спирається на гуманістичну етичну норму, що закладається в процесі формування особистості, починаючи з дитинства, яке в обох пов'язане з Київським кадетським корпусом. М. Н. Дубовський навчався у цьому закладі в 1870-1877 рр., коли в ньому викладали громадівці Ю. Ю. Цвітковський,

М. В. Ковалевський, В. Л. Беренштам, П. Г. Житецький, А. В. Клосовський [363, с. 162]. М. О. Бердяєв навчався в корпусі з 1884 до 1894 р. [67, с. 246], коли там працювали громадівці П. Г. Житецький, В. П. Науменко, С. Ф. Русова, М. П. Василенко. У своїй автобіографічній праці «Самопізнання» Бердяєв згадує: «Краще за інші предмети я знав історію та природознавство» [16, с. 276].

Отже, аналіз складу учнів і викладачів показав, по-перше, що у двох найдавніших в Україні кадетських корпусах Полтави і Києва, які було відкрито безпосередньо для дітей української шляхти і в яких у переважній більшості навчалися нащадки козацтва, на відміну від Одеського й Сумського корпусів, представлених дещо іншим соціально-культурним складом учнів, утворилися передумови культурного, психологічного, історичного, соціального характеру для засвоєння українофільських ідей, з одного боку, а з іншого, – у полтавському і київському закладах протягом усього їх існування працювала ціла плеяда педагогів (тобто можна говорити про певну традицію) – безпосередніх активних учасників українського руху, яскравих харизматичних особистостей, які не могли не вплинути на формування світогляду кадетів та їх особистості, адже йдеться про навчальні заклади інтернатного типу, де переважну частину виховних функцій було покладено саме на педагогічний персонал. По-друге, у стінах Полтавського й Київського кадетських корпусів відбувалася не просто боротьба двох педагогік – консервативної і прогресивної, а відверте протистояння двох педагогічних систем, побудованих на вкрай відмінних ментальних засадах і непримиренних аксіологіях – гуманістичній і авторитарній, які прищеплювали принципово різні етичні цінності. Така конфронтація була неминучою, оскільки педагогіка виступала саме тією галуззю, де члени українських Громад прагнули реалізовувати й упроваджувати в життя свої ідеї та ідеали, вступаючи в конфлікт із царським урядом та його настановами, як відверто, так і толерантно висловлюючись проти русифікації, за що зазнавали як відвертих, так і завуальованих репресій. Ці чинники, власне, й визначали специфіку організації освітнього процесу в українських кадетських корпусах, яка полягала в тому, що в його межах відбувалося протистояння тотальній денационалізації.

2.3. Зміст підготовки військових фахівців у кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття

Кадетські корпуси на території Наддніпрянської України в середині XIX – на початку XX століття було відкрито з метою підготовки професійних кадрів для кількох військових округів дореволюційної Російської Армії: Південно-Західного, Південного і Харківського. Фактична відокремленість від Київського, Одеського та Харківського цивільних навчальних округів і підпорядкованість Головному управлінню військово-навчальних закладів, а не Міністерству народної освіти, визначали певну замкненість навчально-виховної системи та пріоритетність військового виховання цих навчальних закладів.

Заснування і розвиток кадетських корпусів на українських землях припадає на період, відмітний у плані піднесення військової справи в кількох аспектах.

Деякі з них назвав видатний російський військовий теоретик того часу генерал М. П. Михневич: 1) введення після 1866 р. загальної військової повинності; 2) винахід нарізної вогнепальної зброї; 3) впровадження парових двигунів на морі й суходолі; 4) застосування електрики для передачі повідомлень. Він також указує на те, що в тогочасному світі, починаючи з революції 1848–1849 рр., настає тривалий період війн: Кримська війна 1853–1856 рр., війна в Італії 1859 р., Датська війна 1864 р., війна в Америці 1861–1865 рр., Австро-Прусська війна 1866 р., війна між Німеччиною та Францією 1870–1871 рр., Російсько-Турецька війна 1877–1878 рр. і, окрім того, низка колоніальних війн в Африці, Азії та дрібних країнах Європи. М. П. Михневич стверджує, що названі чинники сприяли значному поживленню військової справи в Росії та зацікавленню обдарованих людей у галузі військової науки [235, с. 136].

До того ж зростання колоніальних і мілітаристичних інтенцій Російської імперії зумовлювало чималу потребу в кадрових військових. Проведена у 60-х роках XIX століття військова реформа вплинула на постановку питання про виховання у військово-начальних закладах та позначилася на його змісті, головній меті й завданнях. Саме в цей період формується чітко структурована система військової

освіти, в якій кадетські корпуси виступають підготовчою ланкою.

У цей час російська військово-педагогічна думка, започаткована О. В. Суворовим, М. І. Кутузовим, Ф. Ф. Ушаковим, знаходить своє відображення в інструкціях, настановах, статутах, наказах та інших письмових джерелах і починає оформлюватися як нова наукова галузь – військова педагогіка – зокрема в працях вихідців з України С. О. Макарова, М. І. Драгомирова, О. Д. Бутовського. Формування військової педагогіки відбувається в контексті потужного педагогічного руху в Росії 1860-х рр., піднесення якого пов'язане зі скасуванням кріпацтва. Ця історична подія зумовила в педагогіці, яка поставала на теренах Російської імперії, нове ставлення до людини – повагу до особистості дитини, критику кріпацького виховання, виступи супроти станової школи, боротьбу зі схоластикою, зубрінням, муштрою.

Військова педагогіка – це галузь педагогічної науки, яка вивчає закономірності військово-педагогічного процесу, навчання та виховання військовослужбовців і військових колективів, їхню підготовку до успішного ведення бойових дій і військово-професійної діяльності. Специфіка військової педагогіки пов'язана з тим, що військово-педагогічний вплив і взаємодія мають безпосередню практичну, службову спрямованість, тобто фактично кожний військовослужбовець відразу включається у функціонування військового колективу, приступає до військово-професійної діяльності й несе цілковиту особисту відповідальність за якість навчання, свою поведінку, дисципліну, за вирішення завдань за призначенням. Отже, військова педагогіка відрізняється від решти педагогічних галузей безпосереднім залученням об'єктів (суб'єктів) виховання, навчання, освіти, підготовки до реальної професійної діяльності, пов'язаної з вирішенням відповідальних завдань, які потребують високих морально-психологічних якостей, готовності, вишколу та здатності діяти в складних обставинах, у тому числі з ризиком для життя [59, с. 67].

Специфіку військової педагогіки повною мірою вже на початку ХХ століття відтворювали кадетські корпуси. Це засвідчив полковник Російської Армії В. Л. Райковський, стверджуючи у статті «Військове виховання» (1908), що

кадетські корпуси приносять велику користь у справі підготовки командного складу армії. Він писав: «Контингенти корпусів, що виховуються й ведуться з юних років, створюють те, чого жодний навчальний заклад іншого типу зробити не в змозі. Кадетські корпуси, які витримуються у строгому порядку, системі, режимі, виховуючи спартанські звички, виховуючи і характер і волю, поки лише одні дають найкращий матеріал для заповнення проломів, що утворюються через природну втрату командного складу в армії...» [298, с. 266].

Сучасний український дослідник військової педагогіки М. І. Нещадим зазначає, що усвідомлення важливості офіцерських кадрів для захисту національних інтересів приводить до висновку про те, що потрібно мати єдину державну систему поглядів на зміст, рівні, ступені й організацію їхньої освіти [239, с. 280].

Становлення означеного М. І. Нещадимом погляду на військову освіту в Російській імперії припадає на середину XIX – початок XX століття. У цьому процесі важливе місце займають кадетські корпуси як перша, підготовча ланка у структурі військово-навчальних закладів. Історію усвідомлення головної мети діяльності кадетських корпусів та її кристалізацію відтворено в нормативних документах цього періоду.

Так, у «Настанові для освіти вихованців військово-навчальних закладів» – документі, створеному 1848 р. й підписаному начальником Штабу військово-навчальних закладів генерал-майором Я. І. Ростовцевим, було вміщено докладні вказівки щодо духу, мети, спрямованості, методів і обсягу морально-розумового виховання у військово-навчальних закладах. Її прискіпливо розглянув Імператор Микола I і схвалив, власноруч наклавши резолюцію: «Треба прагнути, щоб усе було добре усвідомлено й усіма виконано не лише через послухність, а з переконання» [286, с. 10]. Оскільки «Настанову» 1848 р. затвердив голова держави, вона набула сили закону.

У цьому документі Я. І. Ростовцевим було сформульовано одне з обов'язкових завдань виховного процесу військово-навчальних закладів, що полягає в підготовці офіцера, який усвідомлює «прямі обов'язки майбутнього свого призначення» [314, с. VI].

На початку 60-х років XIX століття, коли постає питання реорганізації кадетських корпусів у військові гімназії, майже одночасно з'являються дві службові записки, присвячені критичному розгляду реального стану, діяльності та функцій кадетських корпусів. Обидва документи написано державними урядовцями, які брали активну участь у реформах 1860–1870-х рр.: одна із записок належить військовому міністру Д. О. Мілютіну, який розробив і реалізував програму військової реформи, інша – колишньому попечителю Московського навчального округу С. Г. Строганову, який мав великий вплив на політику уряду в галузі освіти й підтримував освітні реформи Д. А. Толстого. Попри певні розбіжності в поглядах авторів, у цих документах чітко визначено головну мету військово-навчальних закладів.

У записці генерал-ад'ютанта графа Д. О. Мілютіна, складеній 10 лютого 1862 р., зауважено, що від початку заснування урядом кадетських корпусів їх головне призначення полягало в тому, «щоб підготовлювати для армії освічених офіцерів» [133, с. 192].

У записці генерал-ад'ютанта графа С. Г. Строганова, складеній 12 березня 1862 р., зазначено: «Військово-навчальні заклади мають подвійну ціль: освітню – підготовлювати офіцерів для імперських армій, і благодійну – надавати дітям бідних дворян освіту й кар'єру без витрат і піклування з боку батьків» [134, с. 197]. Роздумуючи над актуальною в контексті реформи проблемою доцільності обмеження функцій військово-навчальних закладів, автор другої записки ставить вельми важливі для обороноздатності держави питання: по-перше, чи задовольнятиме організація військової освіти за умови такого обмеження потребу армії в офіцерах, по-друге, яким буде розумовий рівень офіцерів [134, с. 197].

Головним статутним документом, що регламентував організацію навчально-виховного процесу в кадетських корпусах, стало «Положення про кадетські корпуси», затверджене Імператором Олександром III 14 лютого 1886 р. Під час складання проекту «Положення» було задекларовано його головне завдання – твердо й точно «установити на законних підставах цілі й загальне спрямування виховання та навчання кадетів, що мають служити вихідним началом для

правильного розвитку всієї навчально-виховної діяльності кадетських корпусів, призначених готувати відданих і надійних слуг Престолу й Вітчизни» [286, с. 8].

У пункті № 1 першої глави «Положення про кадетські корпуси» сформульовано мету підготовчих військово-навчальних закладів: «Кадетські корпуси мають за мету надавати малолітнім, призначеним до військової служби в офіцерському званні, і переважно сином заслужених офіцерів, загальну освіту та відповідне їх призначенню виховання» [286, с. 11].

Коли на посаді головного начальника військово-навчальних закладів перебував Великий князь Костянтин Костянтинович (1900–1910), у формулюванні основоположної мети діяльності кадетських корпусів з'явилися нові важливі нюанси, пов'язані з її гуманізацією. На них вказує колишній вихованець Петровсько-Полтавського корпусу П. Ф. Волошин, зазначивши, що до наявного кадетського катехізису Великий князь додав такі положення: 1) звання воїна – почесне, а кадета як майбутнього офіцера – особливо, звідси відміна тілесних покарань для кадетів як образливих і принизливих; 2) недостатньо вдягнути форму офіцера (і кадета також) – необхідно з гідністю пронести життям; 3) знущатися, а тим більше бити солдата – не можна; його треба любити, навчати і прагнути зробити з нього справжнього воїна – слугу Царя і Батьківщини; 4) це може зробити тільки освічений офіцер, тому не можна відвертатися від науки, необхідно знати не лише практичні науки (математику, фізику), але й російську літературу, історію, географію, музику; 5) не можна ставитися зверхньо до невійськових, чванитися перед ними [62, с. 117–118].

Вочевидь, яким би чином не змінювалася організація кадетських корпусів від середини XIX до початку XX століття, головною метою навчально-виховного процесу завжди лишалася підготовка кадрових офіцерів, зорієнтованість на військову справу, яка відрізняла військово-навчальні заклади від решти і визначала сутність і зміст базових понять цієї підготовки.

Війна Російської імперії з Туреччиною 1877 р. стала чинником, який сприяв глибокому усвідомленню головного призначення кадетських корпусів і сенсу навчання в них самими вихованцями цих закладів, про що свідчить в історичному

нарисі, присвяченому століттю військового міністерства, М. О. Соколов: «Усі подробиці служби, на які раніше вони не звертали уваги, стали для них важливими завдяки усвідомленню великої відповідальності, яка лягає на них як на майбутніх керівників солдатами» [329, с. 102].

Визначаючи у своїй записці головну ціль кадетських корпусів як навчально-виховних закладів, С. Г. Строганов окреслює ті складні завдання, які вони мають вирішувати: по-перше, фізичне й моральне виховання – обов'язок, який переважно виконують батьки; по-друге, розвиток розумових сил – справа загальної освіти; по-третє, спеціальна, військова освіта – функція військового відомства [134, с. 196].

Описуючи історію кадетських корпусів, М. О. Соколов зазначає, що перед кадетськими корпусами стояло завдання готувати працелюбну, правдиву й добросесну людину, відданого слугу вітчизни, тому акцент ставився на моральному, розумовому та фізичному вихованні. Із середини 50-х рр. ХІХ століття в кадетських корпусах починає формуватися новий тип вихованця – юнака, який прагне до самоосвіти, глибоких і міцних знань. За часів керування військово-навчальними закладами генерал-ад'ютанта Я. І. Ростовцева (1855–1860) в них на високий якісний рівень було підняте навчання наукам, і вже наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. стала визнаки невідповідність навчальної й виховної частин у роботі корпусів. Тому діяльність великого князя Михайла Миколайовича на посаді головуючого військово-навчальними закладами (1860–1863) була спрямована на відновлення порушеної рівноваги й підняття виховної частини на ту саму висоту, якої дійшла навчальна, що вимагало реформування кадетських корпусів [329, с. 92–99].

Отже, найбільш суттєвою рисою перетворення кадетських корпусів на військові гімназії стало посилення виховного елемента. Щоб підкорити волю вихованця і зробити його надійним знаряддям реалізації виховних цілей, виховний процес мав будуватися насамперед на довірі й повазі учнів до вихователя, що від останнього вимагало великої уваги до проявів духу, особистості вихованців, зацікавленості обставинами їхнього життя. Показовим є той факт, що за приклад позитивних результатів діяльності військових гімназій у цьому напрямі

М. О. Соколов обирає Петровсько-Полтавський і Володимирсько-Київський навчальні заклади [329, с. 99, 100].

Слід зазначити, що в Петровсько-Полтавському та Володимирсько-Київському закладах, як і в інших українських корпусах, виховання від початку їх створення здійснювалося на належному рівні. Зокрема про це свідчить той факт, що за історію існування кадетських корпусів Наддніпрянщини в них практично не було масових заворушень, які завжди певною мірою зумовлені недостатнім рівнем виховання.

Виховання стає домінантою в діяльності військового педагога генерал-майора В. Ф. Святловського – першого директора Петровсько-Полтавського кадетського корпусу. Викладач історії І. Ф. Павловський цитує один із його наказів: «Звертаючи увагу на освіту довірених мені кадетів і бажаючи утвердити в них ті якості, якими відрізняються добре виховані юнаки, мені необхідна старанна й щира участь усіх моїх співробітників. Одностайно вселяючи в них страх Божий, благочестя, почуття обов'язку, безмежну відданість царю, безумовну покору начальству, ніжну любов і шанобливість до батьків, повагу до старших, вдячність до вихователів, любов до ближніх, прагнення до розумової освіти й дотримання зовнішньої пристойності – можемо сподіватися, що зробимо їх гідними щедрої ласки, дарованої їм царем і гол. нач. вел. князем Михайлом Павловичем» [252, с. 720]. Далі І. Ф. Павловський зауважує: «Навряд чи можна більш повно і до того ж так рельєфно висловити мету виховання, яку має переслідувати школа» [252, с. 720]. Справді, В. Ф. Святловський визначає пріоритетні напрями виховання для першого, створеного на українських землях, військово-навчального закладу інтернатного типу, в який потрапляли діти на ранній стадії формування характеру.

Оскільки кадетські корпуси були в системі військової освіти підготовчою ланкою, то головне завдання, яке відповідало їх профілю, полягало в тому, щоб «сформувати в молодих людях характер, тотожний військовій службі» [133, с. 191]. Характер людини починає формуватися з дитинства, й особливо інтенсивно визначальні риси характеру розвиваються в підлітковому віці. Якщо взяти для прикладу Володимирсько-Київський кадетський корпус, то в цей заклад приймалися хлопці віком від 8–10 років, а навчання тривало 7–8 років. Як бачимо, всі «три

макрофази соціального розвитку особистості на дотрудовій стадії соціалізації» [45, с. 367]: дитинство – адаптація індивіда, підлітковий вік – індивідуалізація, юність – інтеграція в соціум, – проходили в умовах інституціонального виховання у стінах кадетського корпусу, адже сімейне виховання майбутній кадет отримував тільки в перші роки життя і в родину повертався лише на короткий час вакацій. Канікули в Київському корпусі тривали близько двох тижнів на православні свята Різдва Христова та Великдень, улітку ж до родини відпускали лише кадетів, які мали проблеми зі здоров'ям [125, с. 37]. Формування світогляду, переконань, системи цінностей та ідеалів кадетів, що є необхідною умовою виховання характеру, відбувалося саме в корпусі під впливом вихователів і викладачів.

Отже, специфіка кадетських корпусів як підготовчої ланки у структурі військово-навчальних закладів зумовлювала пріоритетний характер виховного процесу, спрямованого на формування певного типу світогляду й певних рис характеру, необхідних військовослужбовцю в реалізації його професійної діяльності.

У четвертій главі головного статутного документа кадетських корпусів дореволюційного періоду «Положенні» 1886 р. подано чітко й розгорнуте визначення завдань виховного процесу, які мають бути реалізовані в цих навчальних закладах: «Виховання в кадетських корпусах, живо просякнуте духом християнського віровчення та чітко узгоджене із загальними началами російського державного устрою, має за головну мету підготовлення юнаків, які виховуються для майбутньої служби Царю і Вітчизні, посередництвом поступового, з дитячого віку, прищеплення кадетам тих правильних понять і прагнень, які слугують міцною основою щирої відданості Престолу, свідомого підкорення владі й закону та почуттю честі, добра і правди. Відповідно до цієї мети корпусне виховання має в кожному з кадетів всебічно розвинути фізичні та душевні здібності; правильно утворити характер, глибоко укорінити благочестя і вірнопідданський обов'язок і твердо закріпити задатки тих моральних якостей, які мають першорядне значення для виховання майбутнього офіцера» [286, с. 23].

Як впливає з цього документа, виховання в кадетських корпусах спиралося на

священний девіз «Віра, Цар і Вітчизна» і їх випускники мали в майбутньому з гідністю відстоювати звання офіцера Царської Армії та честь мундира. Підготовка майбутніх захисників вітчизни та царського престолу була головною метою кадетських корпусів, якій підпорядковувався виховний процес як цілісна й багатофакторна система взаємозалежних цілей, принципів, методів, прийомів і форм виховання. В означеній підготовці, як бачимо, ставився акцент на «свідоме підкорення владі й закону», тобто йшлося про таке важливе в професійній діяльності військовослужбовця поняття, як внутрішня дисципліна.

У наш час на підставі праць О. В. Суворова й М. І. Драгомирова, в яких викладаються головні цінності Російської Армії, та історичних документів було укладено «Словник духовних якостей російського воїнства», в якому відтворено чесноти і позитивні риси характеру, притаманні офіцеру, серед них бадьорість, безстрашність, безкорисливість, благочестя, великодушність, винахідливість, витривалість, відвага, відповідальність, вірність, воїнський дух, героїзм, гідність, гуманність, дисциплінованість, доблесть, добросовісність, духовність, енергійність, ідейність, ініціатива, інтелігентність, інтуїція, красномовність, лицарство, любов до військової справи, моральність, мудрість, мужність, наполегливість, невтомність, обережність, пам'ять, патріотизм, порядність, правдивість, працелюбність, професіоналізм, ретельність, рішучість, розважливість, розум, самостійність, самовідданість, сила, сміливість, совість, справедливість, стійкість, товарицькість, традиції, хоробрість, характер, чесність, честь, шляхетність, щастя, щирість [350, с. 135–167].

У цьому контексті вельми важливим було формування певних рис характеру у вихованців кадетських корпусів, з одного боку, суспільно цінних, з іншого – таких, які б допомогли юнакам адаптуватися в майбутній трудовій діяльності, оскільки переважна більшість випускників цих навчальних закладів пов'язували своє життя з військовою справою. У зв'язку з цим зауважимо, що, за визначенням С. У. Гончаренка, характер є сукупністю «відносно сталих індивідуальних психічних рис людини, що виявляються в її поведінці й діяльності, ставленні до суспільства, колективу, самої себе», він «зумовлений соціальним буттям

особистості, засвоєним соціальним досвідом, що породжує типові риси характеру, які визначаються типовими обставинами життєвого шляху людей у конкретно-історичних умовах» [82, с. 352].

Як відомо, вирішальний вплив на характер дитини має не тільки виховання, а й середовище, в якому відбувається соціалізація суб'єкта. Саме завдяки комплексу виховних заходів – процесу цілеспрямованої й свідомо контрольованої соціологізації – дитині прищеплюються певні позитивні якості, які в подальшому визначатимуть її поведінку. Принципово важливим у вихованні кадетів було не лише сформувані розуміння того, що можна і чого не можна робити, і привчити давати оцінку власній поведінці та вчинкам, а насамперед закласти в підґрунтя характеру майбутнього захисника вітчизни такі якості, як почуття обов'язку, дисципліна, витримка, відповідальність, колективізм. Удвічі актуальним (і як для навчального закладу інтернатного типу, і як для навчального військового закладу) для кадетських корпусів поставало питання виховання в колективі, пріоритетності колективних форм навчання й виховання. Від цього питання залежала не тільки успішність подальшої військової кар'єри кадетів, але і їхнє життя в умовах воєнного часу й бойових дій.

На початку ХХ століття цьому аспекту виховної системи кадетських корпусів надавав особливого значення Великий князь Костянтин Костянтинович. Спираючись на підтримку колишнього вихованця, а згодом викладача Петровсько-Полтавського кадетського корпусу, інспектора з особливих доручень Головного управління військово-навчальних закладів генерала О. Д. Бутовського, Великий князь захоплювався практичною реалізацією в кадетських корпусах своєї думки про зміцнення дружніх стосунків між різними поколіннями кадетів шляхом виховання старшими товаришами молодших. У своєму листі до сестри Ольги Костянтинівни від 9 листопада 1900 р. він пише: «Усюди я, з допомогою милого генерала Бутовського, посіяв зерно нового віяння, говорив про необхідність вести маленьких не так, як старших, а по мірі того як вони підростають, виказувати їм усе більше довіри, обмежувати всілякі заборони, поступово випускати поводдя, робити зі старших вихованців друзів, з допомогою яких можна було б керувати молодшими»

[274, с. 26]. У своїх спогадах генерал О. Д. Бутовський засвідчував, що в деяких закладах ідея Костянтина Костянтиновича була впроваджена в життя й, виходячи з періодичних звітів, дала позитивні результати. Він писав: «У зв'язку з питанням про надання самостійності кадетам старших класів, Великий Князь плекав думку про те, що кращі кадети випускного класу могли б надавати значну допомогу вихованцям молодших рот, перебуваючи якомога при маленьких кадетах і виконуючи стосовно них обов'язок старших. Були директори, які побоювалися цього заходу. На їх думку, присутність старшого кадета порушувала цілісність виховного впливу ... На жаль, це нововведення не отримало тієї усталеності, на яку воно заслуговує» [34, с. 108]. Причину того, що ідея Великого князя не закріпилася в педагогічній практиці, О. Д. Бутовський як військовий педагог убачав у тому, що кадети старших рот мали велике навантаження в навчанні й фізичній підготовці, тому їм просто бракувало часу, щоб приділяти серйозну увагу молодшим колегам.

Розуміючи зміцнення дружби та взаємодопомоги між вихованцями кадетських корпусів, зумовлене почуттям товариськості, як одним із магістральних моральних орієнтирів у формуванні рис характеру й особистості кадета, необхідних відданому захиснику вітчизни, князь Костянтин Костянтинович продовжив опрацьовувати ідею товаришування, яка передбачає близькість, засновану на спільності поглядів, умов життя й діяльності. Він створив «Заповіді товариськості», які 1913 р. було надруковано й розіслано Головним управлінням військово-навчальних закладів по всіх кадетських корпусах і військових училищах для їх розміщення на стінах як наочного засобу виховання. Цей катехізис товариськості містив дванадцять положень: 1) товаришуванням називають добрі взаємини тих, хто разом живе чи працює, засновані на довірі та самопожертві; 2) військово товаришування довіряє душу, жертвує життям; 3) на службі дружба є бажаною, товаришування – обов'язковим; 4) обов'язок дружби вшановує обов'язок товаришування; 5) обов'язок товаришування вшановує обов'язок дружби; 6) честь є непохитною, безчесне в ім'я товаришування залишається безчесним; 7) підлеглість не виключає взаємного товаришування; 8) перекладення відповідальності за свої проступки на товариша є зрадою товаришування; 9) товаришування прав власності не зменшує;

10) відносини товаришів мають виражатися у взаємній повазі; 11) честь товаришів нероздільна; 12) образа свого товариша – образа товаришування [48, EP].

Зважаючи на авторитет Великого князя й щирю любов до нього вихованців військових закладів, педагогічні настанови Костянтина Костянтиновича мали великий морально-психологічний вплив на кадетів. Про це свідчить зокрема той факт, що за їх прикладом колишній вихованець Московського кадетського корпусу, директор Російського кадетського корпусу в Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців генерал-лейтенант Б. В. Адамович 1934 р. склав для кадетів російської еміграції шістьдесят сім заповідей.

Факти свідчать про те, що принципи товариськості не лише допомагали вижити в умовах воєнних дій, а могли стати головним чинником перемоги. М. П. Завадський, подаючи імена колишніх кадетів-киян, які стали Георгіївськими кавалерами, описує випадок, пов'язаний з нагородою В. В. Дешина, що переконує в дієвості товариськості під час воєнної операції: «Нагороджено орденом св. Георгія 4-го ступ. Виявив беззавітну хоробрість і особливу розпорядливість при відбиванні штурму японців 6 серпня 1904 року на Углову Гору (у Порт-Артурі), коли, незважаючи на згубний вогонь ворожих облогової та польової артилерій і твердо пам'ятаючи принципи взаємної підтримки, енергійними діями довіреного йому взводу 4-ї батареї розбив бойову батарею противника і, відкривши після того влучний вогонь по ворожим колонам, причинив їм повну поразку, примусив японців розпорозитися й рятуватися втечею» [125, с. 140].

Систему корпоративного виховання, в основу якої була закладена опора на колективне виховання, тобто виховання в колективі й через колектив, А. П. Ткачук визначає як таку, що має особливе значення в педагогічному досвіді кадетських корпусів. На думку дослідника, саме завдяки системі колективного виховання в кадетів формувалися базові моральні поняття – честь, обов'язок, товарицькість, дружба [365, с. 143].

Прищеплення означених якостей характеру було можливе лише на високоморальному ґрунті. У досліджуваний нами період поняття морального виховання стає вельми актуальним у педагогічній думці Російської імперії.

Характерною особливістю європейської педагогіки XIX століття є те, що її мета, зміст і методи виховання дітей розглядаються з гуманістичних і релігійно-етичних позицій. Л. В. Загрекова зазначає, що в російській педагогіці XIX століття моральне виховання виступало аксіальним у виховному процесі, «здійснюваному родиною, школою, суспільством, і спиралося на потребу моральної діяльності, яка виникає з основних якостей духовної природи людини», моральні ж почуття, «починаючись із симпатії до своєї родини, у процесі розумового розвитку переходять через любов до племені (нації) і вітчизни в любов до людства» [127, с. 160]. Такий ідейно-педагогічний контекст знайшов своє відображення в працях тогочасних теоретиків, дидактиків і методистів. Значний і різнобічний внесок у розвиток педагогічної думки цього періоду зробили російські педагоги В. І. Водовозов, Л. М. Толстой, П. Ф. Лесгафт, В. П. Острогорський, П. Ф. Каптерев, В. П. Вахтерев, О. С. Архангельський, К. М. Вентцель, М. С. Лалаєв, а також українські М. І. Пирогов, К. Д. Ушинський, П. Д. Юркевич, М. О. Корф.

Українська педагогічна думка набуває сили наприкінці XIX – на початку XX століття. Особливу увагу українські педагоги приділяють психології дитини, формуванню її світогляду на морально-етичних засадах рідного народу, проблемам фізичного й духовного здоров'я, національно-культурним аспектам виховання, плеканню морально-психологічних якостей особистості. Значний внесок у розвиток ідей виховання зроблено в працях М. П. Драгоманова, Олени Пчілки, І. О. Сікорського, М. Ф. Сумцова, Т. Г. Лубенця, І. Я. Франка, С. Ф. Русової, В. М. Бехтерева, Б. Д. Грінченка, С. А. Ананьїна, Я. Ф. Чепіги-Зеленкевича. Неоціненний вплив на розвиток педагогічної справи мали видатні українські педагоги, викладачі Володимирсько-Київського кадетського корпусу П. Г. Житецький і В. П. Науменко та його директор П. О. Алексєєв. Визначні здобутки в галузі військової педагогіки цього часу теж належать українцям – М. І. Драгомирову і О. Д. Бутовському.

Один із найвидатніших вітчизняних представників військової педагогіки генерал М. І. Драгомиров особливого значення надавав поняттю моральності. На його думку, у галузі військової педагогіки виховання виявляється значно

важливішим за освіту, оскільки воно належить до сфери волі, а освіта – до сфери розуму. Маючи за плечима значний бойовий досвід, генерал стверджував, що за умов подальшого ускладнення прийомів і засобів ведення війни, застосування чи опір їм потребує від воїна «великого морального напруження» [109, с. 603]. Спираючись на історичний досвід воєнних операцій, М. І. Драгомиров доводив, що в різні епохи, попри неоднакові рівні розвитку бойової техніки, тактики й стратегії, головною діючою силою і визначальним чинником перемоги залишається людина, її «жива сила» та «моральна енергія» [109, с. 604].

Як педагог він вважав, що військове виховання насамперед має бути спрямованим на розвиток моральної й фізичної сторін людини. При цьому моральний бік має бути пріоритетним, адже в бою, як і в будь-якій іншій діяльності, людина робить одне й те саме – реалізує свої думки, якщо здатність зважитися на цю реалізацію добре розвинена, то людина досягає своїх цілей. М. І. Драгомиров дає практичну пораду щодо вироблення означених моральних навичок: «Моральне виховання потребує того ж, що і фізичне, тобто якщо ви бажаєте, щоб певний орган розвинувся, ви робите ним такі вправи, які зміцнюють мускули органа. Якщо ви бажаєте, щоб офіцер і солдат були якомога більше здатні приводити себе в певний моральний стан, намагайтеся ставити їх у такі обставини, щоб цей настрій виникав у їх душі якомога частіше. Навпаки: треба уникати пробудження тих настроїв, які є неприйнятними для призначення воїна» [109, с. 605].

Як обов'язкову умову морального виховання військовослужбовців М. І. Драгомиров визначив «законність відносин» [109, с. 606] між начальником і підлеглим, коли закон ставиться вище особистості кожного з військових незалежно від чину. Без цієї вимоги неможливо розвинути почуття обов'язку, оскільки воно виникає лише там, де людина на практиці бачить, що закон зобов'язує і водночас обороняє від неправдивих посягань.

Генерал М. І. Драгомиров звернув увагу на виховне значення статуту, адже «законність відносин» певною мірою регламентується статутом, де чітко визначено права й обов'язки кожного чину. Система глибоко засвоєних правил, які визначають порядок організації та діяльності внутрішньої служби, за своєю суттю спрямована

на те, щоб розвинути: по-перше, моральну самостійність військовослужбовців; по-друге, їх розуміння обов'язку; по-третє, інстинктивне відчуття відмінності між головними і другорядними службовими обов'язками. Останнє досягається «встановленням чіткої відповідності між дисциплінарними покараннями і правильним розумінням усіх вимог служби» [109, с. 607].

Таким чином, М. І. Драгомиров доклав чимало зусиль для того, щоб у системі військової освіти належне місце зайняла морально-вольова підготовка, створивши струнку військово-педагогічну систему, спрямовану на виховання грамотного, свідомого й ініціативного військовослужбовця. Будучи переконаним, що моральна енергія вояка, розвинена й зміцнена цілеспрямованим вихованням, є запорукою перемоги будь-якої армії, генерал Драгомиров наполягав на тому, що головна сила армії – це людина, моральна міць і воля якої обумовлена не страхом перед покаранням, а вірою в законний і доцільний характер службових відносин, регламентованих статутом.

Принципами виховання військової моральності, які сформулював М. І. Драгомиров наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, вочевидь керувалися у своїй практичній роботі педагогічні колективи українських корпусів Одеського і Сумського, відкритих саме в той час.

Свою педагогічну діяльність виховательський персонал Одеського Великого князя Костянтина Костянтиновича кадетського корпусу скеровував на розвиток моральних навичок у кадетів на підставі поступового формування та підтвердження думки на практиці про непорушність законного й доцільного характеру відносин між вихованцем і вихователем. Педагоги Одеського корпусу у виховному процесі намагалися надати позитивного значення нагляду як засобу виховання, апелюючи при цьому до морально-вольової та духовної сфери вихованців, ставлячи за мету укріпити в них «людину», актуалізуючи в цьому понятті такі аспекти як, совість, самоповага, сила волі, гідність.

Про це свідчить офіцер-виховател, згодом ротний командир Одеського корпусу полковник В. В. Цитович. Він як військовий педагог і один із фундаторів виховної системи цього закладу описав її основоположний принцип:

«З перших днів заснування корпусу виховательський його персонал приступив до своєї роботи з тим переконанням, що не страх перед покаранням і поліцейський нагляд культивують у хлопчику «людину», а ті духовні дані, які цьому персоналу належить розвинути й зміцнити у своїх вихованцях. Застосовуючи постійний нагляд як засіб, який попереджає проступки і тому сприяє розвитку в кадетах звички утримуватися від небажаних проявів, вихователі намагалися надати нагляду позитивно-виховного значення: вгледівши небажані прояви, вихователі закликали вихованця до суду його власної совісті, спонукали до функціонування тих його духовних даних, які не дозволили б кадетові вчинити цей проступок при більшій своїй інтенсивності. Справа зводилася до того, що кадет твердо засвоював таке положення: вихователі – це та сила, яка приходить йому на допомогу для розвитку в ньому духовних і фізичних чинників, необхідних, щоб із нього зробити «людину», сила, яка допомагає йому звільнитися від тих негативних якостей, що обтяжують будь-яку “людину”» [383, с. 99]. Кадети Одеського закладу мали засвоїти: «Нагляд – лише засіб вихователя, застосований до того, хто, обманюючи через слабкодушність чи легковажність, робить те, що в глибині серця сам вважає нехорошим» [383, с. 99]. Вихователі ж корпусу мали добре усвідомлювати свої функції та зміст своїх педагогічних дій: «Справа вихователя фіксувати увагу вихованця на хорошому й дати йому руку допомоги для боротьби з пробудженнями до нехорошого» [383, с. 99]. У виховному процесі обидві сторони мали чітко розуміти: «Кадет – не арештант, вихователі – не поліцейський; поліцейський же має бути в душі кожної людини: це її совість, повага до самої себе, сила волі, прагнення до високого» [383, с. 99].

Дієвість такої педагогічної системи була доведена практично, про що свідчив той факт, що за перші сім років функціонування Одеського корпусу, які описує В. В. Цитович, у ньому жодного разу не було масових безпорядків [383, с. 100]. Керуючись драгомирівськими принципами у своїй військово-педагогічній діяльності, В. В. Цитович досяг значних результатів: 14 березня 1913 р. із посади офіцера-вихователя його переведено в ротні командири Одеського корпусу, через місяць за відзнаку Цитович отримав звання полковника; за рік він довів довірену

йому роту до блискучого стану та перетворив її на стройову.

У Сумському кадетському корпусі драгомирівськими принципами військового виховання керується директор закладу генерал-лейтенант А. М. Саранчов – колишній вихованець Володимирсько-Київського кадетського корпусу, який закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. Кадети характеризують його як талановитого викладача й енергійного, вправного керівника, який зумів згуртувати у своєму закладі педагогічний колектив високого рівня професійної майстерності. Так, колишній кадет Сумського корпусу О. О. Ліницький стверджує, що склад викладачів і вихователів, «починаючи з незабутнього Андрія Михайловича Саранчова, був безумовно першокласний» [205, с. 36]. Інший вихованець Є. В. Кравченко характеризує директора корпусу як людину, наділену вельми важливими якостями для педагога й керівника військово-навчального закладу: «Глибокорелігійний, високоосвічений і моральний, він вимагав того ж і від усього складу корпусу. Слід відмітити, що склад вихователів і викладачів був підібраний надзвичайно вдало, і Сумський корпус вважався на другому, після Київського, місці за постановкою освіти й виховання» [191, с. 40]. У своїх спогадах Є. В. Кравченко описує випадок, що характеризує виховні принципи, яких дотримувався А. М. Саранчов: у період літніх іспитів група кадетів утекла купатися на річку, наступного дня директор наказав порушникам дисципліни вийти зі строю; усі винуватці зробили крок уперед; серед них був віце-унтер-офіцер і двоє кадетів, що мали 7-м балів за поведінку – цій трійці за таку провину загрожував «вовчий квіток». Кравченко згадує: «Недобре, – сказав генерал, – що ви порушуєте мій наказ, особливо ви, віце-унтер-офіцер! Але за те, що у вас є мужність і ви зізналися, – я обмежусь арештом...» [191, с. 43].

Базовим поняттям військового виховання, на яке спирається вся військова організація, виступає військова дисципліна. У Російській імперії досліджуваного періоду, на відміну від західноєвропейських армій, палочні методи насадження дисципліни не були панівними. Система покарань, незважаючи на притаманну часові жорстокість, в основі своїй мала виправно-виховний характер. У підґрунтя дисципліні як головного у військовій справі фахового поняття закладалися моральні

принципи, зумовлені виконанням військового обов'язку. Недарма поширеною в Російській Армії була теза генерала М. Д. Скобелева про те, що істинна дисципліна полягає не у формі, а в душі [217, с. 180].

У другій половині XIX – на початку XX століття фахівці, так чи інакше причетні до галузі військової педагогіки, намагалися теоретично обґрунтувати поняття «дисципліна», опанувати його з погляду педагогіки й психології, дати йому наукове визначення. У доволі різнопланових письмових джерелах і документах того часу знаходимо різнобічні дефініції, які прояснюють зміст поняття «дисципліна» саме у військовій сфері, зокрема в галузі військової педагогіки. Адже дисципліна, як на це слушно звертає увагу М. І. Драгомиров, притаманна будь-якій корпоративній діяльності й відрізняється у різних сферах характерними рисами, зумовленими родом занять такої сфери [108, с. 382–383].

Так у згадуваних нами службових записках 1862 р. графа Д. О. Мілютіна і графа С. Г. Строганова окремим питанням розглядається поняття «дисципліна» саме в контексті підготовчого військового виховання.

Генерал-ад'ютант С. Г. Строганов наполягав на правильному розумінні в рамках педагогічної системи кадетських корпусів як підготовчих військово-навчальних закладів таких понять як «дисципліна» і «військовий елемент». Він стверджував, що обов'язковими складовими поняття дисципліни є: 1) повага до закону; 2) повага до людини; 3) повага до виконання своїх обов'язків. Характеризуючи дисципліну не як зовнішнє, а як внутрішнє явище, засноване на розумі, він вважав, що прищеплювати дисципліну дітям може тільки високоосвічена людина, адже невігластво, прикрите формою холодної суворості, яке бачить у кожній дитині підлеглого, здатне лише руйнувати дисципліну, підривати довіру до адміністративних настанов. Так само й військовий елемент, на думку С. Г. Строганова, не є елементом антилюдським, тому як явище людського духу він має прищеплюватися послідовним і правильним вихованням, а не якимись зовнішніми штучними засобами. Оцінюючи тогочасне ставлення до поняття «дисципліна» в системі кадетських корпусів, С. Г. Строганов зазначав, що хибне розуміння змісту цього базового поняття, його неправильне узгодження з

військовим елементом веде до трансформації всієї педагогічної системи військово-навчальних закладів: «Від хибного розуміння дисципліни й військового елемента кадетські корпуси зорганізовано за взірцем полків; фронтове навчання замінює в них виховання, відсторонюючи науку, правильний розвиток розуму, серця й совісті» [134, с. 201].

Генерал-ад'ютант Д. О. Мілютін, розуміючи, що дисципліна є основою військової служби, отже, військового виховання, наполягав на необхідності враховувати вікові особливості вихованців кадетських корпусів. Він писав: «Якби виховання, засноване на дисципліні, здійснювалося вже в зрілому віці, коли характер молоді людини встиг самостійно розвинути, то під її впливом він отримав би тільки новий відбиток, не руйнуючий його, а лише зміцнюючий. Але якщо військове виховання починається у віці дитячому і юнацькому, коли характеру належить ще утворюватися, то обмеження його розвитку дисципліною завдає суттєве ушкодження моральним якостям юнака» [133, с. 192]. Дієве та суворе застосування вимог військової дисципліни до дітей, на розсуд Д. О. Мілютіна, має один із двох наслідків: або формується спартанське розуміння моральності, яке сприяє лукавству, віроломству, бійкам, крадіжкам з однією умовою – не потрапити на очі; або пригнічується розвиток характеру і зростають юнаки слабкодухі, без волі й власної думки, хиткі в моральних своїх правилах, інфантильні.

Розмірковуючи над змістом поняття «дисципліна», М. І. Драгомиров намагався розкрити його з допомогою різних дефініцій. Найперше, дав загальне визначення цього поняття, розкриваючи етимологію слова «дисципліна» від лат. *«discere»* – навчатися, звідси *«disciple»* – підручник, отже, вона в прямому розумінні означає навчання, вишкіл, витримку в певних навичках і поняттях. Отже, у широкому розумінні дисципліна становить сукупність моральних, розумових і фізичних навичок людини, яка присвятила себе певному фаху. По-друге, М. І. Драгомиров пропонує дефініцію, викладену в тогочасному військовому статуті: «Військова дисципліна полягає у строгому і точному виконанні правил, зазначених військовим законом. Тому вона зобов'язує точно й незаперечно виконувати накази начальства, чітко дотримуватися вшанування чинів, зберігати в довіреній команді порядок,

добросовісно виконувати обов'язки служби і не лишати проступки й упущення без покарання» [108, с. 384].

М. І. Драгомиров виклав власне розуміння цього поняття: «Військова дисципліна є сукупністю всіх моральних, розумових і фізичних навичок, необхідних для того, щоб офіцери і солдати всіх ступенів відповідали своєму призначенню» [108, с. 383]. Розкриваючи його зміст, генерал стверджує, що дисципліна виявляє себе у таких звичках, безпосередньо пов'язаних із почуттям обов'язку, як покірливість, витривалість, спритне й точне виконання наказів, правдивість. Дисципліна передбачає знання кожним чином своїх обов'язків і внутрішню готовність виконати їх чесно, незважаючи на рівень загрози життю. Найбільш ефективно дисципліна прищеплюється, на думку М. І. Драгомирова, не жорстокими покараннями, а настійною вимогливістю, чітким контролем за виконанням наказів, справедливістю, строгою законністю, піклуванням про підлеглих. Таким чином, правильно прищеплена дисципліна має стати «внутрішньою чи моральною навичкою» [108, с. 386]. Важливою ознакою дисципліни є її обопільний характер – вона «буває міцною тільки там, де вона існує не лише знизу вгору, але й згори вниз» [109, с. 613].

На драгомирівські визначення військової моральності й військової дисципліни як на базові поняття військової педагогіки спирався колишній вихованець Симбірського кадетського корпусу полковник М. П. Бірюков, з'ясовуючи у статті «Записки військового педагога» (1909) засадничі принципи галузі, зазначеної в її назві, а саме: 1) успіх виховання й освіти ґрунтується на повазі підлеглих до своїх начальників і на вірі в їх авторитет; 2) засобом правильного виховання є строгість, яка полягає не в покаранні, а в контролі за виконанням правил, порядків, наказів; 3) військова дисципліна має бути не лише зовнішньою, але й внутрішньою; 4) начальники щодо підлеглих мають завжди зберігати спокій і витримку; 5) підлеглі мають виховуватися так, щоб вони не боялися начальників; 6) високі начальники не повинні підривати авторитет нижчих за чином на очах у підлеглих [27, с. 272].

З думкою М. І. Драгомирова рахувався і видатний педагог-практик тих часів

директор Володимирсько-Київського кадетського корпусу П. О. Алексєєв. Зокрема це стосується військово-педагогічної діяльності командира 1-ї роти полковника Матковського, яку неодноразово схвалював М. І. Драгомиров як головнокомандувач Київським військовим округом, що знайшло своє підтвердження в наказі № 62 Головного управління військово-навчальних закладів. Коли ж огляд стройової підготовки робила інша особа, директору корпусу було запропоновано передати роту іншому командирові на підставі того, що кадети, хоча й навчені правильно, проте їм бракує стройової франтуватості, щоб представляти Київський корпус на парадах. На таку пораду П. О. Алексєєв твердо відповів, що ніколи заради хизування не пожертвує впливом ротного командира на вихованців старшої роти, яким наділений полковник Матковський [125, с. 86; 56, с. 310–311].

Особистість генерал-майора П. О. Алексєєва і його педагогічні принципи цілком відповідали драгомирівській концепції дисципліни й військової моральності. Про це свідчать численні спогади про директора Київського корпусу, що саме в цей час посідав перше місце серед усіх кадетських корпусів Російської імперії: «Директор він був суворий, не в розумінні витонченості каральних заходів, а за моральною принциповістю, не вдавався до компромісів із совістю заради особистих інтересів ... Він не карав за помилки й непорозуміння, за вияв легковажності й нестійкості характеру і т. ін., а своїми вимогами, порадами й нагадуваннями допомагав юнакам зростати духовно, міцніти, входити в розум, виробляти свою волю. І кадети високо цінували його доброзичливість і справедливість, його любов до правди та суворість до самого себе й без остраху зверталися до нього, якщо їм здавалося, що він у запалі неправильно обвинуватив когось у проступку. Він допускав такі звернення до нього ображених ним, і бували випадки, коли А[лексєєв] відкрито й прямодушно, при товаришах ображеного, визнавав свою помилку» [56, с. 310].

У «Положенні» 1886 р. – головному статутному документі дореволюційних кадетських корпусів – задекларовано думку про те, що правильне військове виховання має бути зумовлене поступовим утвердженням у кадетах «основних начал військової дисципліни та моральних якостей, необхідних майбутньому

офіцеру» [286, с. 8].

Як бачимо з наведених прикладів, у педагогічних колективах українських корпусів не лише керувалися інструкціями й настановами Головного управління військово-навчальних закладів, а й творчо впроваджували у життя тогочасну військово-педагогічну думку.

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття зусиллями військових фахівців виділено базові поняття у виховному процесі кадетських корпусів як підготовчих навчальних закладів для майбутніх офіцерів – військова дисципліна та морально-вольова підготовка як формування морально-психологічних рис характеру і культурно-соціальних рис світогляду військовослужбовця командного складу.

М. І. Нещадим зазначає, що офіцерський корпус як ядро військової організації держави є «становим хребтом» збройних сил будь-якої цивілізованої країни, тому освіта військових офіцерів у різних країнах орієнтована на національні традиції, національні інтереси, національну безпеку і розглядається як завдання державної ваги [239, с. 280].

Усвідомлення значущості національного чинника у військовій справі відбувається наприкінці ХІХ століття під час правління Олександра ІІІ, як засвідчує військовий історик тих часів генерал М. П. Михневич: «У часи царювання імператора Олександра ІІІ зроблено знову крок до того, щоб надати російському військовому мистецтву цілком національного характеру» [235, с. 169].

Ця проблема пов'язана безпосередньо з питанням національного шкільного виховання й патріотизму. Зрозуміло, що для військових навчальних закладів вона була наріжним каменем. Як доводять різні письмові джерела, що з'являлися на теренах Російської імперії, проблема громадянсько-патріотичного виховання у системі військової освіти не втрачала своєї актуальності протягом 1900-х років. Одним із таких джерел є брошура «До століття ювілею Суворова» (1900), яка становить стенограму публічної лекції, прочитаної полковником О. П. Аргамаковим у Вітебському офіцерському зібранні. Автор пропонує кардинально змінити навчально-виховну систему кадетських корпусів, вважаючи її застарілою й догматичною, він говорить про необхідність формування засад громадянськості у

дітей, призначених до військової служби, в дусі суворівських традицій патріотизму, «православ'я, самодержавства й народності», усвідомлення кожним кадетом своїх громадянських прав і обов'язків щодо держави, суспільства, рідного народу. О. П. Аргамаков зазначає: «Були часи, коли у справі виховання наших дітей і юнацтва ми обмежувалися копіюванням західноєвропейських порядків, які призвели з одного боку, до індивідуалізму в питаннях моральності, з іншого – до байдужості щодо долі інших і до капіталізму економічного ладу. Проте обидві форми однаковою мірою не відповідають ідеалу російської школи, виразником якого є сам Імператор як об'єднувач багаточисленних народів і провісник ідей миру, праці й громадськості, які врівноважують інтереси суспільних станів і матеріальний добробут громадян» [7, с. 4].

Інше джерело надруковано 1909 р. у Києві. Це «Курс військово-прикладної педагогіки» Д. М. Трескіна, побудований на засадах психології, адже його автор, наслідуючи ідеї М. І. Драгомирова, найвищим елементом військового мистецтва вважає людську душу. У посібнику насамперед порушується питання національно-патріотичного виховання молоді. Д. М. Трескін у військовій освіті офіцера на перше місце ставить патріотизм, зазначаючи, що з тих пір, як російська освічена громада пішла шляхом наслідування західноєвропейського життя, у ній відчутний брак патріотизму. На думку військового педагога, однією з головних причин нестачі патріотизму в суспільстві є «неправильна постановка в навчальних закладах вітчизнознавства – російської літератури, географії і особливо російської історії», методи викладання якої є надзвичайно застарілими [368, с. 274].

У наведених джерелах бачимо два різні підходи до проблеми патріотизму: в першому зроблено акцент на вихованні вірнопідданських інтенцій, у другому – на формуванні шанобливого ставлення до культури рідного народу.

В «Історії російської педагогіки» (1910) П. Ф. Каптерева – першому системному викладі російської педагогіки – період від початку 60-х рр. XIX століття визначено як етап суспільної педагогіки. Він починається зі скасування кріпосного права і супроводжується, на думку автора монографії, протистоянням суспільної педагогіки й державної влади в найрізноманітніших питаннях освіти й виховання. Більшість

громадських просвітницьких товариств здавались офіційній владі підозрілими й неблагонадійними: недільні школи, з'їзди та курси вчителів, народні університети і бібліотеки, педагогічні журнали і книги [146, с. 745].

Зауважимо, що ці процеси надзвичайно активно й динамічно розгортаються на теренах Наддніпрянської України. Їх генезу досліджує у своїй докторській дисертації Н. С. Побірченко, яка відмічає, що у 60-х рр. XIX століття відбулося становлення педагогічно-просвітницької діяльності українських Громад на Наддніпрянщині, передумовою виникнення яких стала ідеологія Кирило-Мефодіївського братства, що була заснована наприкінці 1845 р. зусиллями видатних українських істориків, педагогів і літературознавців В. М. Білозерського, М. І. Гулака, М. І. Костомарова, П. О. Куліша та О. В. Марковича. У 1860-ті рр. Громади здійснили комплекс заходів у галузі культури й освіти: заснували перші друковані органи, зокрема журнал «Основа» в Петербурзі, редактором якого був В. М. Білозерський, газету «Черниговский листок» в Чернігові; створили недільні школи з українською мовою викладання; почали видавати українські підручники; збирали етнографічний і фольклорний матеріал; здійснювали змагання за дозвіл впровадження української мови в народних школах тощо [279, с. 209]. У 1880-х рр., крім видавничої діяльності, громадівці працювали над створенням українського словника і правопису, очолив цю роботу П. Г. Житецький, а пізніше – В. П. Науменко. У 1882 р. Київська громада заснувала журнал «Киевская старина», головним редактором якого в 1893 – 1906 рр. був В. П. Науменко [279, с. 211].

Аналізуючи педагогічні ідеї, побудовані на національному ідеалі послідовника К. Д. Ушинського, одного з кращих методистів у галузі шкільної освіти 1860–1880-х рр. В. Я. Стоютіна, який уперше запропонував методіку викладання літератури як цілісної системи, П. Ф. Каптерев описує його погляд на громадське виховання так: «Маючи на увазі принципи розвитку людини і громадянина, треба віддати перевагу наукам словесним та історичним, поєднаним з ґрунтовним читанням книг, відбір яких має бути зроблено дуже прискіпливо, щоб учню справді було над чим помислити. Ці науки більш спроможні, ніж будь-які інші, розвинути в людині співчуття до інтересів людських і громадських. Вони діють і на розумовий, і на

моральний, і на естетичний бік, надаючи в той же час багатий матеріал для роздумів. Отже, ґрунтовне вивчення мов, словесності й історії має бути головним, першорядним заняттям у шкільному вихованні. Знання та розвиток необхідно поєднати в такий спосіб, щоб на їх підставі вихованець міг у подальшому виробити непохитні переконання в тісному зв'язку з людськими і громадськими інтересами» [146, с. 585–586].

Проте державна влада, офіційним органом якої було Головне управління військово-навчальних закладів, мала свій погляд на громадське виховання. У досліджуваний нами період військово-навчальне відомство керувалося правилами морального виховання, викладеними в параграфі № 28 інструкції з виховної частини для кадетських корпусів, затвердженої 1882 р., у якій указано, що «виховання в російському навчальному закладі, строго погоджене із загальними началами системи управління в Росії, має поступово підготовлювати юнаків до майбутньої їх служби державі й суспільству, прищеплюючи їм ті правильні поняття й устремління, які слугують міцною основою щирої відданості престолу і вітчизні, свідомої покори владі й закону, почуття обов'язку і честі та взагалі всім індивідуальним, родинним і суспільним чеснотам» [329, с. 163]. Очевидно, що під «загальними началами» приховувалася чергова спроба реанімації сумнозвісної «уварівської трійці» (це підтверджує наведена вище промова О. П. Аргамачова): православ'я – самодержавство – народність, тобто ідея панрусизму, яка спиралася на російський престол і виступала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царату щодо розвитку національних культур, зокрема української. Адже інструкція, визначаючи основні напрями патріотичного виховання кадетів: 1) ставлення до держави; 2) ставлення до влади; 3) ставлення до суспільства; 4) ставлення до професії, – залишала поза увагою один із найсуттєвіших – ставлення до культури, яке передбачає залучення до культурних цінностей рідного народу, духовне й естетичне виховання на національних засадах.

Кадетські корпуси Наддніпрянщини опинилися в ситуації доволі складній. Оскільки їх становлення й розвиток збіглися з періодом українського відродження й становлення національної самосвідомості українського народу, то, з одного боку,

вони були покликані зміцнювати російське самодержавство, з іншого, – серед педагогів були національно свідомі особистості, які не приховували своїх поглядів, більше того – брали активну участь у відродженні національно-культурного руху. Так, перший біограф Т. Г. Шевченка, член Київської Громади, О. Я. Кониський згадує свою громадську діяльність у Полтаві: «У кінці п'ятдесятих років я жив у Полтаві, невеликому в той час і глухому губернському місті ... У той час існував у Полтаві невеликий гурток молоді з учителів місцевої гімназії, кадетського корпусу та жіночого інституту; до них приєдналося й кілька чиновників. Ось цей гурток з ініціативи О. Строніна взявся за відкриття недільних шкіл» [139, с. 150].

У старих кадетських корпусах – Полтавському й Київському – працювали не просто учасники національного руху, а видатні діячі української культури, які той рух ініціювали й розвинули: братчики Кирило-Мефодіївського товариства і члени Київської й Полтавської Громад В. М. Білозерський, Д. П. Пильчиков та Є. К. Трегубов; С. Ф. Русова – видатний український педагог, засновник жіночого руху, активний учасник Київської, Одеської, Харківської Громад; видатні члени Київської громади В. Б. Антонович, П. Г. Житецький, В. Л. Беренштам, Ю. Ю. Цвітковський, М. В. Ковалевський, М. П. Василенко, В. В. Науменко. Викладали вони «найнебезпечніші», з погляду офіційної влади, і найбільш корисні для розвитку патріотизму, з погляду князя Костянтина Костянтиновича, Д. Трескіна і В. Я. Стоютіна, предмети: словесність, історію, географію, музику.

На підставі спогадів колишніх вихованців можна зробити висновок, що означені предмети в українських корпусах викладалися на належному рівні, чого не можна сказати про актуальну історію, адже, як згадує військовий діяч, дипломат, колишній кадет-киянин О. О. Ігнат'єв: «Про царську родину кадети знали менше, ніж будь-який стройовий солдат, якому на заняттях словесністю утовкмачували імена й титули “высочайших особ”» [138, с. 38].

Отже, розглянувши сутність і зміст підготовки військових фахівців у кадетських корпусах Наддніпрянської України в середині XIX – на початку XX століття, можемо стверджувати, що в означений період відбувається: по-перше, становлення думки про військову освіту як єдину державну систему поглядів на

зміст, рівні й ступені її організації; по-друге, формування військової педагогіки як нової педагогічної галузі, провідне місце в якій займали ідеї українського педагога генерала М. І. Драгомирова. Цей процес розгортається в епоху активного реформування різних сфер суспільного життя Російської імперії. У контексті реформ військової освіти важливе місце займають кадетські корпуси як перша, підготовча ланка у структурі військово-навчальних закладів. Нагальним стає питання чіткого визначення мети, спрямованості, методів і обсягу морально-розумового виховання у військово-навчальних закладах. У який би спосіб не змінювалась організація навчально-виховної системи кадетських корпусів у процесі реформування військової освіти, визначальною метою освітнього процесу завжди залишалася підготовка кадрових офіцерів, а також зорієнтованість на військову справу, що відрізняла військово-навчальні заклади від решти й визначала сутність і зміст базових понять цієї підготовки. Специфіка кадетських корпусів як підготовчої ланки у структурі військово-навчальних закладів зумовлювала пріоритетний характер виховного процесу, спрямованого на формування певного типу світогляду й певних рис характеру, необхідних військовослужбовцю в реалізації його професійної діяльності. Зусиллями військових фахівців у цей період було виділено базові поняття у виховному процесі кадетських корпусів як підготовчих навчальних закладів для майбутніх офіцерів: військова дисципліна та морально-вольова підготовка як формування морально-психологічних рис характеру і культурно-соціальних рис світогляду військовослужбовця командного складу. Означені теоретично, ці поняття були підтверджені практичною діяльністю українських корпусів: Полтавського, Київського, Одеського, Сумського, – які творчо впроваджували в життя тогочасну військово-педагогічну думку, а не механічно керувалися інструкціями Головного управління військово-навчальних закладів.

Нами виявлено, що в означений період особливостями, які відрізняли військові навчальні заклади від цивільних і становили базові поняття підготовки військових фахівців, були: 1) військова дисципліна; 2) війська моральність, взаємопов'язана з військовою дисципліною; 3) товариськість як домінанта колективного корпоративного виховання; 4) патріотизм, зумовлений, з одного боку, формуванням

вірнопідданських інтенцій, з іншого, – прищепленням любові й шанобливого ставлення до культури рідного народу. Для певної частини педагогів і вихованців кадетських корпусів Наддніпрянщини, етнічна територія якої в цей час була охоплена потужним культурно-громадським рухом національного відродження, рідною усвідомлювалася не російська, а українська культура, що суперечило вихованню вірнопідданських почуттів до царя і російського престолу.

Висновки до другого розділу

У розділі з'ясовано специфіку організації освітнього процесу й проаналізовано учнівський та викладацький склад кадетських корпусів досліджуваного періоду; висвітлено особливості формування педагогічного складу кадетських корпусів у контексті розвитку вітчизняної школи та педагогічної думки; охарактеризовано зміст підготовки військових фахівців у кадетських корпусах України в середині ХІХ – на початку ХХ століття.

Встановлено, що відкриття Петровсько-Полтавського (1830 р.), Володимиро-Київського (1833 р.), Великого князя Костянтина Костянтиновича Одеського (1899 р.) та Сумського (1899 р.) кадетських корпусів означало появу на теренах України принципово нового типу закладів освіти, покликаних здійснювати далекосяжну політику русифікації на українських землях, яка виходила за межі сфери освіти й загалом скеровувалась на реалізацію колоніальних амбіцій Російської імперії. Як показав аналіз змісту підготовки військових фахівців у кадетських корпусах, попри будь-які зміни в їх організації під час реформування військової освіти, головною метою навчально-виховного процесу завжди лишалася підготовка кадрових офіцерів, зорієнтованість на військову справу, яка відрізняла військові заклади освіти від решти. Ця головна мета визначала пріоритетний характер виховного процесу, спрямованого на формування певного типу світогляду й певних рис характеру, необхідних військовослужбовцю в реалізації його професійної діяльності, завданням якої була охорона російського царату як соціально-політичної моделі існування імперії. Діяльність кадетських корпусів, які

функціонували на всій території Росії, починаючи з XVIII століття, завжди чітко регламентувалася настановами військового Міністерства і була жорстко детермінована офіційною педагогікою.

Незважаючи на колоніальну політику царського уряду, становлення кадетських корпусів на українських землях від початку 1840-х рр. великою мірою визначалося позицією їх директорів, які прагнули залучити до викладання загальноосвітніх предметів випускників університетів Харкова й Києва – осередків перших українських Громад початку 1860-х рр. Відтак педагогічні колективи формували специфіку навчально-виховного процесу кадетських корпусів Наддніпрянщини, адже серед викладачів суспільних предметів були ті, хто не тільки не поділяв вірогідданських почуттів, а й брав активну участь у становленні національного культурно-громадського руху.

Аналіз соціально-культурного складу учнів і викладачів кадетських корпусів, відкритих в українських губерніях у середині XIX – на початку XX століття, свідчить, що у двох найдавніших на території України кадетських корпусах Полтави і Києва, які було відкрито безпосередньо для дітей української шляхти і в яких переважно навчалися нащадки козацтва, на відміну від Одеського і Сумського корпусів, представлених дещо іншим соціально-культурним складом учнів, сформувалися передумови культурного, психологічного, історичного, соціального характеру для засвоєння українофільських ідей. З іншого боку, у полтавському й київському закладах протягом усього їх існування працювала ціла плеяда педагогів – безпосередніх активних учасників українського руху, яскравих харизматичних особистостей, які не могли не вплинути на формування світогляду кадетів та їх особистості.

Отже, у стінах українських кадетських корпусів, насамперед Полтавського і Київського, відбувалася не просто боротьба двох педагогів – консервативної і прогресивної, а відверте протистояння двох педагогічних систем, побудованих на вкрай відмінних ментальних засадах і непримиренних системах цінностей – гуманістичній і авторитарній, які формували у вихованців принципово різні світоглядні поняття й морально-етичні пріоритети. Для певної частини педагогів і

вихованців кадетських корпусів Наддніпрянщини, етнічна територія якої в досліджуваний період була охоплена потужним культурно-громадським рухом національного відродження, рідною усвідомлювалася не російська, а українська культура, що вступало у відверте протиріччя з вихованням у майбутніх офіцерів вірнопідданських почуттів до царя й російського престолу.

Основні результати дослідження, описані в другому розділі, представлено в таких працях автора [168; 170; 171; 173; 177; 179; 184].

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КАДЕТА В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Концепція виховуючого навчання в практиці кадетських корпусів України в середині ХІХ – на початку ХХ століття

Зростаючі колонізаторські та мілітаристські інтенції Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття вимагали підвищеної уваги до питання підготовки військових кадрів. Це зумовлювало пріоритетний розвиток військово-навчальних закладів у порівнянні з цивільними школами. У зіставленні з найбільш мілітаризованими країнами Європи, пропорційність витрат Росії на військову й загальну освіту в 1860 р. була такою: у Франції – 1:9 (2 259 070 фр./20 688 800 фр.); у Пруссії – 1:19 (236 678 тал./4 480 000 тал.); у Росії – 1:1 (3 314 000 карб. ср./3 409 000 карб. ср.) [133, с. 195]. В означений період потужне фінансування військової освіти спрямовувалося насамперед на розвиток матеріально-технічної бази навчальних закладів і підвищення професійного рівня педагогічних кадрів, до яких ставилися більш високі вимоги, ніж у загальноосвітній галузі, оскільки вони мали бути авангардом і спиратися на кращий вітчизняний і світовий досвід.

У педагогічних працях, які з'являлися на теренах Російської імперії у другій половині ХІХ століття, окремо наголошувалося на тому, що цілі виховання не можуть обмежуватися лише розумовою освітою, а мають враховувати «і розвиток організму, і забезпечення моральної свободи учнів» [124, с. 79]. Значна увага в працях представників офіційної педагогіки приділялася узгодженню виховання і навчання в шкільному освітньому процесі, постійному порушенню балансу між ними через занедбання виховної частини. Так, урядовий посадовець і педагог, родовитий український шляхтич К. П. Яновський, який наприкінці ХІХ століття брав активну участь у створенні державної освітньої доктрини, вбачав головний

недолік шкіл Російської імперії у «слабкому розвитку в них виховного елемента» [399, с. 13]. Ожнією з основних причин такого становища він уважав невідповідність вчителів до педагогічної діяльності, оскільки і суспільство, і органи управління освітою залишилися глибоко переконаними в тому, що «правильне навчання» є «головним обов'язком» школи будь-якого типу [399, с. 14].

Підвищення якості військової освіти, передусім рівня навчально-виховної роботи в кадетських корпусах, пов'язане з реформою Д. О. Мілютіна 1863 р., що розпочалась із заснування Головного Управління військово-навчальних закладів і відкриття цього ж року Педагогічного Музею військово-навчальних закладів, яким керував В. П. Коховський. Метою Педагогічного Музею було розроблення питань навчання й виховання. Перед В. П. Коховським і його співробітниками постало завдання зробити Музей «центром, який міг би пов'язати осіб, які займаються навчальною справою, і давати їм постійний привід для обговорення навчальних питань, обміну думками та вироблення багатосторонніх поглядів на різні потреби викладання» [257, с. XXI].

Протягом 1880-х рр. у межах Педагогічного Музею було створено низку відділень: математики, російської мови, фізики-хімії, іноземних мов, географії, природознавства, шкільної гігієни, музики, а також науковий і загальнопедагогічний відділ. Попри те, що педагогічний відділ як самодостатня організація сформувався лише в 1887 р., педагогічній роботі від початку створення Музею приділялась особлива увага. Спочатку це були гуртки, які, наприклад, визначали коло дитячого читання, збираючи, систематизуючи й оцінюючи книжки дитячої літератури в аспекті їх виховної та навчальної значущості; або організовували виставки навчальних і виховних посібників. Також проводились наукові бесіди, публічні лекції, конференції, на яких розглядалися практичні питання. У цих заходах брали участь такі відомі педагоги, психіатри, психологи, фізіологи, гігієністи, як М. О. Корф, П. Ф. Каптерев, М. Х. Вессель, І. О. Сікорський, І. М. Сеченов, І. Р. Тарханов, П. Ф. Лесгафт, О. С. Віреніус та інші. Утворений 1887 р. загальнопедагогічний відділ як першорядні розглядав два завдання: 1) обговорення і вирішення загальних наукових питань, що стосуються виховання та навчання;

2) бібліографічні огляди й обговорення окремих педагогічних статей. Таким чином, цей підрозділ сприяв засвоєнню та поширенню вітчизняного і світового педагогічного досвіду, а також науковій обумовленості педагогічної діяльності.

На межі XIX – XX століть функціонування педагогічного відділу набуває дещо іншої спрямованості. У 1900 р. при Музеї було відкрито «Педагогічні курси для підготовки офіцерів до виховної діяльності в кадетських корпусах» і паралельно з ними «Лабораторію експериментальної педагогічної психології», а 1903 р. згідно з «Положенням про курси для підготовки кандидатів на вчительські посади в кадетських корпусах» і курси викладачів-предметників, що зробило його осередком навчально-виховної справи в закладах військово-навчального відомства та наблизило до інтересів армії. Важливим досягненням у цьому напрямку стала організація та проведення у 1906 р. 1-го Всеросійського з'їзду педагогічної психології. У 1904 р. при Музеї було відкрито Педологічний Інститут на кшталт Педологічний Інституту Стенлі Холла (видатного американського психолога) при Кембриджському університеті. Його мета полягала у всебічному ознайомленні з «людиною як предметом виховання» [257, с. 130]. Для її досягнення висувалися такі завдання: 1) обговорення доповідей, спрямованих на з'ясування педологічного підґрунтя виховання; 2) організація публічних лекцій для поширення знань із педології серед батьків, вихователів, викладачів, шкільних лікарів та ін.; 3) організація практичних занять для тих, хто бажає ознайомитися з методами педологічних досліджень.

У коло завдань педагогічних курсів входило: 1) поширення знань, які сприяють розумінню психічних і фізичних особливостей дітей дошкільного й шкільного віку; 2) систематична підготовка дослідників психо-фізичної природи дитячого й юнацького віку; 3) створення сприятливих умов для бажаючих самостійно здійснювати дослідження у сфері педології; 4) ознайомлення педагогів із практичними прийомами дослідження індивідуальних особливостей душевного та фізичного розвитку учнів і збирання перевіреного матеріалу, необхідного для правильного вирішення питань шкільної теорії й практики. Як бачимо, функціонування педагогічних курсів було спрямоване на заохочування викладачів

до дослідницької діяльності та надання необхідних знань і навичок тим, хто готовий самостійно вдосконалювати свій педагогічний досвід, керуючись думкою, що виховання і навчання мають спиратися на науково обґрунтовані знання про вікові, психічні та фізіологічні особливості дитини.

На посаду одного з керівників педагогічних курсів для офіцерів-вихователів Головним Управлінням було призначено колишнього директора Володимирського кадетського корпусу П. О. Алексеєва, що свідчило про високий рівень виховної справи в київському закладі та доцільність передання й поширення його досвіду у сфері військової освіти. Мета курсів полягала у створенні передумов і наданні необхідних знань, щоб офіцер-вихователь, спираючись на свій і чужий досвід та керуючись психологією як наукою про людину, зміг виробити власний метод, адекватний специфіці навчально-виховного закладу, в якому він працює. Тому спеціальна підготовка вихователів передбачала теоретичну і практичну частини. Теоретичний курс включав, по-перше, знання про природу вихованця, що потребувало вивчення фізіології та психології; по-друге, знання про науково встановлені засоби виховання, що потребувало вивчення педагогіки та її історії. Практичні заняття визначалися, з одного боку, ознайомленням із системою виховання того закладу, при якому засновано курси; з іншого, – безпосередньою участю слухачів курсів у виховному процесі під керівництвом досвідчених педагогів [257, с. 137–160].

Дворічні курси для вчителів було організовано при Педагогічному Музеї для молоді, яка мала вищу освіту й претендувала на посаду викладача загальноосвітніх предметів у кадетських корпусах. Перший рік навчання відводився на: 1) вивчення основ анатомії та фізіології людини (з акцентуванням на специфіці дитячого й юнацького віку), шкільної гігієни, логіки, психології, історії розвитку педагогічних ідей; 2) написання рефератів з історії педагогіки і психології; 3) спеціальні практичні заняття з предмета, який викладатиме кандидат на посаду вчителя; 4) вивчення навчальної літератури з предмета, який викладатиме кандидат на посаду вчителя; 5) відвідування уроків учителів-керівників. Другий рік навчання передбачав: 1) відвідування уроків учителів-керівників своїх товаришів; 2) вивчення

методики предмета, який викладатиме кандидат на посаду вчителя; 3) складання планів уроків; 4) проведення пробних уроків і частин навчальних курсів; 5) відвідування конференцій, на яких обговорювалися плани уроків, складені слухачами курсів, та практична їх реалізація [257, с. 332–333].

Керівництво педагогічних курсів дотримувалося думки, що як для кандидатів на посади вчителів, так і для кандидатів на посади офіцерів-вихователів у кадетських корпусах, загальнопедагогічна підготовка є необхідною, «оскільки навчання має бути таким, що виховує» [257, с. 154]. Ця настанова була пов'язана з розбудовою російської державної доктрини освіти, зорієнтованої на досвід німецьких освітніх реформ, розпочатих філософом і державним діячем, автором моделі «класичного університету» Вільгельмом фон Гумбольдтом (1767–1835) у 1800-х рр., і з упровадженням у гімназіях Російської імперії педагогічної концепції німецького філософа, психолога та педагога Йоганна Фрідріха Гербарта (1776–1841), викладеної в «Загальній педагогіці, виведеній із мети виховання» (1806). За словами українського педагога-методиста з Ніжина О. Ф. Музиченка, який у 1900-х рр. вивчав досвід провідних країн Західної Європи й Америки в Ієнському університеті під керівництвом В. Райна й опанував гербартівську спадщину не лише теоретично, а й практично під час стажування в педагогічній семінарії К. Ф. Стоя, а згодом читав лекції з питань історії та методики зарубіжної педагогіки в Київському інституті народної освіти, у цій праці Й. Ф. Гербарт здійснив «осмислення педагогічного емпіризму своїх попередників (Я. А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці) з допомогою власних філософських і психологічних поглядів» [237, с. 146].

Особливість гербартівської педагогічної школи полягала в єдності виховання і навчання в цілісному процесі освіти морального характеру за умови збереження їхньої специфіки за цілями, засобами та результатами й підкорення навчання вихованню як частини цілому. Центральною частиною педагогічної концепції Й. Ф. Гербарта виступала ідея «виховуючого навчання», що була пов'язана з орієнтацією шкільного виховання на життєву практику, на запит знань, умінь і навичок у майбутньому, для чого необхідно було розвивати багатобічну духовну

самодіяльність учнів, що має забезпечити їх різносторонню освіту. У гербартівській інтерпретації виховуюче навчання обумовлювалося ідеєю внутрішньої свободи та було безпосередньо пов'язане з моральним вихованням учнів з огляду на загальну орієнтацію навчально-виховного процесу на становлення особистості учнів як свободних і відповідальних представників суспільства. Умовами досягнення поставленої виховуючим навчанням мети виступали: 1) надання вчителям свободи педагогічної творчості та відповідальності за неї; 2) ідея концентрації в навчанні; 3) метод цілісного навчання; 4) багатоманітність організаційних форм навчання; 5) діалогічна форма викладання, – на що вказує О. В. Тулупова, сучасна російська дослідниця педагогічної спадщини Й. Ф. Гербарта [370, с. 192–193].

Внутрішня логіка гербартівського виховуючого навчання передбачала надання особливої цінності загальній освіті кожної дитини, що відкривало перед усіма рівні можливості й створювало передумови для майбутнього самовизначення та залишало за кожним право розпоряджатися здобутими ним знаннями відповідно до особистих здібностей і властивостей. Цей погляд на мету й зміст середньої освіти, як довів Ш. І. Ганелін, досліджуючи історію середньої школи в Російській імперії другої половини XIX століття, був вельми актуальним у зв'язку зі скасуванням кріпосницької системи і наданням усім без винятку громадянських прав [68, с. 22].

Досліджуючи розвиток шкільної системи виховання в Росії від початку XIX століття, науковець Г. М. Козлова засвідчує, що в 1860-х рр. значний внесок у створення державної освітньої доктрини зробили викладач педагогіки та російської словесності Харківського університету П. З. Тимошенко і професор П. Д. Юркевич, який викладав філософію в Київській Духовній Академії, згодом у Московському університеті, а також педагогіку в учительській семінарії [163, с. 74]. У педагогічних працях П. Д. Юркевича «Читання про виховання» (1865), «Загальні основи методики» (1865), «Курс загальної педагогіки з додатками» (1869) та роботі П. З. Тимошенка «Нариси науки про виховання» (1866) простежується послідовний зв'язок із концептуальними положеннями педагогіки Й. Ф. Гербарта. Науковець Л. В. Герасименко, аналізуючи психо-педагогічні погляди П. Д. Юркевича, відмічає, що на підставі думки про визначення душевної сутності трьома здібностями

(здібність до пізнання, здібність до переживання, здібність «бажати і воля»), котрі «відображають основне покликання людини до істини, добра, краси», український філософ «формулює ідею щодо цілісності навчання та виховання, які повинні сприяти вдосконаленню особистості, розвитку її розуму, волі та почуттів», яка ґрунтується на концепції виховуючого навчання Й. Ф. Гербарта й українських її послідовників – М. І. Пирогова і К. Д. Ушинського [73, с. 240]. Л. В. Герасименко вказує зокрема на те, що у статті М. І. Пирогова «Думки й зауваження про проект уставу училищ, які входять до складу відомства Міністерства народної освіти» (1859) було зазначено: в науці міститься виховна сила, тому вчитель є найвпливовішим вихователем [73, с. 240]. У праці «Курс загальної педагогіки» остаточну мету виховання П. Д. Юркевич називає «моральною свободою» та визначає її як найсуттєвішу ознаку Богоподібності людини «сильної в мудрості й доброчесності», а сам процес виховання визначає як «явище реального життя» [394, с. 194, 196]. Така характеристика суголосна гербартівській дефініції доброчесності як найвищої цілі виховання, співвіднесеної з етикою внутрішньої свободи, й означає встановлення рівноваги між розумом і волею, досягнутої особистістю як стану стабільної реальності [75, с. 36]. П. Д. Юркевич метафорично, у термінах державотворення, описує сходження вихованця до найвищої цілі виховання через три стадії його внутрішнього розвитку: 1) конституція дитячої душі; 2) аристократія моральних переконань; 3) монархія однієї, безумовної цілі життя [394, с. 194]. Така послідовність за своєю суттю відтворює систему виховних цілей Й. Ф. Гербарта: 1) порядок у душі вихованця; 2) сила морального характеру; 3) доброчинність [75, с. 36]. Як бачимо, представники української педагогічної думки зробили значний внесок у розвиток гербартівської концепції виховуючого навчання й активно сприяли її впровадженню в практику в системі шкільної освіти на теренах Російської імперії.

У зв'язку з цим маємо подати принципову для нашого дослідження ремарку: принцип виховуючого навчання як ідея взаємозв'язку і єдності виховання та навчання був актуальною складовою української педагогіки ще за часів українського Відродження XVI–XVIII століть, про що свідчать такі різні джерела, як

Статути братських шкіл і вертепна драма. Як доводить О. О. Осова, цей принцип сформувався й розвинувся під впливом вітчизняного виховного досвіду, який знайшов своє відображення у фольклорі, творах староруських громадських діячів і просвітян, педагогічній думці та шкільній практиці [246, EP]. Отже, українська педагогіка здавна розглядала виховання як важливу частину навчального процесу.

Уже наприкінці 1860-х рр. офіційна російська педагогіка декларувала гербартівський принцип виховуючого навчання: «у загальноосвітніх закладах незалежно від того, відкриті вони чи закриті, викладачі мають бути обов'язково вихователями, коли вони вступають у взаємодію з вихованцями» [цит. за: 3, с. 122], та згідно з концепцією німецького педагога пропонувала вчителю матеріал предмета, який він викладає, використовувати з метою морального виховання учнів. Однак на практиці ця постанова набувала формального характеру, причину чого, вважаємо, слід шукати найперше в психологічному складі російського національного характеру, для якого етика внутрішньої свободи та християнська концепція людської Богоподібності (аксіальні для українця Юркевича й німця Гербарта) є ментально чужими й незрозумілими, а також у пануванні імперської ідеології в галузі освіти. Цікавим у цьому аспекті є зауваження М. І. Алпатова щодо впровадження ідей Й. Ф. Гербарта в кадетських корпусах: «Найчастіше вчителі, поділяючи точку зору Гербарта, вважали, що освіта має розвивати в дітей коло їхніх уявлень і тим самим сприяти виробленню правильних чи істинних понять. Але, не замислюючись над суттю цих понять, залишаючи їх справі часу чи впливу вихователів, вони мало звертали уваги на моральний бік уроку чи набридливо повторювали давно відомі юнакам загальні положення про бога, царя й вітчизну. Якщо ж передовий учитель намагався ознайомити вихованців із новими ідеями, тим паче забороненими самодержавством, його миттєво виганяли зі школи як злочинця чи “порушника суспільного спокою”» [3, с. 121]. Демократична атмосфера й принципово європейська ментальність переважної більшості педагогічного персоналу та вихованців корпусів Наддніпрянщини ставили ці заклади у вигідну позицію щодо впровадження реформ і не формального, а творчого засвоєння гербартівського принципу виховуючого навчання.

На думку М. І. Алпатова, гербартівська ідея виховуючого навчання у військових гімназіях здобула особливе визнання через те, що це були заклади інтернатного типу, де вихованці жили постійно і їхнє виховання становило одне з найважливіших завдань педагогічного колективу. Дослідник наголошує: «Вимога не тільки навчати, але й виховувати дітей змінювала стан учителя. Якщо раніше за порядком під час уроку доглядав офіцер-вихователь і дисципліна підтримувалася страхом перед покаранням, то тепер від мистецтва вчителя залежала увага учнів і порядок у класі. Викладач ставав повноцінним керівником класу, що змушувало кращих учителів більш серйозно ставитись до якості уроків» [3, с. 122]. Спираючись на протоколи, надруковані в «Педагогічному збірнику», М. І. Алпатов стверджує, що питанням впровадження виховуючого навчання в педагогічну практику перетворених на гімназії кадетських корпусів присвячувалося чимало рішень педагогічних комітетів цих закладів, насамперед «Московських, Нижегородської, Орловської, Оренбурзької і особливо Київської військових гімназій» [3, с. 122].

Маємо наголосити, що постановка педагогічної справи на професійному рівні, з урахуванням європейського новітнього досвіду в галузі педагогічної психології, у військово-навчальних закладах, як, власне, і сама реформа Д. О. Мілютіна, були зумовлені невідповідністю виховної й навчальної частини, що давалася взнаки вже наприкінці 1850-х рр. Щоб відновити рівновагу, треба було підняти виховання в кадетських корпусах на той високий рівень, якого досягло навчання. Тому посилення виховного елемента стало визначальною рисою процесу перетворення кадетських корпусів на військові гімназії в 1863 р. Це посилення зосереджувалося на трьох взаємопов'язаних напрямках: по-перше, підвищення фахового рівня педагогічних кадрів в аспекті їх професійних знань у справі виховання; по-друге, перебудова системи виховання, яка полягала в тому, що розумовим, моральним і фізичним вихованням кадетів мав займатися не ротний командир, як це було в дореформений період, а вихователь, завідувач відділенням, зобов'язаний слідкувати за приготуванням вихованцями уроків і привчати їх до самостійної праці та прищеплювати любов до навчання; по-третє, повага до індивідуальності вихованців [329, с. 99–100].

Незадовільний стан виховної роботи в передреформені часи найбільш виразно давався взнаки в повінційних навчальних закладах. У порівнянні з іншими губернськими кадетськими корпусами Російської імперії, певний виняток становили українські, Петровський Полтавський і Володимирський Київський. Вони були відкриті досить пізно, тому в їх навчально-виховних системах ще не встигли сформуватися зашкарублий педагогічний досвід і гальмуюча розвиток новітніх ідей традиція виховання. Також давала про себе знати конститутивна відмінність культурних традицій і менталітетів українського й російського народів. Позаяк, повага до індивідуальності, людської гідності та свободи були визначальними цінностями національного світогляду від початку формування українства як нації й вигідно відрізнялися від російського менталітету, що формувався століттями в умовах кріпацтва, яке породило рабсько-панську психологію з її зневагою до людини й глибокою аморальністю. Після скасування кріпацтва означені розбіжності українського та російського менталітетів ще більше давалися взнаки. Унаочнюють цей факт кілька документів за 1872–1874 рр. із канцелярії попечителя Київського навчального округу, в яких ідеться про виключення учнів із військових гімназій 2-ї Петербурзької, 2-ї Московської, Омської, Орловської, Псковської, Ярославської, а також Володимирсько-Київської. Костянтин Корсунського з Київської військової гімназії було виключено за грубість [420, арк. 29, 77], вихованців з інших корпусів – за аморальну поведінку, розбещеність, розтління товаришів і крадіжку [420, арк. 5–7, 15, 28]. Якщо в першому випадку йдеться про провину, зумовлену характером, темпераментом дитини, то в решті – про глибоку моральну зіпсованість.

Обставину, пов'язану з принциповою відмінністю національних менталітетів, не можна залишити поза увагою, оскільки саме вона продукувала специфіку педагогічного досвіду кадетських корпусів Наддніпрянщини в галузі виховання. Незважаючи на те, що практика виховання в українських військово-навчальних закладах реалізовувалася на підставі інструкцій і настанов, сформульованих Головним Управлінням у рамках імперської ідеології російського царату, взаємодія вихователів і вихованців здійснювалася в українському соціокультурному середовищі, отже, виховний процес визначали насамперед базові світоглядні

цінності українців та особливості їх національного характеру.

Саме в той час, коли проводилась реформа Д. О. Мілютіна, – на початку 1860-х рр. – принципову відмінність у ставленні до свободи й особистості в національній культурній традиції українців і росіян одним із перших зазначив кирило-мефодієвець М. І. Костомаров у статті з етнопсихології «Дві руські народності» (1861), стверджуючи на підставі короткого історичного огляду, що «плем'я південно-руське мало відмінним своїм характером перевагу особистої свободи, великоруське – перевагу общинності» [189, с. 64].

Структури української й російської ментальності різняться протилежними постановами одиниці щодо колективу. Ці постанови мають свій відповідник у різних проявах соціального життя обох народів. Постанова української спільноти за своєю суттю є індивідуалістичною; російської – колективістичною. На це вказує у своїх студіях середини ХХ століття відомий психолог української діаспори в Німеччині, дослідник української етнопсихології Володимир Янів. Учений визначає «зв'язок українського індивідуалізму зі спрямуванням до самовияву», який є настільки відчутним, що послаблює «прямування до підпорядкування» [398, с. 193]. Психолог наголошує на персоналістичному аспекті, адже вся розумова й практична діяльність українців випливає з поняття особистості, обмеження якої є завше болючим, навіть коли відбувається в інтересах спільноти. Український світогляд, на переконання В. М. Яніва, ґрунтовно віддзеркалює концепцію християнської антропології, в якій людська особа тлумачиться як носій, фундамент і мета світового розвитку та завжди виступає динамічним й активним чинником. Така персоналістична концепція суттєво відрізняється від російського погляду на людину як на предмет чи на силу, задіяну виключно в імперських інтересах, що має лише допоміжний характер і повинна служити на користь імперії. Науковець зазначає, що українцям притаманна соціопсихічна тенденція, в якій «одиниця, живучи в спільноті й прагнучи спільноти, зберігає самостійність і неповторну індивідуальність» [397, с. 223]. Така індивідуалістична постанова, визначаюча соціальне життя українців, є характерною для Європи, тому включає їх до європейського культурного кола. Для Азії та Росії характерною виявляється протилежна тенденція – колективістична,

пов'язана з тим, що «одиниця розпливається в спільноті й втрачає своє обличчя» [397, с. 223].

Прагнення до свободи й індивідуалізм визначено як конститутивні чинники психічної організації українця Д. І. Чижевським у праці «Нариси з історії філософії на Україні» (1931). Саме з ним філософ пов'язує здатність українського характеру до прийняття нового та «тенденції до психічної еволюції» [385, с. 15].

Український і російський світогляди відрізняють також полярні постанови щодо гідності людини в контексті релігійного християнського вчення. Ще М. Костомаров у згаданій нами розвідці з етнопсихології двох народів запримітив догматичність і матеріальний характер релігійності великоросів, їхню фанатичну прив'язаність до букви й формули і виразну відмінність релігійності малоросів – глибоко емоційний, чуттєвий характер їхньої віри, занурення у внутрішнє спілкування з Богом [189, с. 71]. З цим ґрунтовним ідеалістичним засвоєнням християнської доктрини на рівні колективної й індивідуальної свідомості пов'язане особливе ставлення в українській культурі до гідності людини як до найвищої цінності. Як зауважує В. Янів, підставою для сповненого поваги розуміння людської гідності виступає богоподібність людської особи [397, с. 194]. Найвиразніше таке опанування християнського розуміння людської особи знайшло своє відображення в персоналістично-екзистенційному кордоцентизмі Григорія Сковороди. Уже з часів Київської Русі в українському релігійному світогляді людська особа виступає як джерело та мета спільноти, її активний чинник. Ця постанова вивляється діаметрально протилежною до концепції російського православ'я, цупко зрощеної з імперською ідеологією, в якій людина виявляється предметом з огляду на те, що імперія прагне виключно речей і сил, які мають їй служити.

Маємо зазначити, що, попри певне оновлення та гуманізацію російського суспільства під час упровадження реформ 1860-х рр., пов'язаних зі скасуванням кріпосного права, національна ментальність й імперська ідеологія не зазнали докорінних змін, тому політика у сфері військової освіти, всупереч очевидній її лібералізації, не виходила за межі накресленої в 1832 р. міністром народної освіти С. С. Уваровим формули «православ'я, самодержавство, народність», що нівелювала

будь-які прояви особистої свободи, індивідуалізм і справжню, виплекану століттями культурного розвитку, повагу до особистості.

В контексті зауважених відмінностей у національних світоглядних системах і національних культурних традиціях вбачається закономірним той факт, що українські корпуси подавалися Головним Управлінням за взірць постановки виховної роботи у військових навчальних закладах, оскільки виховний процес, побудований на засадах не задекларованого, а традиційного в цьому національно-культурному середовищі шанобливого ставлення до людської індивідуальності, давав належні результати, які відповідали очікуванням від реформування кадетських корпусів, позаяк взаємозалежність виховання і навчання на українських теренах мала органічний характер й зумовлювалася світоглядом переважної більшості як вихователів, так і вихованців, а не міністерськими настановами й інструкціями. Так, М. О. Соколов в історичному нарисі про Головне управління військово-навчальних закладів покликається на слова директора Петровського Полтавського кадетського корпусу Ф. І. Сімашка, який, ставлячи перед вихователями цього закладу педагогічні завдання, наголошував: «Щоб підняти моральність вихованців, слід узяти за основу, що особистість вихованців, незважаючи ні на їх літа, ні на поведінку, начальство має людяно поважати», – а також на спогади колишнього вихованця Київського корпусу про ефективність виховної роботи в ньому [329, с. 99, 100].

Важливо наголосити, що реформа Д. О. Мілютіна передбачала децентралізацію в ділянці управління військовою освітою та значне розширення прав місцевих навчальних закладів, що з огляду на означені нами чинники створювало перспективи позитивного розвитку навчально-виховної роботи в кадетських корпусах українських губерній.

Так, у Володимирському Київському кадетському корпусі стараннями його директорів підтримувалися свобода поглядів педагогічного колективу, ініціативність, виробленість переконань і відстоювалися «високі педагогічні принципи: розвиток самодіяльності та волі вихованців, гуманне ставлення до дітей і повага до індивідуальності», завжди ставилося за мету виховної роботи

«формування людини в кращому розумінні цього слова» [56, с. 311]. Ставши членом конференції «Педагогічних курсів», керівник київського закладу П. О. Алексєєв зазначені принципи намагався поширювати в усій сфері військової педагогіки.

Творча ініціатива, проявлена в практичній реалізації виховуючого навчання педагогічним колективом Петровської Полтавської військової гімназії, сприяла тому, що саме вона стала найкращим провідником цієї ідеї серед військових навчальних закладів імперії. Інспектуючи Полтавську військову гімназію, начальник навчального відділення Головного Управління військово-навчальних закладів (згодом директор Педагогічного Музею) генерал В. П. Каховський після проведеної ревізії зазначив у звіті, що її викладачі залучені до справи виховання більшою мірою, ніж в інших відомих йому військово-навчальних закладах [250, с. 152]. Від початку заснування Петровського Полтавського корпусу в цьому навчально-виховному закладі, за засвідченням І. Ф. Павловського, намагалися згуртувати вихователів і викладачів в єдину силу, спрямовану на благо та розвиток вихованців. Зазначена тенденція набула особливого піднесення в період упровадження реформи Д. О. Мілютіна. Так, у наказі Педагогічного Комітету гімназії від 27 вересня 1865 р. написано: «Для успішного виховання необхідно, щоб між вихователями й викладачами було повне узгодження щодо вимог, інакше ті й інші будуть втрачати повагу вихованців, відтак з'явиться недовіра, а усяке виховання має бути заснованим на довірі вихованців до їх вихователів і вчителів» [цит за: 250, с. 150]. Виходячи з настанови, що вчитель має бути вихователем, викладачі активно залучалися до процесу не лише розумового, а й морального виховання кадетів. Щоб подолати наявну між вихователями й викладачами відстороненість, яка роз'єднувала їхні зусилля в дореформений період, учителі знайомилися ближче з діяльністю вихователів й актуальними проблемами виховного процесу, що сприяло об'єднанню та консолідації інтересів педагогічного колективу полтавців. Для цього, з одного боку, вчителів заохочували знайомитися з життям вихованців у позакласний час, чергувати в корпусі у дні, вільні від занять. Із іншого, – вихователям, які мали право на викладання, давали уроки, навіть більше шести, дозволених «Положенням про кадетські корпуси». Щоб об'єднати викладацько-виховний склад корпусу в

згуртований спільними цілями й завданнями педагогічний колектив, влаштувалися так звані «родинні вечірки» [250, с. 151]. Спочатку такі вечірки організовувалися на помешканні одного з учителів, пізніше директор Ф. І. Сіماشко отримав офіційний дозвіл проводити ці зібрання в приміщенні корпусної бібліотеки. Згодом їх облаштували на середньому поверсі старогубернського дому на кшталт європейських «джентльменських клубів». Як пише Ф. І. Павловський: «Тут, окрім карточної гри, влаштувалися танцювальні вечірки, запрошувались іноді приїжджі актори, співаки, багато хто зі службовців, особливо в перші роки, читалися реферати про виховання, літературні твори etc. На ці зібрання запрошувалися знайомі з міста й завжди з'являлося чимало бажаючих потрапити в число гостей в одну із субот, коли були ці зібрання. Тут нерідко відбувався обмін думками, порушувалися питання з поточного життя закладу, здійснювалися суперечки, і навряд чи можна заперечувати значення цих зібрань, які зближували між собою корпорацію службовців і робили їх солідарними у справі виховання» [250, с. 152]. Такий підхід полтавців до втілення концепції виховуючого навчання мав очевидні плідні результати, відзначені під час інспектування гімназії генералом В. П. Каховським: «Солідарність виховательських сил закладу, – пише ревізор, – роблять з нього заклад, просякнутий одним спрямуванням у всіх головних його елементах» [цит. за: 250, с. 152].

Як бачимо, внесок української педагогічної думки в розбудову державної освітньої доктрини на теренах Російської імперії під час реформ 1860-х рр., був вагомим. Оскільки реформування сфери освіти було зорієнтованим на досвід західних країн, насамперед Німеччини, то саме за посередництвом українців, для світогляду яких європейські базові цінності не були чужими, відбулася адаптація європейських педагогічних ідей на російсько-азійському ґрунті. Протягом другої половини XIX століття українські педагоги М. І. Пирогов, К. Д. Ушинський, П. Д. Юркевич, П. З. Тимошенко, О. Ф. Музиченко й інші поширюють і розвивають філософію освіти німецьких мислителів у межах російської педагогіки, зокрема концепцію виховуючого навчання Й. Ф. Гербарта, зумовлену ідеалом внутрішньої свободи особистості. Означену концепцію Головне Управління військово-

навчальних закладів бере за конститутивну в процесі переформатування кадетських корпусів у військові гімназії, намагаючись виправити дисбаланс між навчальною й виховною частинами, що утворився в дореформений період і згубно позначився на розвитку кадетів.

Утім, попри заснування Педагогічного Музею, і відкриття педагогічних курсів і орієнтацію педагогів, залучених у військову сферу, на вивчення європейських ідей у галузі педагогіки й психології та практичне їх утілення, декларування концепції виховуючого навчання в контексті імперської ідеології царату зводилось до формалізації означених ідей та укорінення в нових пореформених умовах старої імперської формули «православ'я, самодержавство, народність». Вочевидь, у порівнянні з іншими губернськими кадетськими корпусами Російської імперії, певний виняток становили українські – Петровський Полтавський і Володимирський Київський, відкриті досить пізно, через що в їх навчально-виховних системах ще не встиг сформуватися зашкарублий педагогічний досвід і гальмуюча розвиток новітніх ідей традиція виховання.

З іншого боку, як ми дослідили в попередньому розділі роботи, і педагогічний, і учнівський загал у цих навчальних закладах становили переважно особи з українською ментальністю, відкритою до органічного засвоєння європейського досвіду. Політика децентралізації у сфері управління військовою освітою та суттєве розширення прав місцевих навчальних закладів надавали можливість розвитку творчої ініціативи окремих педагогічних колективів; у таких умовах багато залежало від керівництва корпусів: якщо інтенції колективу і директора збігалися, то в межах закладу утворювалася стійка атмосфера, якою обумовлювалися всі аспекти його життєдіяльності. За таких обставин обидва корпуси Наддніпрянщини опинилися у сприятливих умовах для розвитку їх навчально-виховних систем і успішної реалізації в педагогічній практиці гербартівської концепції виховуючого навчання.

3.2. Визначальні характеристики виховної системи кадетських корпусів

Будь-яка педагогічна теорія реалізується в конкретному соціально-культурному середовищі, де абстрактні ідеї, детерміновані його умовами й характеристиками, втілюються в життєвій практиці, тому педагогіка часів реформування ставить успішність і результативність навчально-виховного процесу в залежність від двох чинників, що визначають специфіку окремо взятої освітньої системи: 1) етнокультурне середовище, зумовлене національними традиціями та складом мислення переважної більшості педагогів і учнів конкретного колективу; 2) життєве середовище конкретної школи, зумовлене її життєдіяльністю.

Так, у «Курсі загальної педагогіки» П. Д. Юркевич як філософ і педагог, глибоко усвідомлюючи, неможливість побудови системи виховання на абстрактних ідеях, наголошував на значущості етнокультурного фактора, адже ідею свободи й свободолобство важко прищепити в національному середовищі на кшталт російського, де панує рабська свідомість, а свобода не виступає базовою цінністю цілого народу: «Народи освічені й вільні, – пише учений, вочевидь, маючи на увазі насамперед українців, – уміють робити школу місцем, яке оточує їх моральною атмосферою свободи» [394, с. 247].

У педагогічних концепціях, які з'являлися на теренах Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття, формується поняття шкільного устрою чи шкільного способу життя, безпосередньо пов'язане з організацією життєдіяльності освітнього закладу як стійкої налагодженої структури, що включає такі чинники: підтримання норм життєдіяльності та дотримання загальноприйнятих і внутрішніх правил поведінки навчально-виховного закладу, система позакласних заходів, упорядкованість повсякденного побуту, морально-етичні стосунки в колективі. Останній чинник, військовий педагог, автор праць із проблем виховання кадетів М. А. Якубович уважав визначальним засобом у виховній справі, наполягаючи на тому, що «моральна атмосфера, чи дух закладу, служить найпотужнішим засобом виховання індивідуальності, підкорюючи собі швидко й надійно окремі особистості» [396, с. 615]. Доцент Новоросійського (Одеса), згодом

Московського, університетів В. О. Гольцев дотримувався думки про взаємозв'язок світогляду й поведінки учня як таких, що формуються в шкільному середовищі: «Навчання передусім має виробляти моральний ідеал. Характер же гімназиста формує досвід поведінки в школі» [81, с. 73]. Спосіб життя навчального закладу, що зумовлює безпосередній зв'язок думок, емоційного світу та вчинків вихованців, П. З. Тимошенко розглядав як надзвичайно важливу запоруку налагодженого функціонування виховної системи, вагомішу навіть за виховуюче навчання. Харківський педагог стверджував: «Виховання, яке керує способом життя вихованців, може зробити більше, ніж навчання» [358, с. 211].

Послідовник К. Д. Ушинського, викладач російської словесності К. В. Єльніцький, який здобув освіту в Ніжинському ліцеї та на дворічних курсах при Педагогічному Музеї і мав досвід роботи у військових гімназіях, говорив про «дух школи», що його визначав як «продукт головним чином особистих якостей учителів і завідувачів школою, а також усіх інших виховних елементів, які впливають на учнів» [113, с. 113]. Створення «духу школи» досягалося зусиллями всього педагогічного колективу, проте важливу роль відігравав моральний вплив директора закладу, який підтримував безпосередній зв'язок із вихованцями та всілякими методами сприяв становленню духу товариськості між учнями, відзначався релігійною й політичною толерантністю, заохочував до екскурсій, спектаклів тощо [296, с. 12].

У досліджуваних нами закладах можна знайти не один приклад аналогічного управління. Серед їх директорів були такі, що, маючи європейське мислення, створювали на його ґрунті відповідну атмосферу в керованих колективах. Це вигідно відрізняло кадетські корпуси Наддніпрянщини від решти імперських військово-навчальних закладів цього типу.

Серед директорів українських корпусів були люди не тільки з величезним педагогічним досвідом, а й із широким кругозором, енергійні, з активною громадянською позицією, як, наприклад, колишній вихованець Полтавського кадетського корпусу, а згодом його директор генерал-лейтенант О. П. Потоцький, який почав педагогічну кар'єру вихователем у рідному корпусі, потім понад десять

років працював інспектором класів у військових гімназіях Владикавказа і Тифліса, а в 1892-1905 рр. обіймав посаду директора Полтавського корпусу. При цьому він мав широке коло інтересів й активно займався громадською діяльністю, будучи членом багатьох товариств, про що свідчить О. Д. Ромашкевич: Свято-Макар'ївського братства в Полтаві, Покровського братства в Кречильську, Волинської губернії, Полтавського управління Російського товариства Червоного Хреста, Полтавської губернської вченої архівної комісії, Гуртка любителів фізико-математичних наук у Полтаві, Товариства допомоги колишніх вихованців Петровського Полтавського кадетського корпусу і Петровської Полтавської військової гімназії, Товариства допомоги вдовам і сиротам осіб педагогічного звання в Москві [308, с. 104]. І. Ф. Павловський у краєзнавчому дослідженні, присвяченому громадським і державним діячам Полтавщини, наводить вельми показовий факт, який характеризує Потоцького як людину абсолютно чужу традиціям російського бюрократичного та корумпованого чиновництва: персонал корпусу зібрав понад 300 рублів сріблом, щоб влаштувати святковий обід на честь Олександра Платоновича, проте він відмовився і попросив колег віддати ці кошти в Кобелякську повітову управу, щоб із них ішли відсотки на стипендії кращим учням народного училища в селі Присянівка, відкриттю якого сприяли брати Потоцькі, віддавши в розпорядження сільської громади частину земель свого родинного маєтку [253, с. 235–236].

Зразок означеного стилю керівництва навчальним закладом знаходимо в особі директора Володимиро-Київської військової гімназії генерал-майора П. М. Юшенова (1871–1879). Він був людиною з вищою військовою освітою та широким світоглядом, до кінця життя витрачав свій вільний час на самоосвіту. Рано присвятивши себе педагогічній діяльності, Юшенів здобув чималий практичний досвід у столичних військово-навчальних закладах і віддавав багато сил вивченню системи середньої освіти. Особливо його цікавив практичний досвід європейської педагогіки, як пише Н. П. Завадський: «З метою ближче ознайомитися з іноземними школами, він двічі виїздив за кордон, оглядав військові школи Німеччини та Франції» [125, с. 66]. У цей час Павло Миколайович переклав із французької книгу

І. Деможо и Г. Мантучі «Середні навчальні заклади в Англії й Шотландії», де подано повну картину англійських шкіл із критичною оцінкою виправних засобів, які в них практикуються. Переклад було надруковано 1870 р., на це видання посилається видатний педагог, засновник системи фізичного виховання П. Ф. Лесгафт у «Керівництві з фізичної освіти дітей шкільного віку» (1912) [204, с. 318]. З дитинства добре знаючи німецьку мову, Юшенов самотужки досконало вивчив англійську та французьку, щоб знайомитися з кращими працями з педагогіки, які виходили за кордоном. Він і сам писав статті з проблем середньої освіти, які друкували в «Московских Ведомостях» і «Русском Вестнике», а також у європейських педагогічних журналах.

Як головний адміністратор корпусу генерал-майор добре дбав про господарчу частину, але найперше своє завдання вбачав у тому, щоб підняти справу навчання на якомога вищий рівень. Не шкодуючи зусиль і витрат, він залучав до роботи в корпусі кращих викладачів Києва, серед яких були відомі українські педагоги О. В. Клосовський, Ю. Ю. Цвітковський, І. В. Слешинський, В. Л. Беренштам, П. Г. Житецький. Цінуючи високий професійний рівень цих осіб, директор не зважав на те, що більшість із них були українофілами й членами Громади та зазнавали утисків і переслідувань жандармерії як неблагонадійні. Як людина «визначного розуму, при тому всебічно освічена» [125, с. 66], Юшенов безпосередньо втручався в навчальний процес: під час уроків відвідував класи, заміщав хворих викладачів, особисто займаючись із вихованцями іноземними мовами. Вивченню мов він приділяв особливу увагу, оскільки, вочевидь знайомий із філософією освіти й філософією мови німецького вченого Вільгельма фон Гумбольдта, ідеї якого популяризував П. Г. Житецький, розумів, що знання іноземних мов розширює кругозір. Викладачам предметів директор радив зі слабкими учнями більше проводити практичних занять, від вихованців вимагав серйозного й наполегливого ставлення до наук і до праці, усвідомлення значення отриманих знань у їх подальшому житті. Така постановка навчальної справи, за словами Н. П. Завадського, «позначилася на знаннях учнів, і Київська військова гімназія стала однією з перших за успіхами вихованців у військових училищах»

[125, с. 68].

У справі виховання, спираючись на багатий власний досвід і на глибокі знання в галузі практики й теорії європейської педагогіки, генерал-майор Юшенов дотримувався думки, що в закладах інтернатного типу перевиховувати дитячу натуру звичними педагогічними прийомами не має сенсу, адже до кожної дитини й кожного окремого випадку має бути індивідуальний підхід, проте необхідно всіх вихованців привчити дотримуватися зовнішнього порядку. Він добре усвідомлював, що в умовах, коли вихованці місяцями, а дехто й роками, не відвідували домівок і безпосередньо не спілкувалися з батьками, головним педагогічним принципом має бути розумне поєднання батьківської м'якості й вимогливості відповідно до вікової психології, індивідуальних особливостей дитини й обставин конкретної ситуації. Його педагогічний метод Н. П. Завадський описує так: «По батьківському лагідний з дітьми, серйозний, часто навіть суворий на вигляд з юнаками, – Юшенов умів повернути серця, умів і викликати повагу до себе як до голови закладу. Ґрунтовне знайомство з дитячою природою давало йому можливість вирішувати найскладніші педагогічні задачі» [125, с. 68].

Виходячи з власного розуміння навчання й виховання, Павло Миколайович намагався організувати дозвілля вихованців таким чином, щоб розваги були не лише приємними, а й корисними для зміцнення здоров'я кадетів і розвитку їхнього світогляду: «Узимку дозволялося в доволі широких обсягах відвідування театрів, виставок, музеїв. Улітку влаштовувалися дальні прогулянки й поїздки. Умови пересування того часу вносили в ці екскурсії багато різноманіття, а самі екскурсії, що ними керував переважно директор, давали щедрю поживу допитливості вихованців» [125, с. 68–69].

Слід зазначити, що успішна діяльність П. М. Юшенова на посаді керівника кращої з військових гімназій, які функціонували в цей час у межах Російської імперії, пов'язана з тим, що реалізація його педагогічних поглядів, обумовлених глибоким знанням західно-європейської практики й теорії та власним професіональним досвідом, лягала на плідотворний ґрунт, підготовлений попередником, – генерал-лейтенантом Г. П. Кузьмінім-Караваєвим (1867–1871).

Після закінчення Імператорської військової академії Кузьмін-Караваєв обіймав посаду інспектора класів у губернських і столичних кадетських корпусах, зокрема здобував педагогічний досвід у Петровському Полтавському корпусі (1860–1863), при цьому він проявив «такі видатні педагогічні здібності», що керівництво Головного Управління військово-навчальними закладами зарахувало його до майбутніх діячів із перетворення кадетських корпусів на військові гімназії й відрядило за кордон для практичного ознайомлення з європейською системою загальноосвітніх шкіл, з процесом виховання та навчання в них [58, с. 372]. На посаді директора Київської військової гімназії Григорій Павлович доклав багато зусиль для ознайомлення наставників із теоретичними аспектами педагогічної справи. На один із таких заходів вказує Н. П. Завадський – це запрошення завідувача кафедрою педології Київського університету, колишнього викладача Київського корпусу, доктора філософії та філології, професора С. С. Гогоцького для прочитання циклу лекцій з антропології [125, с. 53]. Сильвестр Сильвестрович був автором багатьох педагогічних студій: праці «Про історичний розвиток виховання у примітних народів давнього світу» (Київ, 1853; Москва, 1854) і статей, частина яких вийшла в 1850-х рр. в «Журнале Министерства народного просвещения», решта його робіт – «Про вищу освіту для жінок» (1878), «Про різницю між вихованням й освітою в давні та нові часи» (1879) й ін. – з'явилась після поїздки 1861 р. до Європи. Закордонне відрядження було здійснено з метою «ознайомлення з навчальними процесами у європейських університетах, гімназіях, училищах, пансіонах, під час якого він відвідав Берлін, Дрезден, Краків, Лемберг (Львів), а також особисто спілкувався з відомим німецьким педагогом Ф.-А.-В. Дістервегом, філософом-гегельянцем К. Л. Міше (Міхелетом) та іншими науковцями» [367, с. 46].

Орієнтація Г. П. Кузьміна-Караваєва на новітні досягнення європейської педагогічної науки створювала сприятливі умови для формування дорученої йому гімназії як передового навчально-виховного закладу з особливою атмосферою взаєморозуміння між вихователями й вихованцями, яку вибудовано за принципом, покладеним у підґрунтя системи виховання: «Діяти на душу вихованців пом'якшуючим чином», як це фіксує у своєму звіті генерал-лейтенант

П. С. Вановський, який інспектував гімназію в момент зміни директорів із грудня 1871 до січня 1872 р.

Добре обізнаний у педагогічній справі генерал Вановський зазначив, що система виховання в київському закладі обумовлюється домінантою переконання перед покаранням, апеляцією до совісті й гідності та обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей кожної дитини. Він пише: «Обирають діяти повчанням і переконанням, ніж каральними засобами, причому, звертаючись до стягнення, беруть до уваги характер і схильності того, хто має провину, а також усе попереднє його життя в гімназії. Застосування стягнень супроводжується роз'ясненнями, тлумаченнями та застереженнями ... У випадку необхідності звернутися до покарання прийнято впливати на совість і самолюбство...» [125, с. 57–58]. У результаті такого педагогічного підходу, виробленого під керівництвом Г. П. Кузьміна-Караваєва, в Київській військовій гімназії панувала атмосфера, в якій вихованці «з повною довірою» ставилися до своїх вихователів [125, с. 60].

Питома для європейської й української ментальності повага до особистої свободи була аксіальною цінністю, довкола якої створювалася особлива атмосфера – «дух корпусу», і головним критерієм, згідно з яким вибудовувалася система виховання, де довіра і любов виступали запорукою її успішного функціонування. Зауважимо, М. І. Алпатов, спираючись на звіти вихователів російських військових гімназій, стверджував, що недовіра вихованців до вихователів була вельми поширеним явищем у них [3, с. 133].

Любов, довіру і повагу як визначальні педагогічні принципи було закладено в підґрунтя навчально-виховної системи найстарішого з кадетських корпусів Наддніпрянщини – Полтавського. Його директор генерал-лейтенант Є. П. Врангель (1849–1856) у своєму зверненні до колективу з нагоди призначення на посаду інспектора класів викладача П. І. Бодянського, який мав величезний авторитет серед колег і кадетів, послідовно провадить думку, що ці принципи є запорукою плідної роботи полтавських педагогів: «Ми повинні спрямовувати, виховувати, освічувати їх [кадетів], заохочувати передусім до правди, довіри, відвертості й розумової праці, але не силою влади, а силою любові ... На моє переконання, кожна людина, котра

має своє коло дій і відповідальний вплив на інших, має над ними владу й обов'язок у певних випадках бути з ними суворим, тобто розумно твердим і наполегливим у своїх засадничих вимогах, без образ і приниження підлеглих, а з обов'язковою для них користю. Чим він вимогливіший до самого себе і більш добросовісний і дбайливий до них, чим більше приділяє їм уваги, співчуття, запобігливості, любові, тим більше викликає в них вдячливості й взаємності, він набуває над ними і влади, і можливості бути, де треба, суворим. Немає сумніву, буде успіх і він зустріне не роздратування та непокірливості, а смирення й старанність ... сила не в силі, а сила в любові, – резюмує зміст своєї промови Єгор Петрович й наголошує, – кращі рушії при ґрунтовних знаннях учителя й хорошому вмінні викладати суть: тепле й розумне співчуття до учнів, приклад терпіння та благородної влади над собою...» [250, с. 58–61]. «Усяке виховання має бути заснованим на довірі вихованців до їх вихователів і вчителів», – задекларовано в наказі Педагогічного Комітету Полтавської військової гімназії від 27 вересня 1865 р. [цит. за: 250, с. 150].

Атмосфера взаємної любові панувала в Сумському корпусі за часів обох директорів, колишніх вихованців Володимиро-Київської військової гімназії, про що свідчать у свої спогадах і вихователі, і їх підопічні. Вихованець Петровського Полтавського корпусу князь П. П. Шаховської, що мав попередній досвід роботи в 2-му Оренбурзькому кадетському корпусі [344, с. 583], так описує нові для нього умови праці, в яких довелося виконувати обов'язки чергового офіцера-вихователя: «Кадети ... завжди лагідно і з любов'ю зверталися до викладачів, зустрічаючи з їхнього боку таке ж ставлення. Займалися старанно, поводитися чемно, так що жодних інцидентів не було – в цьому відношенні вихователям було легко й приємно» [389, с. 3–4]. Кадет А. Дьяченко згадує «незабутні слова» першого директора Л. Й. Кублицького-Піотуха (1900–1905), звернені до вихованців: «Я вас завжди любив і буду любити» [112, с. 128], адже саме Лев Йосипович, розбудовуючи навчально-виховну систему в щойно створеному ним корпусі, прищеплює на сумському ґрунті органічні для нього київські традиції. Колеги так характеризують його багатолітню діяльність: «Вступивши в управління корпусом, Л. Й. показав себе досвідченим і проникливим педагогом. Його прийоми не були

новими, проте були сповнені любові до дітей, і цією любов'ю, сердечним ставленням і суто батьківською лагідністю він перетворював найбільш бешкетних і лінивих вихованців на слухняних і чемних. Надзвичайно простий у житті, доступний і витриманий, завжди суворий до себе і не шкодуючий своїх сил і здоров'я заради служби, він у той же час беріг сили своїх підлеглих й умів цінувати їх роботу» [цит. за: 379, с. 56]. Розуміючи, що любов є основоположним принципом української національної педагогіки, який був філософськи обґрунтований у педагогічних працях Г. С. Сковороди й П. Д. Юркевича, та добре знаючи традиційний для російської свідомості формалізм у підході до будь-якої справи, генерал Л. Й. Кублицький-Піотух у своїй педагогічній діяльності покладався не стільки на міністерські інструкції, настанови й нововведення, скільки на здобутий досвід. Зокрема він досить скептично дивився на педагогічні курси, запроваджені Головним Управлінням військово-навчальних закладів, не приховуючи свою думку, що «жодні курси не можуть створити хорошого вихователя – треба мати до цієї справи покликання і любов» [389, с. 3].

Поєднанням вимогливості й щирої любові визначається педагогічна манера і стиль управління другого директора Сумського корпусу генерала А. М. Саранчова (1905–1919). Його вважали одним із кращих педагогів Головного Управління військово-навчальних закладів, який «переймався всіма питаннями корпусу, знав на ім'я кожного кадета, його успіхи й недоліки» і якщо когось сварив, то «завжди за діло» [379, с. 57]. «Багато дав корпусу останній директор, якого поважали як кадети, так і офіцери-вихователі та викладачі, генерал-лейтенант Андрій Михайлович Саранчов, суворий і вимогливий начальник і в той же час глибоко культурна і гуманна людина. Саранчов прекрасно розумівся на людях і зумів підібрати хороший особистий склад офіцерів і викладачів», – згадує колишній кадет граф де Вітте [цит. за: 379, с. 58]. Інший кадет, який виступає під псевдонімом Сумець на шпальтах емігрантського військового часопису «Часовой», що видавався в Парижі, стверджує, що завдяки енергійній діяльності директора в корпусі було створено таку атмосферу, що «всі відчували його саме рідним». Він пише: «Без жодного ризику я можу взяти на себе сміливість сказати, що наш директор мав не лише колосальний

авторитет, але й глибоку повагу та любов сумців» [352, с. 18].

Означений погляд на виховання був характерною рисою української національної педагогіки, він орієнтував наставників апелювати не до страху покарання, а до пробудження у вихованців совісті й почуття сорому, адже найвища педагогічна майстерність спирається на любов до підопічних і полягає у спроможності викликати в них не страх, а сором. Саме ним керувалася переважна більшість директорів кадетських корпусів Наддніпрянщини. Так, директор Одеського корпусу М. Є. Дерюгін, виступаючи «ворогом бруталної прямолінійності й суто формальної суворості, заснованої на гнітючому страху кари», негативно ставився «до покарання, всіляких шаблонів, готових формул» і вимагав від вихователя в кожному найменшому випадку «вдумливості, обережності, повного ознайомлення з усіма суб'єктивними обставинами цього випадку», переконував своїх підлеглих: «Мало покарати кадета, треба привести його до усвідомлення своєї провини» [312, с. 103].

Поєднання суворої вимогливості й батьківської любові створювало особливий тип педагога – наставника, учителя, вихователя, перед яким соромно. Цей підхід до виховання був надзвичайно дієвим, оскільки щире усвідомлення своєї провини й глибоко пережите каяття закарбовуються дитячою пам'яттю назавжди, визначаючи подальшу лінію поведінки в процесі формування особистості. Вихованець Сумського корпусу Б. М. Ряснянський, переживши сором у 7-му класі, запам'ятав те почуття на все життя. Він описує випадок, коли після іспитів, що на них отримав найвищий бал, на який не заслуговував, оскільки знав лише перші десять білетів, до нього підійшов викладач російської словесності Т. М. Воробйов і зі сльозами на очах вибачився за невпевненість у знаннях підопічного, висловлену напередодні. «І ось пройшло 60 років, – пише колишній кадет, – і я не можу забути ні мій острах, ні те, що міг підвести любого вчителя, ні мою блискучу відповідь на екзамені й єдині 12 з усього відділення» [318, с. 10].

У мемуарах Б. М. Ряснянського подаються чисельні приклади того, що А. М. Саранчов справді умів підбирати кадри, які відповідали його концепції навчально-виховної роботи. Викладачі, яких згадує колишній кадет, репрезентуючи

різні педагогічні манери, демонструють практичне втілення педагогічного принципу любові, являючи в житті тип наставника, сором перед яким є потужною мотивацією, спрямованою на покращення поведінки й успішності в навчанні. Згадуючи з любов'ю й повагою викладача хімії та математики М. Ф. Родкевича, Б. М. Ряснянський подає приклад того, що почуття сорому є потужним чинником у поліпшенні результатів навчання: «Ми його слухали із задоволенням, проте трохи побоювалися, оскільки він часто говорив: “Только набитый ду-ак (він не вимовляв букву “р”) смеет не знать таких простых вещей!..”. Ніхто з нас не хотів бути таким дурнем, тому слабких відміток не було... Якось один із безшабашних ледарів нічого не знав і Радкевич подивився на нього, скрушно похитав головою і сказав: “Стыдно, кадет! Садитесь!” і нічого йому не поставив. Три дні цей кадет із дурнів у нас не виходив і на наступному ж уроці відповів і отримав пристойний бал» [318, с. 10].

Описаний нами позитивний педагогічний досвід, заснований на органічно засвоєній національно-культурній традиції й позначений європейським світоглядом, ставав у пригоді тим вихованцям українських корпусів, хто пов'язував своє життя з військовою педагогікою. Генерал від інфантерії перший директор Одеського кадетського корпусу М. Є. Дерюгін, що за словами О. Д. Ромашкевича, «належав до плеяди старих військових педагогів», із «глибокою вдячністю» згадуючи рідний Полтавський корпус, його «добродушно суворий устрій життя», говорив: «Корпус привчив мене працювати» [312, с. 104]. Сам Михайло Євсейович, працюючи спочатку викладачем фізики й космографії в Нижегородській військовій гімназії, згодом інспектором класів 2-го Петербурзького кадетського корпусу, а потім директором Оренбурзького й Одеського корпусів, поширював в імперських військово-навчальних закладах засади виховної системи, здобуті ним у Полтаві, являючи у своїй особі педагога й керівника колективу з європейським складом мислення, не притаманним царській Росії. Це підтверджують свідчення О. Д. Ромашкевича, який так описує педагогічну манеру М. Є. Дерюгіна: «Він намагався провадити в життя дві педагогічні вимоги, які, на перший погляд, перебувають між собою в непримиренній суперечності, а саме строгість і м'якість. Михайлу Євсейовичу вдавалося досягнути того й іншого. Він стояв до кадетів дуже

близько, ставився до них сердечно, по-батьківському, любив приходити у вільний час у класи і щиро жартувати, бесідувати з кадетами. Бесіди ці стосувалися життя кадетів, їхнього майбутнього, переходили до науки, літератури. Ця близькість не заважала Михайлу Євсейовичу в певних випадках бути непохитним і твердим» [312, с. 102–103].

«Матеріали до історії Петровського Полтавського кадетського корпусу» О. Д. Ромашкевича допомагають створити картину діяльності одного з випускників Петровського Полтавського кадетського корпусу генерала від інфантерії М. Є. Дерюгіна як начальника з європейським світоглядом, який послідовно й упевнено створював атмосферу свободи в керованому ним закладі. Викладаючи фізику і космографію на початку своєї педагогічної кар'єри, він подавав матеріал ясно, просто й умів шляхом наочності добитися того, що абстрактні поняття легко засвоювали навіть слабкі учні. Очоливши кадетський корпус, Михайло Євсейович показав себе енергійним, освіченим і талановитим керівником, який не пригнічував викладачів дріб'язковою регламентацією. Не обмежуючись рамками своєї спеціальності, він цікавився всіма предметами, що викладалися в корпусі, стежив за новими методами й течіями. Розуміючи, що в закладах інтернатного типу запорукою успішного функціонування навчально-виховної системи є злагоджена робота всіх членів педагогічного колективу, зумовлена одностайністю в поглядах і прийомах, Дерюгін зосередив особливу увагу на комітетах, які під його головуванням перетворилися на жвавий обмін думками та стали найкращою школою для вихователів і викладачів. Він пробуджував у молодих колег зацікавлення в педагогічній літературі, спонукав до дослідницької діяльності, з його ініціативи розпочалося читання педагогічних рефератів, що було принципово новою справою в кадетських корпусах і значно розширювало кругозір педколективу [312, с. 101–102]. Під безпосереднім керівництвом М. Є. Дерюгіна було створено працю «Одеський кадетський корпус за перші 7 років його існування», до якої він написав кілька глав (2, 6 і закінчення 14-ї); також він написав підручник «Основи механіки. Курс середніх навчальних закладів» (1888) [57, с. 55].

Таким чином, можна говорити про певний спадкоємний зв'язок між

українськими корпусами, адже їх вихованці обіймали посади директорів Полтавського – О. П. Потоцький (закінчив Полтавський кадетський корпус у 1863 р.) [308, с. 104] і М. П. Попов (закінчив Полтавську військову гімназію у 1875 р. [336, с. 658.]), Київського – М. Г. Попруженко (закінчив Полтавську військову гімназію у 1872 р. [333, с. 889.]), Л. Й. Кублицький-Піотух (закінчив Київську військову гімназію у 1867 р.) [72, с. 129]) і А. М. Саранчов (закінчив Київську військову гімназію у 1879 р.) [317, с. 279]), Сумського – Л. Й. Кублицький-Піотух і А. М. Саранчов, Одеського – М. Є. Дерюгін (випускник Полтавського кадетського корпусу 1855 р. [334, с. 334]), М. О. Радкевич (закінчив Полтавську військову гімназію у 1874 р. [337, с. 388]).

Вказані директори гуртували навколо себе педагогічні колективи з європейським світоглядом і високим рівнем освіти, часто не зважаючи на «неблагонадійність» викладачів і вихователів, серед яких були кирило-мефодіївці й громадівці, це свідчило про політичну толерантність керівників українських кадетських корпусів.

Слід окремо сказати про релігійну терпимість. Царатом послідовно проводилась асиміляція підкорених імперією народів у формі їх русифікації. У цьому процесі важливу роль відіграло Міністерство народної освіти, яке здійснювало політику русифікації шляхом «утвердження в православній вірі» іноземців-християн, як це впливає з доповіді міністра народної освіти Д. А. Толстого, згодом міністра внутрішніх справ і шефа жандармерії, «Про заходи з освітою іноземців, що населяють Росію» (1870) [98, с. 84]. У перші десятиліття функціонування Володимиро-Київського кадетського корпусу серед його вихованців переважали діти польських шляхтичів: у 1858 р. у корпусі навчалося 207 католиків, 160 православних і 4 лютеранина [410, арк. 9]; у 1862 р. – 205 католиків, 146 православних і 4 лютеранина [409, арк. 141]. Згодом їх кількість зменшувалась, однак на початку ХХ століття ще лишалося значною: так, у 1905 р. католиків було 61, 532 – православних, 2 – лютеранина [410, арк. 41]. Для цих дітей при корпусі було відкрито католицьку церкву, щоб забезпечувати релігійні потреби кадетів неправославного віросповідання, що свідчило про релігійну толерантність

очільників корпусної адміністрації.

Отже, як ми з'ясували, специфіку освітнього процесу локальної педагогічної системи визначають два чинники, від яких залежить успішність її функціонування. Це етнокультурне і життєве середовище конкретного навчального закладу, яке формує в ньому відповідні умови оточення. Питома для української ментальності повага до особистої свободи і людської гідності виступала аксіальною цінністю, довкола якої створювалась особлива атмосфера – «дух» корпусів Наддніпрянщини. Поважання свободи і гідності, зумовлене світоглядом переважної більшості як вихователів, так і вихованців, а не міністерськими настановами й інструкціями, стало тим критерієм, згідно з яким вибудовувалась органічно цілісна система виховання. На ґрунті притаманних російському менталітету колективізму, формалізму та рабської свідомості виникали принципово інші передумови практичної реалізації європейських педагогічних концепцій, на тлі яких українські корпуси вигідно вирізнялися. Тому не випадково вони ставились Головним Управлінням за взірець виховної роботи у військово-навчальних закладах, оскільки виховний процес, побудований на засадах не задекларованого, а традиційного в певному національно-культурному середовищі шанобливого ставлення до людської одиниці, давав належні результати, які відповідали очікуванням від реформування освітньої системи, адже взаємозалежність виховання і навчання на українських теренах мала органічний характер. Свобода, індивідуалізм і людська гідність як базові цінності українського національного світогляду формували ґрунт, на якому любов, довіра і взаємоповага між вихованцями й вихователями виступали не лише задекларованими педагогічними принципами навчально-виховної системи в українських корпусах, а й їх повсякденною реальністю. Талановиті військові педагоги неукраїнського походження з передовими поглядами, зумовленими допитливою увагою до новітніх ідей і безпосереднім ознайомленням із західною освітньою системою, як, наприклад, П. М. Юшенов і Г. П. Кузьмін-Караваєв, потрапляючи в українське середовище, знаходили адекватний ґрунт для практичного втілення сповідуваних ними теорій і сприятливі умови для творчої реалізації власної особистості.

Творча ініціатива в практичній реалізації концепції виховуючого навчання педагогічного колективу Полтавської військової гімназії та його керівників зробила цей заклад одним із кращих у справі виховання кадетів. Консолідації вихователів і викладачів в єдину педагогічну родину сприяли такі неординарні нововведення, як «родинні вечірki», запроваджені директором Ф. І. Сіماشком на кшталт європейських «джентльменських клубів». Досвід подібних новацій переймають колишні вихованці-полтавці. Приміром, М. Є. Дерюгін у доручених йому корпусах зосереджує особливу увагу на комітетах, що під його головуванням перетворилися на жвавий обмін думками та стали найкращою школою для вихователів і викладачів. Київський кадетський корпус вирізнявся з-поміж решти російських губернських навчально-військових закладів не лише високим рівнем виховної справи, а був першим за успіхами вихованців у навчанні. Директорам корпусу, таким як Г. П. Кузьмин-Караваєв, П. М. Юшенов, П. О. Алексєєв, Л. Й. Кублицький-Піотух, М. Г. Попруженко, вдавалося згуртували навколо себе педагогічний колектив з європейським світоглядом і високим рівнем освіти, цьому сприяло те, що Київ був університетським містом з давніми європейськими традиціями в галузі освіти й науки, розвинутими Києво-Могилянською академією. Консолідація педколективу відбувалася навколо ідей європейської філософії освіти, недарма велика увага приділялася вивченню мов, що за гумбольдтівською концепцією розширює світогляд і підвищує морально-культурний рівень людини. Традиційні для Київщини пошанування наукового знання й поважливе ставлення до різних точок зору, а також питома українська політична й релігійна толерантність сприяли тому, що в стінах Київського корпусу зазвичай уживалися представники дуже різних наукових і політичних поглядів, як, наприклад, історики-українофіли В. Б. Антонович і М. П. Василенко та монархіст С. С. Гогоцький.

Ми можемо говорити про спадкоємний зв'язок між українськими корпусами, адже вихованці найстаріших із них обіймали посади директорів кадетських корпусів Наддніпрянщини, представляючи цілу плеяду випускників Полтавського і Київського 1850-х, 1860-х і 1870-х рр. Це М. Є. Дерюгін, Л. Й. Кублицький-Піотух, М. П. Попов, М. Г. Попруженко, О. П. Потоцький, М. О. Радкевич, А. М. Саранчов.

Усі вони розвивали педагогічну традицію українських військово-навчальних закладів, специфіку яких зумовлювало поєднання вимогливості й любові як головного критерію у ставленні наставників до вихованців. Ця традиція бере початок у «добродушно суворому устрої життя» найстаршого з корпусів Наддніпрянщини – Полтавського. Поєднання суворої вимогливості й батьківської любові створювало особливий тип педагога – наставника, учителя, вихователя, перед яким соромно. Цей підхід до виховання був надзвичайно дієвим, оскільки щире усвідомлення своєї провини й глибоко пережите каяття закарбовуються дитячою пам'яттю назавжди, визначаючи подальшу лінію поведінки в процесі формування особистості. Означений погляд на виховання як питома риса виховної системи в українських корпусах орієнтував наставників апелювати не до страху покарання, а до пробудження у вихованців совісті й почуття сорому, що сприяло моральному розвитку українських кадетів.

3.3. Концепція триєдності розумового, морального і фізичного виховання в діяльності кадетських корпусів у досліджуваний період

У світлі нових педагогічних завдань, пов'язаних із лібералізацією російського суспільства після скасування кріпацтва, проявились основні проблеми навчально-виховної системи кадетських корпусів, які спричинили занепад виховної частини й зробили неефективним подальше функціонування цих освітніх закладів: 1) змішування загальної освіти зі спеціальною; 2) передчасне надання дітям військової освіти; 3) великий обсяг навчальних курсів; 4) різке розмежування навчальної та виховної частин; 5) відсутність підготовлених вихователів. У зв'язку з цим реорганізація кадетських корпусів у військові гімназії була спрямована на те, щоб виділити з них спеціальну військову підготовку та перенести її у військові училища і надати корпусам характеру загальноосвітніх закладів, що виховуватимуть юнаків, які матимуть бажання займатися військовою справою та волітимуть вивчати в подальшому спеціальні науки, тобто гімназії стануть підготовчими закладами для військових училищ. З огляду на такі завдання за мету ставилися покращення

загальноосвітніх знань та їх якісна зміна.

За концепцією навчання військової гімназії як середні освітні заклади посідали місце між класичною і реальною гімназією. У них більше, ніж у класичних гімназіях, відводилося часу на фізико-математичні науки, однаково з реальними гімназіями – на науки гуманітарного циклу, але менше, ніж в останніх, на вивчення природознавчих наук. Прийнята військовими гімназіями орієнтація на реальне спрямування освіти змусила відмовитися від викладання в них давніх класичних мов і літератур.

Саме цим шляхом послідовно розвивається Полтавська гімназія під керівництвом директора Ф. І. Сімашка (1865–1885), подаючи приклад успішного втілення реформ у педагогічну практику, про що свідчать накази та виписки з них за 1865–1871 рр., аналізуючи які, інспектор П. С. Вановський доходить висновку, що в основу системи закладено завдання «підклубатися про розвиток у дітях моральних якостей, що мають загальнолюдське значення, а потім уже про вкорінення в них звичок і про спрямування їх характеру в бік, необхідний для військової спеціальності» [250, с. 118].

Протягом перших п'яти років військової гімназії працювали за експериментальними планами, в які постійно вносилися зміни й корективи, доки у 1870 р. Військова рада відповідно до висновків Головного військово-навчального комітету остаточно визначила перелік предметів, які мають вивчатися у військових гімназіях: 1) закон Божий; 2) російська мова з церковнослов'янською та словесністю; 3) французька і німецька мови; 4) математика; 5) політична історія до 1789 р.; 6) географія загальна і російська; 7) фізика і космографія; 8) початкові поняття з природної історії і з фізіології; 9) рисні мистецтва: малювання, чистописання, геометричне креслення. Наприкінці існування військових гімназій було затверджено перелік предметів, який зберігся після 1882 р. й у кадетських корпусах; його знаходимо в «Положенні про кадетські корпуси», затвердженому в 1886 р.: 1) закон Божий (14)¹ 2) російська мова і словесність (30); 3) французька

¹ У дужках ми подаємо кількість уроків (сумарно від I до VII класів) у кадетських корпусах на тиждень.

мова (28); 4) німецька мова (25); 5) математика (39); 6) початкові відомості з природної історії (10); 7) фізика (9); 8) космографія (10); 9) географія (10); 10) історія (14); 11) чистопописання (5); 12) малювання (14) [286, с. 26]. У цьому ж документі розміщено перелік позакласних занять: 1) стройове навчання; 2) гімнастика; 3) фехтування; 4) плавання; 5) музика і спів; 6) танцювання [286, с. 24]. В оновлених програмах напередодні падіння царського режиму до числа предметів додалися правознавство й англійська мова, у 1915 р. військовим міністром генерал-ад'ютантом В. О. Сухомліновим було затверджено такі предмети й кількість уроків по них: 1) закон Божий (14); 2) російська мова і словесність (27); 3) французька мова (28); 4) німецька або англійська мова (31); 5) математика (36); 6) початкові відомості з природознавства (12) і природознавство (6); 7) фізика (13); 8) космографія (2); 9) географія (12); 10) історія (15); 11) правознавство (2); 12) чистопописання (4); 13) малювання і креслення (13) [240, с. 2–3].

У 1865 р. Головне Управління запропонувало у військових гімназіях приділити більше уваги вивченню мов і математики, оскільки в найближчі роки військові училища не матимуть загальноосвітніх предметів. Як бачимо з кількості відведених на кожний предмет уроків-годин, принаймні формально, ця тенденція тривала від початку реформи Д. О. Мілютіна і до падіння імперії. В українських корпусах до такої пропозиції поставилися не лише з розумінням, а і творчо.

У 1865 р. щойно перетворену з корпусу Полтавську військову гімназію очолив генерал І. Ф. Сіماشко, який, двадцять років виконуючи обов'язки директора, викладав математику. На його видатні математичні здібності дуже рано звернув увагу відомий полтавець, академік кількох іноземних академій, математик М. В. Остроградський [305, с. 61]. І. Ф. Сіماشко був автором кількох пов'язаних між собою підручників з математики, що охоплювали повний загальноосвітній курс предмета, у них педагогічні вимоги органічно поєднувалися з вимогами точних наук. Посилена увага до математики була зумовлена концепцією виховуючого навчання, оскільки правильне і творче викладання предмета сприяло як розумовому розвитку дитини, так і розвивало певні моральні якості й формувало засади естетичного сприйняття. «Вивчення математики, – зазначено в програмі курсу, – має

привести до надбання здатності думати спокійно, самостійно і правильно, до обережності в судженнях, точної постановки питань, розподілу їх на частини, стриманості в узагальненнях, постійного самоконтролю, поважання істини; разом із тим, воно має сприяти розвитку уяви учнів, привчати їх до напруженої уваги і до вкорінення звичок витонченості й акуратності» [240, с. 107–108].

У Київському корпусі від часу його переформування в гімназію увага до вивчення мов не перестає бути актуальною. Так, колишній вихованець, згадуючи коротке (1865–1866), проте ефективне директорство С. О. Слуцького, пише: «Сильно налягли на математику, вивчення іноземних мов і словесність» [64, с. 200]. У звіті П. С. Вановського, який по суті підсумовував результати педагогічної діяльності Г. П. Кузьміна-Караваєва на посаді директора (1867–1871), зазначено: «Успіхи VI-го класу з німецької мови достойні здивування: вихованці перекладали з хрестоматії незнайому статтю, не звертаючись до лексикона і знаючи майже всі слова; розбір робили чітко і на питання викладача німецькою мовою – відповідали німецькою» [125, с. 61–62]. Наступний директор, П. М. Юшенов (1871–1879), досконало знаючи німецьку, французьку й англійську мови, особливу увагу звертав на вивчення мов у гімназії й особисто проводив додаткові заняття з учнями та заміняв хворих викладачів іноземних мов: він також уважно стежив за грамотністю вихованців, у наказах часто вказував на низькі бали з російської мови [125, с. 67–68]. Вихованцем Юшенова був майбутній директор Сумського і Київського кадетських корпусів, який закінчив Київську військову гімназію 1879 р., А. М. Саранчов, що про нього, вже його вихованець Б. М. Ряснянський (який «двадцять років викладав математику в сербських гімназіях» і, вочевидь, досконало володів не однією іноземною мовою, про це свідчить той факт, що, опинившись у Європі, неодноразово брав безпосередню участь у міжнародних наукових конференціях), пише: «...мови він міг би викладати у будь-якому університеті, настільки всебічно він їх знав» [318, с. 9, 7]. Серед викладачів-киян були два видатних українських філологи і педагоги – П. Г. Житецький і В. П. Науменко, які зробили значний внесок у розвиток вітчизняного мовознавства. Житецький був послідовником популярних у той час в Європі та Росії концепцій філософії мови

В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні. Особлива увага до мовознавчої й естетичної теорій всесвітньовідомого українського лінгвіста О. О. Потебні виказувалася на педагогічних курсах, відкритих Головним Управлінням військово-навчальних закладів [257, с. 156]. П. Г. Житецькому належить праця «Гумбольдт в історії філософського мовознавства» (1900), де він аналізує лінгвофілософську теорію німецького мислителя та з'ясовує головну його думку про зв'язок мови з мисленням і зі світоглядом – «мова є органом, утворюючим думку», отже, «мова є світоглядом» [123, с. 21].

Слід зауважити, що тогочасна мовна освіта формувалася під впливом філософської концепції Гумбольдта, зокрема його думки про те, що «через розмаїття мов для нас відкривається багатство світу та різноманіття того, що ми пізнаємо в ньому» [87, с. 349]. Так, у пояснювальній записці до програми з російської мови та літератури, виданій Міністерством народної освіти 1915 р., зазначено, що викладання «російської мови та літератури як найважливішого в навчально-виховному відношенні предмета в середній школі» має одним зі своїх завдань «розвиток мислення учнів і виховання їх естетичних почуттів» [221, с. 11]. А в програмі з нових мов записано, що «навчання іноземній мові, при правильній постановці справи, може значною мірою сприяти розумовому розвитку учнів, привчаючи їх вдумливо ставитись до читання тексту й ознайомлюючи їх із видатними літературними та науковими творами, а при їх посередництві – з культурою цього народу» [221, с. 109]. У вказівках до програм з іноземних мов для кадетських корпусів, виданих також у 1915 р., знаходимо таке: «У навчальному курсі кадетських корпусів іноземним мовам, французькій і німецькій, а в деяких із них і англійській, надається виняткове значення. Закладаючи підґрунтя для отримання кадетами доступу до скарбниць наукової, технічної і художньої літератури трьох великих культурних народів, викладання цих мов, у той же час, має опікуватися своєчасним наданням учням певних практичних навичок із них...» [240, с. 73].

У Полтавському корпусі від початку його функціонування вивчення іноземних мов було поставлене на високий рівень, оскільки його керівники добре

усвідомлювали її практичне значення, про це свідчить історик І. Ф. Павловський. З ініціативи першого директора корпусу генерал-майора В. Ф. Святловського викладачі мов відвідували кадетів у вільний від занять час, щоб проводити з ними бесіди іноземними мовами, а під час вакацій для бесід із кадетами запрошувався француз. За словами І. Ф. Павловського, зберігся наказ директора, де він засвідчував необхідність практичного вивчення іноземних мов. В. Ф. Святловський, як згодом і його наступник генерал-лейтенант Є. П. Врангель, намагалися запрошувати на посади чергових офіцерів тих, хто знав практично хоча б одну з нових іноземних мов. Кадети настільки добре володіли мовами, що в першу річницю корпусу розіграли дві п'єси німецькою і французькою мовами [250, с. 30]. «Суттєво сприяли розвитку між кадетами практичного вивчення мови» викладачі Ф. К. Грушке (викладав німецьку з 1840 до 1846 рр.), Є. Й. Пельпор (викладав французьку з 1840 до 1848 рр.), Р. Є. Кай (викладав німецьку з 1841 до 1859 рр.), Й. Й. Соссе (викладав французьку з 1841 до 1859 рр.), Ф. А. Таксис (викладав французьку з 1842 до 1873 рр.), Ф. П. Дейкл (викладав німецьку з 1843 до 1882 рр.) [250, с. 48].

Ця практична спрямованість в опануванні наук – розуміння головного завдання, на яке мають бути скеровані зусилля педагогічного колективу й увесь навчально-виховний процес, як здобуття не певної кількості інформації, а знань, що ними можна скористатися в процесі життя, – простежується у функціонуванні кадетських навчальних закладів в українських губерніях як певна спадкоємність, як формування педагогічної традиції. Про це свідчить той факт, що обидва директори Сумського кадетського корпусу, колишні вихованці Київської й Полтавської військових гімназій Л. Й. Кублицький-Піотух і А. М. Саранчов за короткий термін його існування, до падіння царату, спільними зусиллями зуміли створити життєздатну і дієву виховну систему, у якій кадети здобули знання, які більшості з них дозволили не просто вижити в умовах еміграції, а й реалізувати творчий потенціал своєї особистості. У цьому плані значущий матеріал для аналізу нам надають спогади колишнього кадета-сумця Б. М. Ряснянського. Він зокрема описує випадок, з якого можна зробити висновок не тільки про залучення сумських кадетів (вихованців закритого навчального закладу) до актуальних подій тогочасного культурно-

політичного життя, а й про рівень викладання освітніх наук, розумового, морального та фізичного виховання в корпусі. У 1909 р. під впливом перельоту досвідченого французького пілота й авіаконструктора Луї Блеріо, творця славнозвісного літака «Блеріо XI», через Ла-Манш групі кадетів спало на думку власними силами зробити планер, на що, подивившись креслення, погодився А. М. Саранчов. Друзі Олександр Фальц-Фейн і Петро Рулев у вільний від занять час спорудили біплан, зимового ранку на плацу 1-ї роти було здійснено його випробування, але політ виявився не дуже вдалим: у літака було пошкоджено крило, а пілот трохи забився. Оскільки директор побачив, що є загроза життю дітей, подальше випробування вирішив припинити. Б. М. Ряснянський пише: «У цей знаменний день кадети-сумці поставили світовий рекорд: самі побудували планер, що протримався у повітрі кілька хвилин. Жодна зі шкіл на всій земній кулі на могла похвалитися у 1909 р. таким досягненням. Фальц-Фейн, потім офіцер-пілот, загинув у повітряному бою в 1915 р., а доля Рулева мені невідома, але імена цих юнаків-героїв треба пам'ятати і ними можна пишатися» [318, с. 8]. Як бачимо, для гордошів були підстави, адже високий рівень мотивації, психічної, фізичної, трудової, розумової підготовки, дух товариськості, за підтримки наставників, дозволив вихованцям корпусу не тільки сконструювати та підняти в повітря літак, а й набути знаннями і досвідом із гідністю скористатися в дорослому житті. Вочевидь, А. М. Саранчов як керівник і педагог не став би бездумно ризикувати власною кар'єрою і тим більше життям дітей, підтримуючи їх творчу ініціативу, якби не мав повну довіру до вихователів, викладачів, вихованців і якості знань, здобутих кадетами у стінах корпусу, а також беззастережної впевненості в їх розумовій, моральній і фізичній готовності результативно здійснити свій задум. За характеристикою кадетів, їхній директор був «усюдисущим». Він не тільки згуртував прекрасний колектив викладачів і вихователів, а й, пам'ятаючи про всі аспекти розвитку дитини, багато часу приділяв найрізноманітнішим видам спорту: сокольська гімнастика (замість шведської), снаряди, легка атлетика, спис, диск, ядро, ручні гранати, біг, різні види пливання, фехтування, лижі, ковзани, плавання, гребля, стрільба. Педагогічні прийоми генерала Саранчова були простими і дієвими.

Так, дбаючи про здоров'я кадетів, у бесідах про шкоду паління, вибудуваних за чіткою й послідовною логікою, він знаходив правильну, аргументовану й переконливу мотивацію: «Починаючи палити в юному віці, ви руйнуєте своє здоров'я, самі того не розуміючи. Піклуючись про ваше здоров'я, я забороняю паління, доки ви знаходитесь у стінах дорученого мені корпусу. Той, хто не виконує мого наказу, порушує дисципліну, а щоб вміти командувати, треба вміти і підкорюватися. Поганий той офіцер, хто намагається не виконувати накази начальника: хто в малому невірний, той у великому ненадійний» [318, с. 7]. Як свідчить Б. М. Ряснянський, ці бесіди мали успіх – у його відділенні був лише один кадет, який палив, адже ні генерал А. М. Саранчов, ні його помічники, ні ротні офіцери не палили. Директор добре усвідомлював, що найпотужнішим чинником у справі переконання підопічних є власний приклад і на це, вочевидь, скеровував увесь педагогічний колектив.

У часи перетворення кадетських корпусів на військові гімназії П. Д. Юркевич розвиває ідею про цілісність розумового, естетичного й етичного виховання. У «Читаннях про виховання» (1865) український філософ пише: «Розвиток тонкого естетичного смаку, правильного морального почуття, ясного і суворого мислення становить завдання, які педагог повинен вирішувати постійно. Очевидність естетична, очевидність моральна й очевидність логічна, почуття прекрасного, доброго та справжнього, смак, совість і мислення – це істотні основи здоров'я та досконалості нашого духу» [395, с. 122–123]. Філософія освіти П. Д. Юркевича та його думка про те, що школа, яка не піклується про естетичне виховання дітей, не дає поживного ґрунту для забезпечення повноцінного розумового розвитку, в українському педагогічному просторі лишалась актуальною і за часів повернення до виховної системи кадетських корпусів, незважаючи на те, що система виховуючого навчання, спрямована на розвиток мислячої, внутрішньо вільної особистості, відчутно суперечила інтенціям російського царату, який напередодні краху монархічної системи потребував беззастережно відданих захисників престолу. Значна увага в Сумському корпусі приділялась естетичному вихованню, зокрема кілька разів на рік на корпусній сцені, облаштованій прекрасними декораціями,

відбувалися театральні вистави, кадети розігрували «Аскольдову могилу», «Ревізора», «Недолітка». Декорації робили своїми руками під керівництвом учителя малювання Євлампієва, випускника Петербурзької академії мистецтв, який був посереднім художником, але видатним педагогом. Він дуже позитивно вплинув на естетичний і моральний розвиток підопічних, навчивши їх сприймати художню літературу (Загоскіна, Гоголя, Фонвізіна, Чехова) через створення візуальних образів. Все, чому він навчив, мало також практичне значення, як свідчить Б. М. Ряснянський: «В еміграції прийшлося багато малювати і згадувати добром і корпус, і нашого “Явлампієва”» [318, с. 11]. Практичне значення мали для нього й заняття математикою з полковником І. А. Котраховим, якому Ряснянський зобов'язаний тим, що закінчив Михайлівське артилерійське училище і в еміграції двадцять років викладав гімназістам цей предмет. Іван Андрійович настільки володів своїм предметом, що серед кадетів побутував міф, ніби «він вирішив десять задач Архімеда, які вважалися древніми мудрецькими невіршуваними» [318, с. 9]. На нашу думку, цей «міф» був знаряддям добре продуманого педагогічного методу Котрахова, оскільки спонукав його учнів до творчого пошуку – до кожного уроку діти, змагаючись один з одним, студіювали підручники й задачники з математики, намагаючись «у хащах Верещагіна, Шапошнікова і Гуревича» віднайти задачу, яку б не зміг розв'язати їх викладач [318, с. 9]. Б. М. Ряснянський у підсумку свого опису життєдіяльності й внутрішнього устрою рідного корпусу стверджує: «Мені хочеться ще сказати, що, будучи протягом 23 років викладачем угорських гімназій, мені випало узяти участь у трьох міжнародних конференціях (педагогічних) у Празі, Гейдельберзі й у Нансі, де нам, делегатам, показували кращі навчальні заклади Чехії, Німеччини і Франції. Довелося ознайомитися з методикою викладання, психологією та педагогікою Європи... Мені не було чому в них учитися! Ніде не бачив я храму науки, що стояв навіть приблизно на такій же височині, як наш корпус у Сумах...» [318, с. 12]. Попри суб'єктивний аспект в оцінці діяльності виховної системи Сумського корпусу, слід зважити на багаторічний педагогічний досвід Ряснянського й об'єктивну можливість, яку він отримав в еміграції, щодо порівняння з іншими виховними системами.

У процесі реформування зазнала змін адміністративна структура педагогічного колективу корпусів, перетворених на гімназії. Очолював військову гімназію директор, призначений з офіцерів у чині не нижче полковника, який відповідав за стан виховної, навчальної та господарської частин закладу. Першим заступником директора, що відповідав за навчальну і виховну частини, був інспектор класів – особа з вищою освітою, добре обізнана в навчальній частині; у його компетенцію входило керування роботою викладачів, відвідування уроків, перевірка якості навчання, методів і посібників. Викладачами призначалися особи з університетською освітою. Посаду вихователя могли займати як офіцери, так і цивільні як мінімум із середньою освітою та досвідом педагогічної роботи; ними керував безпосередньо директор.

Коли 1866 р. міністром освіти був призначений реакціонер Д. А. Толстой, розпочалися масові гоніння на викладачів із прогресивними поглядами, які, шукаючи роботи, переходили працювати у військові гімназії, що значно вплинуло на підвищення рівня викладання в них.

Оскільки концепція виховуючого навчання впроваджувалася Головним Управлінням військово-навчальних закладів, учителі зобов'язані були не лише викладати свій предмет, але й виховувати учнів. Ця настанова принципово змінювала статус учителя – від його професійної майстерності залежали увага учнів і порядок у класі, адже раніше, коли за дисципліну відповідав офіцер-вихователь, її дотримувалися через страх покарання. Тепер викладач мав дуже серйозно ставитися до якості кожного уроку. Щоб утримувати увагу кадетів, учитель намагався якомога частіше змінювати методи роботи, впливати морально, а не примусом. Учителям було рекомендовано залучати до роботи весь клас і протягом уроку викликати значну кількість учнів, особливо тих, хто має нестійку увагу чи схильний до лінощів. При цьому не можна було утримувати учнів у постійній напрузі, щоб не виснажувати, оскільки це призводить до втрати зацікавленості та небажання займатися. Не радилося давати відразу багато матеріалу, а пропонувалось урізноманітнювати заняття в класі, подавати ілюстративні приклади, використовувати наочні посібники, вправи, вводити практичні види роботи тощо.

Яскравим прикладом професійної майстерності й утілення нового погляду на справу викладання був Г. В. Істомін – викладач історії в Полтавській військовій гімназії, обдарований педагог і людина великої ерудиції, він закінчив Київську духовну семінарію магістром богослов'я, після чого викладав педагогіку, психологію й огляд філософських систем у Полтавській семінарії. Г. В. Істомін керував курсами вчителів у різних містах Полтавської губернії, зробивши значний внесок у цю нову справу [251, с. 80]. У звіті директора Педагогічного Музею генерал-лейтенанта В. П. Коховського подається така характеристика педагогічної манери Істоміна: «Ця особа є надбанням, він здатен проводити надзвичайно повноцінні уроки і підтримувати клас, дисципліну єдино правильним шляхом – пробуджувати в учнях інтерес до предмета викладання» [цит. за: 250, с. 155].

Такі настанови спиралися на сучасні педагогічні ідеї, зокрема М. Ф. Бунакова – прибічника концепції виховуючого навчання, який стверджував: «...виховуючий вплив притаманний навчанню і не може бути відірваний від нього. Але якщо на цей важливий бік справи не звертають належної уваги, якщо про нього забувають і не піклуються, тоді навчання набуває випадкового характеру і може призводити до зовсім небажаних результатів. Дивишся, замість розумної допитливості з'являється звичайна жадоба новинки, дурна цікавість, замість свідомого терпіння, наполегливості й активної уваги – апатія і байдужість, замість любові та поваги до навчання і до знань, до школи і до вчителя, – ница запобігливості і улесливості, замість уваги та свідомої зосередженості на роботі – лукаве прикидання, маска уваги й зосередженості, замість ощадності та самообмеження – скаредна скнарість і нице куркульство» [33, с. 55].

Учителі, обізнані у питаннях психології та сучасної педагогічної думки, розуміли, що прагнення будувати урок лише на безпосередній цікавості учнів до форми викладення матеріалу чи до окремих фактів і подій, може призвести до зворотних результатів: привчити кадетів поверхово ставитися до матеріалу уроків, викликати небажання опановувати закономірності, ідеї, концепції, з якими їх намагається ознайомити викладач.

З метою зміни якості навчання зусиллями Педагогічного Музею було

розроблено дидактичні основи викладання предметів і організації навчальної роботи. Серед основних дидактичних принципів навчання були такі: 1) системність і послідовність викладання; 2) необхідність доводити знання до розуміння кадетів; 3) спонукання учнів до активності й самостійності в опануванні наук; 4) широке використання у навчанні наочності (посібники, екскурсії тощо) [3, с. 113]. Це завдало серйозного удару догматичному викладанню, механічному засвоюванню знань, заучуванню.

Значні зміни були внесені до методів навчання. Оскільки курс було розділено на елементарний і систематичний, то в молодших класах, замість колишнього аудиторіального, що базувався на лекції вчителя, впроваджувався катехічний метод. Він полягав у тому, щоб за допомогою системи питань і відповідей спрямувати мислення учня в необхідне річище, і дозволяв викладачу вести бесіду, на підставі якої з'ясовувати рівень знань. Цей метод змушував учителя обмірковувати й вибудовувати методику викладання, чітко проводити заняття, добре знати учнів, споглядати уважно за кожним із них, спонукати їх до активності й самостійного мислення. Він не обмежувався лише бесідою, а комбінувався з іншими формами роботи: читанням, письмом, розповідями та поясненнями вчителя, зверненням до наочних посібників тощо. Майстерність викладання полягала в умінні логічного переходу від абстрактного до конкретного, від простого до складного, від часткового до загального, від далекого до близького.

Це вимагало від учителя не лише широкого кругозору, глибокого знання предмета викладання, знань із психології та педагогіки, а й творчого підходу до справи, терпіння, толерантності, індивідуального підходу до кожного учня, поваги до гідності маленької людини, яка ще не є особистістю, але має бути сформована за підтримки наставників як така. Вочевидь, ці складні вимоги з етнопсихологічних причин, розглянутих нами в пункті 3.2, викладачам військових гімназій українських губерній було виконувати значно легше, ніж решті учителів російських губернських закладів такого типу, що їх світогляд формувався на ґрунті культурно-історичної традиції, яка згенерувала кріпацтво з його рабсько-панською психологією та зневагою до освіченої людини, свободи і людської гідності.

У старших класах, де викладався систематичний курс наук, за основу був обраний змішаний спосіб викладання – сократичний і випереджуючий. Найчастіше вчителі зверталися до розповіді чи лекції, супроводжуючи їх іншими формами роботи. Особливе значення мали жвавість розповіді, систематичність викладу, доступність і наочність. Готуючись до заняття, викладач мав чітко продумати не лише те, які знання він має подати, а й із допомогою яких методів, щоб його розповідь: а) сприяла ґрунтовному й точному запам'ятовуванню матеріалу; б) установлювала зв'язок із наявними в учнів знаннями; в) розвивала в них здатність і бажання до самостійної праці; г) відповідала рівню розвитку учнів [3, с. 118].

У військових гімназіях сформувалася методика підготовки домашніх завдань, спрямована на розвиток самостійності учнів, правильної організації їхньої самопідготовки і самоосвіти. В обов'язки вихователів входила також організація читання, ігор, прогулянок. Від вихователів ця справа вимагала посиленних контактів з учителями та знайомства з методикою викладання предметів, програмами й підручниками, що робило їх хорошими фахівцями.

Серед вихователів українських військових гімназій були особи з вищою освітою, зокрема, в Полтавській гімназії на посадах вихователів працювали випускники Київського і Харківського університетів: В. К. Вульф (1866–1867), М. М. Ганнот (1866–1871), А. А. Кузьмицький (1873–1879), П. С. Семеновський (1866–1871), А. І. Синадський (1865–1867), а також Миколаївської і Михайлівської військових академій – Ф. Г. Скобеєв (1871–1880), І. С. Дьомін (1865–1869), Г. А. Гроффе (1868–1877) [63, EP].

Як звертає увагу М. І. Алпатов, у затверджених 1865 р. «Правилах для вихователів», попри те, що зберігалися старі політичні настанови щодо підготовки вірних служителів царського престолу, у справі виховання вказувалося на необхідність розвитку в дітей любові до людини, правил честі, прагнення до правди в переконаннях і діях, поваги до старших, відчуття піднесеного і прекрасного та любов до наук. На думку дослідника, «такі завдання виховання могли бути лише в ідеалі військової гімназії, оскільки практика далеко не завжди досягала їх» [3, с. 143].

Наблизитись до ідеалу було важко, проте обидва українські корпуси, перетворені 1865 р. на гімназії, часто виступали як взірцеві з-поміж решти губернських середніх військово-навчальних закладів. Підтвердженням цьому є те, що багаторічний досвід полтавців і киян був адекватно оцінений Головним Управлінням військово-навчальних закладів: генерал-лейтенанта Ф. І. Сіماشка (1865–1885) із посади директора Петровського Полтавського кадетського корпусу 1885 р. було призначено головою комісії з вироблення програм для кадетських корпусів як керівника-педагога, що мав позитивний досвід перетворення корпусів на військові гімназії і потім військових гімназій на кадетські корпуси [253, с. 253]; директор Володимиро-Київського кадетського корпусу генерал П. О. Алексеєв (1879–1897) був призначений 1897 р. одним із керівників педагогічних курсів для офіцерів-вихователів, відкритих при Педагогічному Музеї.

Отже, у Полтаві для впровадження нового устрою життя в процесі перетворення кадетського корпусу на гімназію було призначено Ф. І. Сіماشка. Його діяльність на посаді директора О. Д. Ромашкевич описує як вельми результативну в справі виховання: «Треба було мати сильну руку видатного за здібностями й невтомного педагога, щоб привести новий організм у повний порядок. Франц Іванович впорався з цією справою блискуче. У короткі терміни суворий режим поступився місцем більш гуманному ставленню до дітей. Запис провини «у журнал», який завжди читав Фр. Ів., виявлявся в очах вихованців уже сильним покаранням» [305, с. 61]. Успішність уже немолодого директора у справі навчання описує колишній кадет О. С. Лукомський: «Єдиною частиною, за якою невтомно доглядав Ф. І. Сіماشко та якою продовжував прекрасно керувати, – було викладання математики. Будучи сам визначним математиком, він зумів підібрати й відмінних викладачів. Більшість кадетів полюбили математику і займалися дуже успішно» [214, EP].

Те, що Ф. І. Сіماشко найбільше цікавився розумовим і моральним вихованням дітей, підтверджує і корпусний лікар, доктор медицини Б. Г. Медем, при цьому він зауважує: «Директор гімназії – Ф. І. Сіماشко – цілком присвятив себе педагогічній справі, проте згідно з поняттям того часу був ще далеким від правил, що вже

практикувалися в деяких інших країнах, у силу яких усі три відділки виховання разом узяті, тобто виховання фізичне, розумове і моральне, впроваджені водночас, рука об руку, мають бути поєднаними в одне гармонійне ціле, означене англійцями одним словом “educatio”» [224, с. 10]. Б. Г. Медем як людина з вищою медичною освітою й багаторічним педагогічним досвідом справедливо критикує директора за занедбання господарчої частини, адже погана якість питної води, неправильно збалансований раціон харчування, не належні для гігієни умови побуту, погані меблі й неправильне освітлення спричиняли шкоду здоров'ю кадетів, негативно впливаючи на їх фізичний розвиток [224, с. 10–11].

Ідея «триєдності розумового, морального і фізичного розвитку особистості» була надзвичайно популярною в період реформування освіти й створення державної освітньої доктрини, її активно відстоював відомий столичний педагог і публіцист В. Я. Стоюнін, який мав великий авторитет у викладачів і вихователів того часу [319, с. 12].

Про те, що досягнути бажаної єдності розумового, морального й фізичного виховання в педагогічній практиці можливо, свідчать спогади колишнього вихованця Київського кадетського корпусу, викладені у статті «Два режими», надрукованій у військовому літературному часописі «Разведчик» під ініціалами В. Т. Автор статті, описуючи дві системи виховання – до і після реформування –, переконаний у тому, що педагогічна робота полковника С. О. Слуцького, який очолив заклад у 1865 р. у зв'язку перетворенням його на військову гімназію, «була близькою до ідеалу» [64, с. 201]. Він зазначає, що після призначення директором Слуцького, натури цілісної й багато обдарованої, «життя дітей радикально змінилося фізично і духовно» [64, с. 198]. Найперше, якісно змінився штат – з'явилися цивільні й університетські вихователі та викладачі, персонал «під вдумливою директивою С. О. Слуцького став стриманішим і уважнішим до життя дітей», були зовсім забуті тілесні покарання, кадети відчували «добру опіку, справедливість і стали ближче, добріше до своїх вихователів» [64, с. 198]. Розуміючи, що «вся сила розумної і чесної виховної роботи» полягає «в сильному духовному єднанні діючих осіб» педагогічного процесу, С. О. Слуцький на

власному прикладі переконливо демонстрував, що безумовною запорукою єднання педагогів і вихованців є щира любов до дітей [64, с. 200]. Новий директор спокійно, послідовно і впевнено долав рутину старого режиму й, дбаючи про передумови фізичного розвитку дітей, розпочав перетворення виховної системи закладу саме з вироблення правильних норм харчування. Переймаючись розумовим розвитком кадетів, він запросив нового інспектора класів Живаго, який поставив навчальну частину на високий рівень. Найбільш творчо спрямовані вчителі стали влаштовувати вечірні читання зі своєї спеціальності за розширеною програмою з цікавими висновками й узагальненнями. На цій хвилі у кадетів «з'явилась жагуча потреба самоосвіти» і перевиховання. «Колишня мертвечина, – зауважує автор статті, – змінилася великим науковим захватом, усі відчували приплив знань, розумової енергії і бадьорість духу» [64, с. 200]. С. О. Слуцький не тільки підняв на високий рівень навчально-виховну частину завдяки продуктивній роботі педагогічних рад, діяльність яких обумовлювалася глибоким знанням дитячої душі, але й добре організував дозвілля кадетів – були придбані начиння для риболовлі й конячки-поні для катання дітей; влаштовувалися танцювальні вечірки, проводилися близькі й далекі екскурсії Дніпром під керівництвом вихователів із метою ознайомлення дітей з історичними подіями київського краю [64, с. 199]. Таким чином, полковник С. О. Слуцький послідовно, цілеспрямовано та збалансовано керуючи вихователями, навчанням і господарством, по суті, втілював ідеал триєдності виховання, задекларований тогочасною теоретичною думкою.

Отже, в досліджуваний нами період двічі поставала проблема переорієнтації навчально-виховної системи кадетських корпусів спочатку на військові гімназії, що було пов'язано з певною лібералізацією російського суспільства, а потім знову на кадетські корпуси у зв'язку з посиленням монархістських інтенцій напередодні краху царського режиму. Переорієнтація кадетських корпусів Наддніпрянщини на загальноосвітні заклади відбувалася з помітними успіхами, оскільки українське етнокультурне середовище, в якому вона здійснювалася, створювало сприятливі умови для повноцінної реалізації педагогічних концепцій, запозичених офіційною російською педагогікою у демократичній Європі, але не засвоєних органічно, на

чужому для них ґрунті. Загальноосвітня орієнтація навчально-виховного процесу, зміна адміністративної структури, підвищення вимог до рівня освіти й професіоналізму викладачів і вихователів, розподіл навчального курсу на елементарний і систематичний, розроблення програм із предметів і підручників, створення методики підготовки домашніх завдань, спрямованої на розвиток самостійності учнів і правильну організацію їхньої самопідготовки та самоосвіти, розроблення дидактичних основ викладання предметів, вимог до способів, методів викладання й якості уроків, підсилення ролі й значення вчителя й інші нововведення спричинили те, що навчально-виховна робота у військових гімназіях була піднята на більш високий рівень у порівнянні з іншими середніми навчальними закладами імперії. Утім, у справі виховання, яка вимагала індивідуального підходу до кожної дитини та визнання за нею права вільного розвитку як особистості, поєднати політичні настанови щодо підготовки вірних служителів царського престолу й необхідність розвитку в дітей любові до людини, свободи, істини, пробудження людської гідності було надзвичайно важко. Тому ідеї виховуючого навчання та триєдності розумового, морального і фізичного розвитку особистості на ґрунті вірнопідданської психології перекручувалися й формалізувалися. Проте в українському етнокультурному середовищі вони розвивалися органічно, набуваючи продуктивного втілення зусиллями педагогічних колективів під ефективним управлінням директорів, здатних розумно, зважено, обґрунтовано підтримати й спрямувати в належне річище творчу ініціативу як колег, так і вихованців, керуючись почуттям довіри, любові та поваги до них. За директорства В. Ф. Святловського, Ф. І. Сіماشка, С. О. Слущкого, Г. П. Кузьміна-Караваєва, П. М. Юшенова, Л. Й. Кублицького-Піотуха, А. М. Саранчова та деяких їхніх попередників і наступників простежується певна спадкоємність, на підґрунті якої можна говорити про формування традиції щодо створення системи виховання на ґрунті триєдності розумового, морального і фізичного розвитку особистості та виховуючого навчання, у процесі якого формується гармонійно розвинута особистість, здатна скористатися набутими знаннями практично – в конкретних умовах і обставинах життя.

Висновки до третього розділу

У розділі здійснено аналіз упровадження в педагогічну практику українських кадетських корпусів концепції виховуючого навчання; виявлено визначальну рису виховної системи і педагогічної традиції кадетських корпусів України досліджуваного періоду, яка полягає в поєднанні суворості вимогливості й любові як головного критерію у ставленні наставників до вихованців; висвітлено реалізацію педагогічними колективами середніх військових закладів освіти українських губерній у середині XIX – на початку XX століття концепції триєдності розумового, морального і фізичного виховання.

Установлено, що в період із середини XIX до початку XX століття двічі поставала проблема переорієнтації навчально-виховної системи кадетських корпусів спочатку на військові гімназії (пов'язана з певною лібералізацією російського суспільства), а потім знову на кадетські корпуси (у зв'язку з посиленням монархістських інтенцій напередодні краху царського режиму). Переорієнтація кадетських корпусів у губерніях Наддніпрянщини на загальноосвітні заклади відбувалася з помітними успіхами, оскільки українське етнокультурне середовище створювало сприятливі умови для повноцінної реалізації педагогічних концепцій, запозичених офіційною російською педагогікою у демократичній Європі, але не засвоєних органічно на чужому для них ґрунті.

Під час переформування кадетських корпусів у військові гімназії Головне Управління військово-навчальних закладів використало конститутивну концепцію виховуючого навчання німецького філософа і педагога Й. Ф. Гербарта, зумовлену ідеалом внутрішньої свободи особистості. Проте, попри заснування Педагогічного Музею і відкриття педагогічних курсів і орієнтацію педагогів, залучених у військову сферу, на вивчення європейських ідей у галузі педагогіки й психології та практичне їх утілення, декларування концепції виховуючого навчання в контексті імперської ідеології царату зводилось до формалізації визначених ідей та укорінення в нових пореформених умовах старої імперської формули «православ'я, самодержавство, народність».

Інша ситуація спостерігається в кадетських закладах Наддніпрянщини. Питома для української ментальності повага до особистої свободи і людської гідності була аксіальною цінністю, довкола якої створювалась особлива атмосфера – «дух» корпусів кадетського корпусу. Повага до свободи і гідності, зумовлена світоглядом переважної більшості вихователів і вихованців, а не міністерськими настановами й інструкціями, стали тим критерієм, згідно з яким вибудовувалась і розвивалась органічно цілісна система виховання. Виникали принципово інші передумови практичної реалізації європейських педагогічних концепцій, на тлі яких українські корпуси вигідно вирізнялися, тому не випадково їх Головне управління визнавало за взірець виховної роботи у військових закладах освіти. Виховний процес, організований на засадах не задекларованого, а традиційного в цьому національно-культурному середовищі шанобливого ставлення до людини, давав очікувані від реформування освітньої системи результати, адже взаємозалежність виховання і навчання на українських теренах мала органічний характер. Свобода, індивідуалізм і людська гідність як базові цінності українського національного світогляду формували ґрунт, на якому любов, довіра і взаємоповага між вихованцями й вихователями були не лише задекларованими педагогічними принципами навчально-виховної системи в українських корпусах, а й їх повсякденною реальністю.

Політика децентралізації у сфері управління військовою освітою та суттєве розширення прав місцевих закладів освіти надавала можливості розвитку творчої ініціативи окремих педагогічних колективів. У таких умовах багато залежало від керівництва корпусів: якщо інтенції колективу і директора збігалися, то в межах закладу утворювалася стійка атмосфера, яка визначала всі аспекти його життєдіяльності. За директорства В. Ф. Святловського, Ф. І. Сімашка, С. О. Слуцького, Г. П. Кузьміна-Караваєва, П. М. Юшенова, А. М. Саранчова, Л. Й. Кублицького-Піотуха та деяких їхніх попередників і наступників простежується певна спадкоємність, на ґрунті якої можна говорити про формування традиції створення системи виховання на базі єдності розумового, морального і фізичного розвитку дитини та виховуючого навчання, під час якого формується

гармонійно розвинута особистість, здатна скористатися набутими знаннями практично – в конкретних умовах і обставинах життя.

За таких обставин найстаріші корпуси Наддніпрянщини, Полтавський і Київський, опинилися в сприятливих умовах для розвитку їх навчально-виховних систем і успішної реалізації в педагогічній практиці гербартівської концепції виховуючого навчання. Ці кадетські корпуси не тільки були кращими у справі виховання і навчання серед решти губернських військових закладів освіти інтернатного типу, а й подарували значну плеяду військових педагогів, які розвинули педагогічну традицію українських кадетських корпусів, специфіка яких визначалась поєднанням вимогливості і любові як головного критерію у ставленні наставників до вихованців. Адже випускники названих закладів обіймали посади директорів українських корпусів: Полтавського – О. П. Потоцький і М. П. Попов, Київського – М. Г. Попруженко, Л. Й. Кублицький-Піотух і А. М. Саранчов, Сумського – Л. Й. Кублицький-Піотух і А. М. Саранчов, Одеського – М. Є. Дерюгін і М. О. Радкевич.

Основні результати дослідження, описані в третьому розділі, представлено в таких працях автора [169; 175; 176; 178].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення важливого й актуального завдання, яке полягає у визначенні та розкритті організаційно-педагогічних засад розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття. Результати проведеного дослідження, реалізовані мета і завдання дали підстави сформулювати такі висновки, що мають теоретичне і практичне значення.

1. Проаналізовано історіографію проблеми розвитку системи виховання в кадетських корпусах, що функціонували в українських губерніях у середині XIX – на початку XX століття.

Наукове опрацювання історії розвитку кадетських корпусів в Україні середини XIX – початку XX століття включає доробок кількох генерацій відчизняних і зарубіжних дослідників і пов'язане з трьома періодами: імперським, радянським і пострадянським.

З'ясовано, що розгляд специфіки навчально-виховної діяльності військових закладів освіти, які функціонували в українських губерніях, у широкому соціально-історичному й національно-культурному контексті не проводився через заперечення етнокультурної ідентичності України в російських наукових колах. Підґрунтя української історіографії кадетських корпусів закладено в імперському періоді зусиллями колишніх вихованців кадетських корпусів, громадських діячів досліджуваного періоду та продовжено в сучасних працях із військової історії, присвячених безпосередньо кадетським корпусам Наддніпрянщини.

Аналіз джерельної бази дослідження проблеми розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття здійснено за такими групами документальних і наративних джерел, а саме: довідково-енциклопедична література досліджуваного періоду; статистичні матеріали; інформаційні матеріали про біографії осіб офіцерського звання – випускників і педагогів українських кадетських корпусів (списки офіцерських чинів, біографічні довідники тощо); опубліковані документальні матеріали офіційного походження, у

яких відтворено важливі тенденції політики у сфері освіти; праці відомих українських, російських і європейських педагогів другої половини XIX – початку XX століття, які сприяли поширенню й еволюції педагогічного знання, зокрема, з військової педагогіки; джерела особового походження (діаріуші, автобіографії, епістолярії та мемуари).

2. Розкрито передумови становлення кадетських корпусів в Україні в середині XIX – на початку XX століття – соціально-політичного, культурно-громадського та науково-педагогічного характеру.

З'ясовано, що становлення кадетських корпусів на території України зумовлене, з одного боку, соціально-політичними процесами, які відбувалися в Російській імперії у XIX – на початку XX століття, з іншого, – національним культурно-громадським рухом на українських землях, в авангарді якого стояли Громади та Просвіти, ініційовані національно свідомою українською інтелігенцією. Незважаючи на те, що кадетські корпуси на українських землях відкривалися як «оплоти царизму» з метою усунення залишків автономії і місцевої культури, на формування виховної системи цих закладів значний вплив мали представники українського національного відродження.

Обґрунтовано періодизацію розвитку кадетських корпусів в Україні в досліджуваний період і виокремлено чотири етапи: 1) етап започаткування процесу підготовки вихованців у новостворених на українських землях кадетських корпусів (Петровського Полтавського і Володимирського Київського) – з 1840 по 1864 рр.; 2) етап реформування кадетських корпусів, зміщення акцентів у підготовці на загальноосвітній напрям (реформування кадетських корпусів у військові гімназії) – з 1865 по 1882 рр.; 3) етап поновлення кадетських корпусів та посилення військового напрямку у підготовці вихованців (зворотна реорганізація Петровської Полтавської і Володимирської Київської військових гімназій у кадетські корпуси, відкриття і розвиток Одеського Великого князя Костянтина Костянтиновича й Сумського Михайлівського кадетських корпусів) – з 1882 по 1917 рр.; 4) етап українізації імперських кадетських корпусів, їх реорганізації, закриття й евакуації – з 1917 по 1920 рр. Запропонована періодизація в певній мірі обумовлена педагогічними й

етнокультурними чинниками, що визначали специфіку українських військових закладів, які виховували кадетів.

3. Охарактеризовано специфіку організації діяльності кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття.

Виявлено, що підготовка фахівців у військових закладах освіти базувалася на засадничих принципах військової дисципліни, військової моральності, товарищескості як домінанти колективного корпоративного виховання, патріотизму, що формувався протиріччями між вірнопідданськими інтенціями та прищепленням любові й шанобливого ставлення до культури рідного народу.

Специфіку організації навчально-виховної діяльності кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття визначали такі риси: соціально-культурний склад учнів та педагогів як передумови культурного, психологічного, історичного, соціального характеру для засвоєння українофільських ідей; етнокультурне і життєве середовище конкретного закладу освіти, яке формувало в ньому відповідні педагогічні умови – атмосферу, «дух» закладу, заснованих на питомій для української ментальності повазі до особистої свободи і людської гідності як аксіальній цінності.

В умовах протистояння педагогічних систем, організованих на різних ментальних засадах й аксіологіях – гуманістичній та авторитарній, які прищеплювали принципово різні етичні цінності, поважання свободи та гідності, зумовлене національним світоглядом переважної більшості як вихователів, так і вихованців, а не міністерськими настановами й інструкціями, стали тим критерієм, згідно з яким вибудовувалась і розвивалась органічно цілісна система виховання.

4. Виокремлено особливості системи виховання у формуванні особистості кадета в досліджуваній період: реалізація концепції виховуючого навчання в практиці кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття; поєднання суворої вимогливості й любові до вихованців як визначальна риса виховної системи і педагогічна традиція кадетських корпусів; упровадження концепції триєдності розумового, морального і фізичного виховання педагогічними колективами середніх військових закладів освіти українських губерній у

досліджуваний період.

З'ясовано, що актуальні для тогочасної педагогіки ідеї виховуючого навчання та триєдності розумового, морального і фізичного розвитку особистості в українському етнокультурному середовищі розвивались органічно, набуваючи продуктивного втілення зусиллями педагогічних колективів під ефективним управлінням директорів, здатних розумно, зважено, обґрунтовано підтримати й спрямувати в належне річище творчу ініціативу колег і вихованців, керуючись почуттям довіри, любові та поваги до них.

Отже, в історії вітчизняної педагогіки, військової педагогіки зокрема, заслуговує на увагу період середини ХІХ – початку ХХ століття – період кардинальних змін у суспільстві, коли активні суспільні процеси вимагали нових закладів освіти, а військові мислителі, дослідники й педагоги генерували багато військово-педагогічних ідей. Вивчення теорії і практики діяльності кадетських корпусів України в середині ХІХ – на початку ХХ століття може сприяти розвитку педагогічного мислення, підвищити педагогічну культуру службовців, збагатити теперішню військово-педагогічну практику.

Перспективи подальших наукових досліджень у цьому напрямі полягають у дослідженні внеску відомих вітчизняних і зарубіжних педагогів, громадських діячів у справу розвитку теорії і практики військової педагогіки; висвітленні діяльності військових закладів освіти на різних етапах історико-педагогічного розвитку; дослідженні позитивного досвіду підготовки військових фахівців у зарубіжних країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А рідна мова, як сонце... (До 100-річчя пам'яті українського мовознавця П. Г. Житецького). URL: http://libgonchar.org/index.php?option=com_content&view=article&id=133:q-q-&catid=97:q----q---&lang=uk (дата звернення 21.02.2018).
2. Аксёнов М. В. Смоленский кадетский корпус (1805–1812). Историческая заметка. Смоленск: Типография П. А. Силина, 1907. 23 с.
3. Алпатов Н. И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа: Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России. Москва: Учпедгиз, 1958. 244 с.
4. Антонець Н. Б. Русова Софія Федорівна. *Українська педагогіка в персоналіях: У 2-х кн. Кн. 2: Навчальний посібник / за ред. О. В. Сухомлинської.* Київ: Либідь, 2005. С. 136–145.
5. Антонов А. Н. Петербургский кадетский корпус. В память празднования 175-й годовщины, 1732–1907. Санкт-Петербург: Скоропечатня Рашкова, 1907. 80 с.
6. Антонович В. Б. Моя исповедь. Ответ пану Падалице (По поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?») и письма г. Падалицы в X книжке). *Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський; вст. ст. та комент. В. Ульяновського.* Київ: Либідь, 1995. С. 78–90.
7. Аргамаков А. П. К столетнему юбилею Суворова. Проект учреждения полковых школ для детей офицерских и классовых чинов, как начало реформы режима кадетских корпусов. Витебск: Губернская типолитография, 1900. 28 с.
8. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: Підручник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Київ: Либідь, 2006. 423 с.
9. Аутова Н. Н. От кадета до генерала Повседневная жизнь русского офицера в конце XVIII – первой половине XIX века. Москва: Новый Хронограф, 2010. 464 с.
10. Бадья Л. Хронологія проведення земствами України літніх вчительських курсів (друга половина XIX – початок XX). *Історико-педагогічний альманах.* 2009. № 1. С. 81–86.

11. Балабай М. О. Актуальність досліджень розвитку навчально-виховних закладів військового профілю в Україні (середина XIX – початок XXI століття). *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Педагогічні науки. Ч. II. 2012. № 5 (240). С. 5–13.

12. Балабай М. О. Організація виховної роботи в кадетських корпусах Російської Імперії, створених на території українських губерній в середині XIX на початку XX ст. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2012. Вип. 2 (31). С. 148–152.

13. Балабай М. О. Розвиток навчально-виховних закладів військового профілю в Україні (середина XIX – початок XXI століття): дис. ... канд. пед. наук. Ялта, 2013. 203 с.

14. Барадачєв А. Г., Цыбулькин В. В., Рожен Л. Н. Кадетские корпуса XIX – нач. XX вв.: украинское измерение (система обучения и воспитания) / общ. ред. П. Д. Морозова. Киев: Преса України, 2012. 272 с.

15. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека: Опыт персоналистической философии. *Бердяев Н. А. Царство духа и царство Кесаря* / сост. и послесл. П. В. Алексеева; подгот. текста и прим. Р. К. Медведевой. Москва: Республика, 1995. С. 3–162.

16. Бердяев Н. А. Самопознание / Николай Александрович Бердяев // *Бердяев Н. А. Самопознание: Сочинения*. Москва: Эксмо, 2008. С. 257–624.

17. Березівська Л. До витоків становлення української педагогічної науки. *Педагогічна газета*. 2002. Жовтень–листопад (№ 10/11). С. 7.

18. Бернацкий В. А. Пятидесятилетие Главного управления военно-учебных заведений. 1863–1913. Санкт-Петербург: Главное управление военно-учебных заведений, 1913. 93 с.

19. Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX в. Очерки военно-экономического потенциала. Москва: Наука, 1986. 239 с.

20. Бескровный Л. Г. Из истории высшей военной школы в России. *Военная мысль*. 1946. № 10–11. С. 107–122.

21. Бескровный Л. Г. Очерки военной историографии. Москва: Изд-во

АН СССР, 1962. 318 с.

22. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России. Москва: Изд-во АН СССР, 1957. 454 с.

23. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. Москва: Наука, 1973. 616 с.

24. Біднов В. Життя й наукова діяльність професора В. Б. Антоновича. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 1* / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 137–140.

25. Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Монографія. 3-тє вид., допов. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, НАН України. Ін-т історії України. Центр культурологічних студій, 2006. 476 с.

26. Бильдерлинг А. А. К вопросу о воспитании и обучении детей в кадетских корпусах. Санкт-Петербург, 1898. 90 с.

27. Бирюков Н. П. Записки по военной педагогике. *О долге и чести воинской в российской армии: Собрание материалов документов и статей* / сост. Ю. А. Галушко, А. А. Колесников; под ред. В. Н. Лобова. Москва: Воениздат, 1990. С. 270–273.

28. Бобровский П. О. К истории военно-учебной реформы императора Александра II (1856–1870 гг.). *Русская старина*. 1867. № 6. С. 693–712.

29. Бодянский Павел Ильич. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Т. 3: Бетанкур – Бякстер / изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1908. С. 166–167.

30. Бубка С. Н. Многогранная жизнь: кадровый военный, педагог, теоретик и практик физического воспитания, исследователь, деятель олимпийского движения. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання*. 2012. № 3. С. 6–11.

31. Будаевский С. А. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. Санкт-Петербург: Типография

П. П. Сойкина, 1892. 118 с.

32. Булгакова Т. О. Історія розвитку Київського Володимирського кадетського корпусу (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України*. 2013. Вип. 3 (285): травень–червень. С. 127–137.

33. Бунаков Н. Ф. Школьное дело: учебный материал, проработанный на учительских съездах и курсах за 30 лет. (1872–1902 г.). 3-е изд., значит. переработ. Санкт-Петербург: Издание М. М. Гутзаца, 1906. 231 с.

34. Бутовский А. Д. В вагоне главного начальника. *Сборник памяти Великого князя Константина Константиновича, поэта К. Р.* / ред. А. А. Геринг. Париж: Издание Совета обще-кадетских объединений за рубежом, 1962. С. 93–114.

35. Бутовский А. Д. Воспитание и телесные упражнения в английских школах. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 1. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 277–333.

36. Бутовский А. Д. Опыт руководства для обучения плаванию в кадетских корпусах. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 3. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 103–124.

37. Бутовский А. Д. Проект инструкции для обучения музыке и пению в кадетских корпусах. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 3. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 146–170.

38. Бутовский А. Д. Проект инструкции для преподавания танцев в кадетских корпусах. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 3. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 85–102.

39. Бутовский А. Д. Проект организации подвижных игр как отрасли физического образования в кадетских корпусах. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 3. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 125–145.

40. Бутовский А. Д. Система шведской педагогической и военной гимнастики. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 1. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 110–276.

41. Бутовский А. Д. Телесные упражнения во Франции. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 1. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 24–109.

42. Бутовский А. Д. Телесные упражнения и внеклассные занятия в кадетских корпусах. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 3. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 196–214.

43. Бутовский А. Д. Упражнения и занятия, имеющие отношение к физическому воспитанию в наших кадетских корпусах. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 3. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 215–232.

44. Бутовский А. Д. Физическое образование в древности и в средние века. *Бутовский А. Д. Собрание сочинений*: В 4 т. Т. 2. Киев: Олимпийская литература, 2009. С. 356–383.

45. Варій М. Й., Ортинський В. Л. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е вид. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 376 с.

46. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). Мюнхен: Український Вільний Університет, 1969. 229 с.

47. Ваулин А. Н. К вопросу о воспитании в кадетских корпусах. *Офицерская жизнь*. 1910. № 213. С. 57–114.

48. Великий князь Константин Константинович Заповеди товарищества. URL: <http://www.ruscadet.ru/education/edsystem/tradition/comr.htm> (дата звернення 19.12.2017).

49. Верзилов А. В. Воспоминания об В. Б. Антоновиче. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: У 3 т. Т. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 412–419.

50. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. Київ: Знання УРСР, 1990. 48 с.

51. Веселаго Ф. Ф. Очерк истории Морского кадетского корпуса с приложением списка воспитанников за 100 лет. Санкт-Петербург: Типография Морского кадетского корпуса, 1852. 366 с.

52. Вечеслов А. Ф. Двадцать пять лет (1883–1908 гг.) Донского Императора Александра III Кадетского Корпуса. Краткий исторический очерк.. Новочеркасск: Ч. Д. Т., 1908. 204 с.

53. Викентьев В. П. Полоцкий кадетский корпус. Исторический очерк 75-летия его существования. Полоцк: Типография Х. В. Клячко, 1910. 460 с.

54. Вінцковський Т., Мисечко А., Джумига Є. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Одеса: Фенікс, 2010. URL: http://royallib.ru/book/vintskovskiy_taras/ukraïnski_militarni_formuvannya_v_odesi_v_dobu_tsentralnoï_radi_berezen_1917_-_kviten_1918_rr.html (дата звернення 30.09.2017).

55. Висковатов А. В. Краткая история Первого Кадетского корпуса, составленная бывшим воспитанником одного корпуса Александром Висковатовым. Санкт-Петербург: Военная Типография Главного Штаба Его Императорского Величества, 1832. 121 с.

56. Военная энциклопедия: В 18 т. Т. I: А – Алжирия / под ред. В. Ф. Новицкого. Санкт-Петербург: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1911. 320 с.

57. Военная энциклопедия: В 18 т. Т. IX: Двина Западная – Елец / под ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1912. 328 с.

58. Военная энциклопедия: В 18 т. Т. XIV: Круковский – Линта / под ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1914. 349 с.

59. Военная педагогика / под общ. ред. О. Ю. Ефремова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 640 с.

60. Волков С. В. Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога / Сергей Владимирович Волков. М.: Русский путь, 2002. – 568 с.

61. Волков С. В. Русский офицерский корпус. Москва: Воениздат, 1993. 367 с.

62. Волошин П. Петровский Полтавский кадетский корпус. *Сборник памяти Великого князя Константина Константиновича, поэта К. Р.* / ред. А. А. Геринг. Париж: Издание Совета обще-кадетских объединений за рубежом, 1962. С. 117–119.

63. Воспитатели ППКК. История Полтавы (*Сайт Бориса Тристанова*). URL: <http://www.histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/personal-prkk/vospitateli-prkk> (дата звернення 27.02.2018).

64. В. Т. Два режима. *Разведчик: Журнал военный и литературный*. 1914. № 1221. С. 197–201.

65. Гайдай О. М. Рід Харитоненків у працях англійської дослідниці К. Бертон. *Чорноморський літопис: Науковий журнал*. Вип. 7. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. С. 36–41.

66. Галенковский П. А. Воспитание юношества в прошлом. Исторический очерк педагогических средств при воспитании в военно-учебных заведениях (в период 1700–1856 гг.). Санкт-Петербург, 1904. 122 с.

67. Гальцева Р. Бердяев Николай Александрович. *Русские писатели. 1880–1917: Биографический словарь*. Т. 1: А – Г. Москва: Советская Энциклопедия, 1989. С. 246–249.

68. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. 2-е изд., испр. и допол. Ленинград–Москва: Учпедгиз, 1954. 304 с.

69. Ганин А. В. Генерал-хорунжий Всеволод Петров и изучение истории Северной войны в украинской военной эмиграции. *Северная война и Приднестровье: история и современность*. Тирасполь, 2010. С. 40–52.

70. Ганин А. В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг. Справочные материалы. Москва: Русский путь, 2009. 895 с.

71. Ганин А. В., Семёнов В. Г. Офицерский корпус Оренбургского казачьего войска 1891–1945: Биографический справочник. Москва: Русский путь, 2007. 676 с.

72. Ген.-Лет. Кублицкий-Пиотух. Некролог. *Кадет*. 1907. № 7. С. 129.

73. Герасименко Л. В. Психолого-педагогічні погляди П. Д. Юркевича. *Міжнародний науковий форум: Соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. Вип. 8: Збірник наукових праць. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 236–247.

74. Герасименко М. В. Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 24 с.

75. Гербарт И. Ф. Главнейшие педагогические сочинения в систематическом извлечении / пер. з нем. А. В. Адольфа. Москва: Изд-во М. Л. Тихомирова, 1906. 360 с.

76. Герд В. А. Экскурсионное дело. Москва, Ленинград: Госиздат, 1928. 184 с.

77. Герф Е. Русские католики. *Истина и Жизнь*. 1993. № 6. URL: <http://rgcc.narod.ru/rc.htm> (дата звернення 30.09.2017).

78. Герштенцвейг В. К. О патриотическом воспитании в кадетских корпусах. Санкт-Петербург, 1911. 36 с.

79. Гиппиус А. И. Кадетские корпуса и военные гимназии. Санкт-Петербург: Типография П. П. Сойкина, 1884. 15 с.

80. Глоба Н. В. Книжка з колекції Павла Платоновича Потоцького. *Наукова конференція «Українська писемність та мова у манускриптах і друкарстві»* (9–10 листопада 2011, м. Київ, Музей книги і друкарства України). URL: http://vuam.org.ua/uk/704:Книжка_з_колекції_Павла_Платоновича_Потоцького (дата звернення 03.08.2017).

81. Гольцев В. А. Воспитание, нравственность, право. Сборник статей. 2-е изд. Москва: Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1897. 163 с.

82. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Довідкове видання. Київ: Либідь, 1997. 375 с.

83. Горбань Р. А. Есхатологічна перспектива історії в інтерпретації Миколи Бердяєва: Монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2014. 280 с.

84. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / пер. з англ. С. Павличко. Київ: Радянський письменник, 1991. 212 с.

85. Греков Ф. В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений. 1700–1910. Москва: Типография Вильде, 1910. 192 с.

86. Гринченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. 2-е вид. випр. Київ: Друкарня Товариства «Просвещение», 1907. 101 с.

87. Гумбольдт В. фон. Об изучении языков, или план систематической энциклопедии всех языков / пер. А. О. Гулыги. *Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры* / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги Г. В. Рамишвили. Москва: Прогресс, 1985. С. 346–349.

88. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ: АПН, 2002. 223 с.

89. Гусев Н. Н. Краткий исторический очерк Первого Сибирского императора Александра I кадетского корпуса. 1813–1913. Москва: Типолитография Т-ва И. Н. Кушнерева и К°, 1915. 448 с.

90. Даниско О. В. Основні етапи науково-педагогічної діяльності О. Д. Бутовського. *Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка: Педагогічні науки*. Вип. 3. 2011. С. 91–97.

91. Даниско О. В. Трудове виховання особистості в педагогічній творчості О. Бутовського. *Дидактика*. 2014. № 14. С. 149–152.

92. Даценко О. М. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2002. 18 с.

93. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. I: Компюти та ревізії Полтавського полку: Компут 1649 р. Компут 1718 р. / упоряд., вступ. В. О. Мокляка. Полтава: АСМІ, 2007. 400 с.

94. Джуринский А. Н. История педагогики: Учебное пособие для студентов педвузов. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2000. 432 с.

95. Днепров Э. Д. Советская литература по истории школы и педагогике дореволюционной России (1918–1977): Библиографический указатель. Москва: НИИ ОП, 1979. 446 с.

96. Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді. URL: <http://don.kievcity.gov.ua/files/2015/6/17/contserpciya.pdf> (дата звернення 27.08.2018).

97. Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. URL: http://don.kievcity.gov.ua/files/2015/6/17/metod_rekom.pdf (дата звернення 27.08.2018).

98. Доклад министра народного просвещения Д. А. Толстого «О мерах с образованием населяющих Россию инородцев» (1870). *Хрестоматия по истории педагогики*. Т. IV. История русской педагогики с древнейших времён до Великой пролетарской революции. Ч. II. Для высших педагогических учебных заведений /

сост. Н. А. Желваков. Москва: Государственное учебно педагогическое издательство, 1936. С. 83–89.

99. Долженко Г. П. Экскурсионное дело: Учебное пособие. 2-е изд. испр. и доп. Москва, Ростов на Дону: ИКЦ «МарТ», 2006. 304 с.

100. Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 1* / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 62–70.

101. Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя. (Спомини про В. Б. Антоновича). *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 1* / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 426–429.

102. Домонтович. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/vospitanniki-ppkk-generalu?id=1763> (дата звернення 21.03.2018).

103. Домонтович М. А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Санкт-Петербург: Типография Ф. Персона, 1865. 796 с.

104. Домонтович М. А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования. *Исторический вестник*. Т. XLII. 1890. Ноябрь. С. 444–476.

105. Дорошенко В. Євген Чикаленко (21. XII. 1861 – 20. VI. 1929). *Євген Харлампійович Чикаленко*. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. С. 7–12.

106. Дорошенко Д. І. Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. 168 с.

107. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877). *Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Т. 2: Статті, розвідки, дописи*. Київ: Наукова думка, 1970. С. 151–288.

108. Драгомиров М. И. Дисциплина, субординация, чинопочитание (ответ г. «Вольному»). *Драгомиров М. И. Избранные труды. Вопросы воспитания и обучения войск* / под. ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1956. С. 382–392.

109. Драгомиров М. И. Подготовка войск в мирное время (воспитание и образование). *Драгомиров М. И. Избранные труды. Вопросы воспитания и обучения войск* / под. ред. Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1956. С. 603–684.

110. Дроздовский А. Открытки Одесского кадетского корпуса. *Дерибасовская – Ришельевская. Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах*. Т. 46. Одесса: Друк, 2011. С. 18–28.

111. Дубинский В., Аустрин Г. Владимирский Киевский кадетский корпус. *Военная быль*. 1967. Январь. № 83. С. 1–14.

112. Дьяченко А. Лев Иосифович Кублицкий-Пиотух. *Кадет*. 1907. № 7. С. 127–128.

113. Ельницкий К. В. Курс дидактики: Пособие для учебных заведений, в которых преподаётся педагогика. 2-е изд. Санкт-Петербург: Издательство журнала «Семья и школа», 1896. 171 с.

114. Энкель К. Г. Финляндский кадетский корпус. 1812–1887. Исторический очерк. Фридрихсгам: Типография акционерного общества, 1889. 123 с.

115. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XLIA (82): Яйцепровод – V. Санкт-Петербург: Типолитография Акционерного Общества Брокгауз-Ефрон, 1904. 449 с.

116. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. Т. 7 / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1973. С. 24005–2800.

117. Єфімова О. В. Витоки становлення та розвитку вітчизняних кадетських корпусів. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2014. Вип. 35. С. 75–86.

118. Єфімова О. В. Роль «Педагогического сборника» в організації навчально-виховної роботи в кадетських корпусах другої половини XIX ст. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2015. Вип. 37. С. 28–33.

119. Єфремов С. О. Житецький про Антоновича. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 2* / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 144–146.

120. Єфремов С. О. Про дні минулі. *Син України: Володимир Боніфатійович*

Антонович: У 3 т. Т. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 432–436.

121. Жесткова Т. П. Кадетские корпуса. Краткий исторический очерк: дис. ... канд. ист. Наук. Москва, 1944. 224 с.

122. Животко А. П. Історія української преси / упоряд., авт. іст. біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.

123. Житецкий П. И. В. фон Гумбольдт в истории философского языкознания. *Вопросы философии и психологии*. Книга 51 (1) / под ред. Н. Я. Грота и Л. М. Лопатина. Москва: Типолитография Высочайше утверждённого Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1900. С. 1–30.

124. Жук В. Н. Вопросы школы. Недостатки современной системы образования и необходимые реформы школы. Санкт-Петербург: Типография М. Меркушева, 1882. 82 с.

125. Завадский Н. П. Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851 – 10 / XII 1901 г.: Исторический очерк. Киев: Типография Р. К. Лубковского, 1908. 145 с.

126. Завадский Н. П. Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851 – 10 / XII 1901 г.: Краткая историческая записка. Киев: Типография Р. К. Лубковского, 1901. 19 с.

127. Загрекова Л. В. Официальная педагогика России XIX века: методологический и содержательный аспекты. *Педагогическое обозрение*. 2001. № 3. С. 157–160.

128. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 годов в России. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1952. 341 с.

129. Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий: 1881–1903. Москва: Мысль, 1973. 351 с.

130. Зайцев И. К. Воспоминания старого учителя И. К. Зайцева. *Русская старина*. Т. LIV. Вып. 4–6. Санкт-Петербург: Печатня В. И. Головина, 1887. С. 663–691.

131. Зайченко І. В. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих

педагогічних навчальних закладів. 2-е вид. Київ: Освіта України, КНТ, 2008. 528 с.

132. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» / Відомості Верховної Ради. 2015. № 25, ст. 190. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-19> (дата звернення 27.08.2018).

133. Записка генерал-адъютанта гр. Д. А. Милютинна по вопросу о преобразовании военно-учебных заведений. *Соколов Н. А. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк.* Т. 10. Ч. 3 / под ред. Д. А. Скалона, П. В. Петрова. Санкт-Петербург: Типография поставщиков двора его Императорского Величества товарищества М. О. Вольф, 1914. С. 188–195.

134. Записка генерал-адъютанта С. Г. Строганова по вопросу о преобразовании военно-учебных заведений. *Соколов Н. А. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк.* Т. 10. Ч. 3 / под ред. Д. А. Скалона, П. В. Петрова. Санкт-Петербург: Типография поставщиков двора его Императорского Величества товарищества М. О. Вольф, 1914. С. 196–206.

135. Земское движение и украинофилы (Сообщил И. А. Л.). *Украинская жизнь.* 1914. № 1. С. 87–90.

136. Ивакин Г. Ю., Фетисов А. А. Антонович. *Православная энциклопедия.* В 20 т. Т. II: Алексей, человек Божий – Анфим Анхиальский / под ред. Патриарха Московского всея Руси Алексия II. Москва: Центрально-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. С. 696–697.

137. Іваницька С. «Український шістдесятник» Вільям Беренштам – дослідник старожитностей. *Краєзнавство.* 2012. № 1. С. 57–66.

138. Игнатъев А. А. Пятьдесят лет в строю. Мемуары. Москва: Воениздат, 1986. 752 с.

139. Из воспоминаний старого полтавца. *Киевская старина.* 1900. № 3. С. 149–152.

140. Изонов В. В. Подготовка военных кадров в России XIX – начало XX веков. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1998. 536 с.

141. Ісаченко В. П. Історіографічний аналіз проблеми педагогічної та

просвітницької діяльності Павла Гнатовича Житецького (1837–1911). *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 94–298.

142. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: Енциклопедичний довідник / авт.-упоряд. О. І. Гуржій та ін. Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 2004. 520 с.

143. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений / под ред. академика РАО А. И. Пискунова. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Сфера, 2001. 512 с.

144. Казакевич О. М. Педагогічно-наукова та громадська діяльність П. Г. Житецького: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 221 с.

145. Каменев А. И. История подготовки офицерских кадров в России. Москва: Изд-во Военно-политической академии им. В. И. Ленина, 1990. 195 с.

146. Каптерев П. Ф. История русской педагогики. 2-е изд., пересмотр. и доп. Петроград: Книжный склад «Земля», 1915. 746 с.

147. Каптерев П. Ф. Новые движения в области народного образования и средней школы. *Каптерев П. Ф., Музыченко А. Ф. Современные педагогические течения* / под. ред. А. П. Нечаева. Москва: Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1913. С. 6–103.

148. Карпенко М., Скрыбін О. Київський кадетський корпус: сторінки історії (1852–1920 рр.). *Військово-історичний альманах*. 2006. № 2 (13). С. 4–24.

149. Картавцов Л. В. Петровский Полтавский кадетский корпус. В воспоминаниях одного из его воспитанников 1852–1859. (К пятидесятилетию учреждения корпуса, 1840 – декабрь – 1890 гг.). *Русская старина*. Т. LXVI. Вып. 4–6. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1890. С. 393–409.

150. Карцов П. П. Исторический очерк Новгородского графа Аракчеева кадетского корпуса и Нижегородской графа Аракчеева военной гимназии: к 50-ти летнему юбилею корпуса. 1834–1884 гг. Санкт-Петербург: Типография Ф. С. Сущинского, 1884. 416 с.

151. Кедрин В. Александровское военное училище 1863–1901. Москва:

Типографія Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. 249 с.

152. Керсновский А. А. История русской армии: В 4 т. Т. 1–4. Москва: Голос, 1992–1994. 1220 с.

153. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. Т. 2: (1880–1885) / упор. В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь. Київ: Наукова думка, 1995. 584 с.

154. Клімова К. І. Нотатки археографа на сторінках Спогадів Павла Потоцького. *Український археографічний щорічник*. 2009. Вип. 13/14. С. 745–766.

155. Клімова К. І. Потоцький Павло Платонович. *Українські архівісти (XIX–XX ст.)*: Біобібліографічний довідник / упоряд. І. Б. Матяш, С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. Київ: Держкомархів України. УНДІАСД, 2007. С. 511–513.

156. Клосовський Олександр Вікентійович. *Постаті географічного факультету*: Довідник / відп. ред. Я. Б. Олійник. Київ: Київський університет, 2013. С. 92–93.

157. Коваленко Л. А. Антонович Володимир Боніфатійович. *Українська Літературна Енциклопедія*: В 5 т. / відп. ред. І. О. Дзеверін. Т. 1: А – Г. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1988. С. 73–74.

158. Ковылов С. А., Тюстин А. В. Максутовы. *Пензенская энциклопедия*. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2001. С. 317.

159. Кожедуб О. В. Досвід підготовки та професійного добору педагогічних кадрів для військових навчальних закладів Російської Імперії. *Вісник Національного університету оборони України*: Збірник наукових праць. Вип. 2 (33). Київ: НУОУ, 2013. С. 69–73.

160. Кожедуб О. В. Особливості організації вільного часу вихованців військових навчальних закладів Російської Імперії. *Вісник Національного університету оборони України*: Збірник наукових праць. Вип. 3 (34). Київ: НУОУ, 2013. С. 67–70.

161. Козинець О. Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття: дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2005. 205 с.

162. Козирев О. С. Персональний склад «комітету 12-ти» Київської «Старої Громади» у 1875–1876 роках. *Наукові праці Миколаївського ДГУ ім. Петра Могили*.

Історичні науки. 2006. Т. 62. Вип. 49. С. 23–26.

163. Козлова Г. Н. Воспитание в отечественной общеобразовательной средней школе: Цели, сфера действия, результаты (с начала XIX в. до середины XX в.): Монография / предисл. А. А. Фролова. Нижний Новгород: НГПУ, 1999. 294 с.

164. Коляда Н. М. Джерельна база дослідження історії дитячого руху в Україні. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 338–344.

165. Коляда Н. М. Дитинство – об'єктивна передумова зародження дитячого руху (кінець XIX – початок XX ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2012. № 1. URL: <http://ipa.udpu.org.ua/article/view/15336> (дата звернення 17.05.2017).

166. Коляда Н. М. До історії діяльності недільних шкіл в Україні (60-ті роки XIX ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. № 1. URL: <http://ipa.udpu.org.ua/article/view/15097> (дата звернення 07.05.2017).

167. Колянчук О. М., Литвин М. Р., Науменко К. Є. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття. Львів: Інститут українознавства, 1995. 283 с.

168. Коміренко Ю. А. Викладання історії як духовна складова національного чинника виховання педагогічного процесу в Петровсько-Полтавському кадетському корпусі (середина XIX – початок XX ст.). *Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку»* (10–11 березня, м. Одеса). Одеса: Громадська організація «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2017. С. 17–22.

169. Коміренко Ю. А. Впровадження в педагогічну практику кадетських корпусів Наддніпрянщини у 1860-х рр. концепції виховуючого навчання (етнопсихологічний аспект). *Педагогічні науки: Збірник наукових праць*. Вип. LXXV. Т 1. Херсон: Гельветика, 2017. С. 50–53.

170. Коміренко Ю. А. Зіткнення імперських і національних інтенцій у виховному процесі Полтавського і Київського кадетських корпусів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Збірник тез наукових робіт учасників*

Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні досягнення вітчизняних учених у галузі педагогічних та психологічних наук» (3–4 березня 2017 р., м. Київ). Київ: Громадська організація «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 10–14.

171. Коміренко Ю. А. Історичні обставини формування базових категорій підготовки військових фахівців та їх впровадження у виховну систему кадетських корпусів України в середині XIX на початку XX століття. *Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції «Людина віртуальна: нові горизонти» (20–21 березня 2017 р., Україна – Сербія – Азербайджан – Польща – Канада). Ч. 2. С. 29–31.*

172. Коміренко Ю. А. Культурно-історичні та соціально-політичні передумови становлення навчально-виховної системи в кадетських корпусах України в сер. XIX – на поч. XX ст. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті» (17–18 березня 2017 р., м. Херсон). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 43–49.*

173. Коміренко Ю. А. Моральне виховання в кадетських корпусах Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. у контексті формування військової педагогіки як нової науково-практичної галузі. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 349–355.

174. Коміренко Ю. А. Наративні джерела як основа джерельної бази дослідження системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття. *Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (3–4 березня 2017 р., м. Київ). Київ, 2017. С. 9–13.*

175. Коміренко Ю. А. Особистість учителя як ключовий фактор передачі культурного досвіду у Володимирсько – Київському кадетському корпусі (середина XIX – початок XX ст.). *Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства» (10–11 березня 2017 р., м. Харків). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2017. С. 102–106.*

176. Коміренко Ю. А. Особливості виховної системи кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття. *Medznárodná vedecko-praktická konferencia «Inovativny výskum v oblasti vzdelávania a sociálnej práce (10–11 marca 2017, Sládkovičovo)*. Sládkovičovo, 2017. С. 21–23.

177. Коміренко Ю. А. Особливості учнівського складу кадетських корпусів Наддніпрянської України середини XIX – початку XX ст. *The scientific method*. 2017. № 5 (5). Vol. 1. С. 40–48.

178. Коміренко Ю. А. Поєднання суворої вимогливості й батьківської любові як підґрунтя педагогічної традиції кадетських корпусів України середини XIX – на початку XX століття. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Вип. 156. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. С. 200–207.

179. Коміренко Ю. А. Протистояння двох систем виховання у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі. *III Міжнародна конференція «Актуальні проблеми розвитку світової науки»* (28 лютого 2017 р., м. Київ). Київ: Центр наукових досліджень «Велес», 2017. Ч. 2. С. 49–56.

180. Коміренко Ю. А. Становлення і розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття як дослідницька проблема історії педагогіки. *Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах»* (24–25 березня 2017 р., м. Дніпро). Дніпро, 2017. С. 158–160.

181. Коміренко Ю. А. Становлення та розвиток системи виховання в кадетських корпусах України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Збірник наукових праць. Вип. 43. Умань: УДПУ ім. Павла Тичини, 2012. С. 202–209.

182. Коміренко Ю. А. Становлення та розвиток системи виховання в кадетських корпусах України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Тези доповідей VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Військова освіта та наука: Сьогодення та майбутнє»* (23 листопада 2012 р., м. Київ) / за заг. ред. В. В. Балабіна. Київ: ВІКНУ, 2012. С. 209.

183. Коміренко Ю. А. Типологія джерельної бази дослідження розвитку

системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століттяє *Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього»* (24–25 березня 2017 р., м. Львів). Львів: Громадська організація «Львівська фундація суспільних наук», 2017. С. 79–83.

184. Коміренко Ю. А. Формування дисциплінованості у вихованців кадетських корпусів наддніпрянської України (середина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. Ч. 2 / гол. ред. М. Т. Мартинюк. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2013. С. 215–223.*

185. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / упор., передм., приміт В. Л. Смілянська. Київ: Дніпро, 1991. 702 с.

186. Кормілець С. В. Особливості організації фізичної підготовки і позакласної роботи в кадетських корпусах у XIX – на початку XX століття. *Педагогіка вищої та середньої школи. Збірник наукових праць. Вип. 40. Кривий Ріг, 2014. С. 284–291.*

187. Корнійчук Ю. Г. Дорадянська система виховання у військових навчальних закладах як історико-педагогічна проблема. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. 2007. № 35. С. 181–184.*

188. Короткий В. Участь Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка. *Український археографічний щорічник. Нова Серія. Т. 18. Вип. 15. Київ: Український письменник, 2010. С. 251–284.*

189. Костомаров Н. Две русские народности. *Основа. 1861. № 3. С. 33–80.*

190. Котляров А. П. На память 50-летнего юбилея 1852–1902 гг., Владимирского Киевского кадетского корпуса: посвящается нынешним кадетам из дорогих воспоминаний бывшего кадета Александра Котлярова. Киев: Типолитография С. В. Кульженко, 1904. 243 с.

191. Кравченко Е. Сумской кадетский корпус (1903–1910): Глава из воспоминаний. *Сумской кадетский корпус (1900–1950). Сан-Франциско, 1955. С. 40–45.*

192. Крат М. М. Рід Кратів. *Вісті комбатанта. 1981. № 3. С. 73–76.*

193. Криворотова Т. А. Идея русской национальной школы в отечественной педагогике второй половины XIX – начала XX века: дис. ... канд. пед. наук. Нижний Новгород, 2003. 176 с.

194. Крылов В. М. Кадетские корпуса и российские кадеты. Санкт-Петербург: Изд-во Военно-исторического музея артиллерии и инженерных войск, и войск связи, 1998. 669 с.

195. Крутецкий А. Д. Александровский кадетский корпус за первые 25 лет существования. Краткая историческая записка. Санкт-Петербург: Типография М. Д. Ламковского, 1898. 121 с.

196. Лавріненко Ю. А. Василь Казарин – архітект відродження: Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження (1773–1973). Мюнхен: Сучасність, 1975. 192 с.

197. Лалаев М. С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их Управлению: От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования государя императора Александра Николаевича: 1700–1880. Ч. 1–2. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1880. 464 с.

198. Лалаев М. С. На память прежним и нынешним воспитанникам Петровского-Полтавского кадетского корпуса. 1840–1890. Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1891. 15 с.

199. Лалаев М. С. Пятидесятилетие Орловского-Бахтина кадетского корпуса 1843–1893. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашев и К°, 1894. 24 с.

200. Лашкевич К. Ужасные игры. URL: <http://news.tut.by/sport/108557.html> (дата звернення 09.09.2017).

201. Левенець Ю. А. Василь Білозерський. *Український історичний журнал*. 1994. Вип. 2–3 (395–396). С. 84–93.

202. Левківський М. В. Історія педагогіки: Навчально-методичний посібник. 4-е вид. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 190 с.

203. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.): В 4 т. Т. 2.: Список легітимованої шляхти Київської губернії / уклад. С. М. Лисенко, Є. А. Чернецький. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2006. 224 с.

204. Лесгафт П. Ф. Собрание педагогических сочинений. Т. 2: Руководство по физическому образованию детей школьного возраста. Ч. 2 / отв. ред. Г. Г. Шахвердов. Москва: Физкультура и спорт, 1952. 383 с.

205. Линицкий А. Воспоминания из корпусной жизни. *Сумской кадетский корпус (1900–1950)*. Сан-Франциско, 1955. С. 34–39.

206. Листування Володимира Антоновича з Михайлом Драгомановим. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 2* / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 103–130.

207. Лисяк-Рудницький І. П. Виродження та відродження інтелігенції / пер. з англ. *Лисяк-Рудницький І. Историчне есе: В 2 т. Т. 2*. Київ: Основи, 1994. С. 361–380.

208. Лисяк-Рудницький І. П. Інтелектуальні початки нової України / пер. з англ. *Лисяк-Рудницький І. Историчне есе: В 2 т. Т. 1*. Київ: Основи, 1994. С. 173–191.

209. Лисяк-Рудницький І. П. Каразин і початки українського національного відродження / пер. з англ. *Лисяк-Рудницький І. Историчне есе: В 2 т. Т. 1*. Київ: Основи, 1994. С. 203–220.

210. Лисяк-Рудницький І. П. Консерватизм / пер. з англ. *Лисяк-Рудницький І. Историчне есе: В 2 т. Т. 2*. Київ: Основи, 1994. С. 125–129.

211. Лисяк-Рудницький І. П. Роля України в новітній історії / пер. з англ. *Лисяк-Рудницький І. Историчне есе: В 2 т. Т. 1*. Київ: Основи, 1994. С. 145–171.

212. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адміралаи. Львів; Харків: Сага, 2007. 244 с.

213. Лосский А. Ростовцев Яков Иванович. *Русский биографический словарь: В 25 т. Т. 17: Романова – Романова* / изд. Русское историческое общество / под ред. Б. Л. Модзалевского. Петроград: Типография Акционерного Общества «Кадима», 1918. С. 214–219.

214. Лукомский А. С. Очерки из моей жизни. URL: <http://www.histpol.pl.ua/ru/retrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/ppkk-vozpominaniya-pitomtsev-i-prepodavatelej?id=3562> (дата звернення 29.04.2018).

215. Лученко В. Русифікація українських прізвищ. URL: http://luchenko.com/index.php?option=com_content&task=view&id=470&Itemid=50 (дата звернення

12.10.2017).

216. Ляшко С. М. Життєпис роду Гамченків: проблеми просопографії в контексті особливостей історичного часу та джерельної бази. *Українська бібліографістика. Biographistica Ukrainica*: Збірник наукових праць Інституту біографічних досліджень. Вип. 9. Київ, 2012. С. 110–158.

217. Макаров С. О. Взгляды М. Д. Скобелева на военное дело. *О долге и чести воинской в российской армии*: Собрание материалов документов и статей / сост. Ю. А. Галушко, А. А. Колесников; под ред. В. Н. Лобова. Москва: Воениздат, 1990. С. 174–188.

218. Малий словник історії України / ред. В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ: Либідь, 1997. 464 с.

219. Марков А. Л. Кадеты и юнкера. *Кадеты и юнкера. Кантонисты. А. Л. Марков. Кадеты и юнкера; В. Н. Никитин. Многострадальные*. Москва: Воениздат, 2001. С. 3–128.

220. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища / Лариса Терентьева Масенко. К.: Знання, 1990. 48 с. (Духовний світ людини).

221. Материалы по реформе средней школы Примерные программы и объяснительные записки. Петроград: Сенатская типография, 1915. 553 с.

222. Махінько А. І. З історії кадетських корпусів в Україні. *Сторінки історії*: Збірник наукових праць. Вип. 35. Київ: НТУУ «КПІ», 2013. С. 117–126.

223. Мачача Ю. М. Гендерно диференційована освіта (на прикладі кадетських корпусів середини ХІХ ст.). *Педагогічні науки*. Вип. 63. Херсон: Херсонський державний університет, 2013. С. 85–91.

224. Медем Б. Г. Былое и последовавшее в Петровской Полтавской военной гимназии и в Петровско-Полтавском кадетском корпусе. Санкт-Петербург: Знаменская скоропечатня, 1912. 84 с.

225. Медем Н. В. Мнение о том, какие недостатки обнаруживаются в наших военно-учебных заведениях. Санкт-Петербург: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1863. 26 с.

226. Мельницкой Н. Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в

России (Сухопутного ведомства): В 4 т. Т. 1. Ч. 1. Санкт-Петербург: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857. 147 с.

227. Мельницкой Н. Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России (Сухопутного ведомства): В 4 т. Т. 1. Ч. 2. Санкт-Петербург: Тип. Главного штаба его императорского величества по военно-учебным заведениям, 1857. 130 с.

228. Мельницкой Н. Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России (Сухопутного ведомства): В 4 т. Т. 2. Ч. 3. Санкт-Петербург: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857. 225 с.

229. Мельницкой Н. Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России (Сухопутного ведомства): В 4 т. Т. 2. Ч. 4. Санкт-Петербург: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857. 270 с.

230. Мельницкий Н. Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России (Сухопутное ведомство): В 4 т. Т. 3. Ч. 5. Санкт-Петербург: Тип. Главного штаба его императорского величества по военно-учебным заведениям, 1858. 330 с.

231. Мельницкой Н. Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России (Сухопутного ведомства): В 4 т. Т. 4. Ч. 6. Санкт-Петербург: Типография Главного штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1860. 463 с.

232. Милицина М. М. До питання про заснування Київського кадетського корпусу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. Вип. 8. С. 270–276.

233. Милицина М. М. Уявлення кадета про майбутню службу. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Т. 65: Історичні науки. 2007. С. 26–32.

234. Милорадович Г. А. Материалы для истории пажеского Его Императорского Величества корпуса (1711–1875). Киев: Типография М. П. Фрица, 1876. 264 с.

235. Михневич Н. П. Основы русского военного искусства. Сравнительный

очерк состояния военного искусства в России и Западной Европе в важнейшие исторические эпохи. Санкт-Петербург: Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1898. 174 с.

236. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. I: (А – Д). Киев: Типография Товарищества Г. Л. Фронцкевича и К°, 1908. 541 с.

237. Музыченко А. Ф. Иоганн Фридрих Гербарт и его школа. *Очерки по истории педагогических учений*. Москва: Польза, 1911. С. 46–169.

238. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський*. Київ: Заповіт, 1997. С. 390–398.

239. Нецадим М. І. Військова освіта України: Історія, теорія, методологія, практика: Монографія. Київ: Київський університет, 2003. 852 с.

240. Общая программа и инструкция для преподавания учебных предметов в кадетских корпусах. Петроград: Издание Главного Управления военно-учебных заведений, 1915. 323 с.

241. Общий список офицерских чинов Русской Императорской Армии. Составлен по 1-ое января 1909 г. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1909. 1080 с.

242. Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський. *Український історик. Журнал українського історичного товариства*. Нью-Йорк, Мюнхен, 1966. № 3–4 (11–12). Рік III. С. 5–25.

243. Огнєв В. О. Проблеми навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М. І. Драгомирова: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2001. 238 с.

244. Одесский Великого Князя Константина Константиновича Кадетский Корпус 1899–1924. Нью-Йорк: Нью-Йоркское объединение кадетов Одесского корпуса, 1974. 405 с.

245. Осадчий Ю. Г. Другий президент Академії Наук України. *Реабілітовані історією. Сумська область: У 3 кн. Кн. 1*. Суми: Мрія-1, 2005. С. 481–487.

246. Осова О. О. Проблема виховуючого навчання у період українського Відродження (Історіографічний аспект). *Педагогічні науки*. Вип. 63. Херсон:

Херсонський державний університет, 2013. URL: <http://ps.kspu.edu/index.php/ps/article/view/27> (дата звернення 29.01.2018).

247. Остапенко Сергій Степанович. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=1227808&cat_id=661216 (дата звернення 23.06.2018).

248. Осташко Т. Всеукраїнська учительська спілка (ВУС). *Малий словник історії України* / ред. В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ: Либідь, 1997. С. 100.

249. Павленко С. Колекціонування та міграція документів фамільних фондів українських лівобережних родів XVIII – XX століть. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Вип. 85/86. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 91–93.

250. Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890). Полтава: Типография губернского Правления, 1890. 183 с.

251. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава. Типолитография преемников Дохмана, 1912. 239 с.

252. Павловский И. Ф. Петровский Полтавский корпус. К истории этого корпуса. *Русская старина*. 1886. Т. LII. Сентябрь. С. 717–723.

253. Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами. Полтава: Издание Полтавской учёной архивной комиссии, 1914. 296 с.

254. Палієнко М. «Кієвська Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Темпора, 2005. 1472 с.

255. Папакін Г. В. Фамільні архіви української лівобережної шляхти у XVII і XVIII ст. та збірка Скоропадських. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2003. Вип. 8. С. 28–57.

256. Панов І. М. Офіцерський корпус збройних сил Росії в роки Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. 166 с.

257. Педагогический музей военно-учебных заведений. 1864–1914: исторический очерк / под ред. Я. Л. Барского. Санкт-Петербург: Типография Сириус, 1914. 344 с.

258. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Губернские итоги. Т. 51–89. Санкт-Петербург, 1903–1905. Волынская губерния. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=229 (дата звернения 27.08.2018).

259. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Губернские итоги. Т. 51–89. Санкт-Петербург, 1903–1905. Екатеринославская губерния. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=422 (дата звернения 27.08.2018).

260. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Губернские итоги. Т. 51–89. Санкт-Петербург, 1903–1905. Киевская губерния. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=529 (дата звернения 27.08.2018).

261. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Губернские итоги. Т. 51–89. Санкт-Петербург, 1903–1905. Подольская губерния. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=1104 (дата звернения 27.08.2018).

262. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Губернские итоги. Т. 51–89. Санкт-Петербург, 1903–1905. Полтавская губерния. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=1148 (дата звернения 27.08.2018).

263. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Губернские итоги. Т. 51–89. Санкт-Петербург, 1903–1905. Таврическая губерния. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=1420 (дата звернения 27.08.2018).

264. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Губернские итоги. Т. 51–89. Санкт-Петербург, 1903–1905. Харьковская губерния. URL: <http://demoscope.ru/>

weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=1600 (дата звернення 27.08.2018).

265. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Губернские итоги. Т. 51–89. Санкт-Петербург, 1903–1905. Херсонская губерния. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=1642 (дата звернення 27.08.2018).

266. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Губернские итоги. Т. 51–89. Санкт-Петербург, 1903–1905. Черниговская губерния. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=1675. (дата звернення 27.08.2018).

267. Петров А. Н. Исторический очерк Павловского военного училища, Павловского кадетского корпуса и Императорского Военно-сиротского дома, 1798–1898 гг. Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1898. 759, VIII, II с.

268. Петров П. В. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главное управление военно-учебных заведений: Исторический очерк / под ред. Д. А. Скалона. Т. X. Ч. 1. Санкт-Петербург: Типография поставщиков двора его Императорского Величества товарищества М. О. Вольф, 1902. 153 с.

269. Петров П. В. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главное управление военно-учебных заведений: Исторический очерк / под ред. Д. А. Скалона. Т. X. Ч. 2. Санкт-Петербург: Типография поставщиков двора его Императорского Величества товарищества М. О. Вольф, 1907. 163 с.

270. Пилипенко В. Н. Пейзажная живопись. Санкт-Петербург: Художник России, 1994. 208 с.

271. Пирогов Н. И. Замечания на отчёты морских учебных заведений. *Морской сборник*. 1860. № 13. С. 251–264.

272. Пікуль Ю. М. Військова освіта на Слобідській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник НТУ «ХПІ»: Актуальні проблеми історії України*. 2012. № 24. URL: <http://vestnik.pp.ua/View/20374/> (дата звернення 02.07.2018).

273. Пикуль Ю. Н. Подготовка офицерских кадров в военно-учебных заведениях Российской Империи (1861–1914 гг.): дис... канд. ист. наук. Харьков,

2010. 222 с.

274. Письма Великого Князя к Его сестре Королеве Эллинов Ольге Константиновне. *Сборник памяти Великого князя Константина Константиновича, поэта К. Р.* / ред. А. А. Геринг. Париж: Издание Совета обще-кадетских объединений за рубежом, 1962. С. 13–50.

275. Побірченко Н. С. Антонович Володимир Боніфатійович. *Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1: Навчальний посібник* / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. С. 421–432.

276. Побірченко Н. С. Бібліографія педагогічної спадщини членів українських громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Київ: Науковий світ, 2000. 126 с.

277. Побірченко Н. С. Житецький Павло Гнатович. *Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1: Навчальний посібник* / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. С. 449–461.

278. Побірченко Н. С. Науменко Володимир Павлович. *Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1: Навчальний посібник* / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. С. 516–524.

279. Побірченко Н. С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина – початок ХХ століття): дис. ... доктора пед. наук. Київ, 2001. 475 с.

280. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студентов педагогических вузов: В 2 кн. Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1999. 576 с.

281. Поливанов А. Н. Пятидесятилетие 2-го Московского Императора Николая I кадетского корпуса. Москва: Типография т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1899. 233 с.

282. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Том V: 1830. Отделение 1. От № 3399–3882. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. 1115 с.

283. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе.

Том XI: 1836. Отделение I: От № 8739–9493. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1837. 896 с.

284. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Том XXVI: 1851. Отделение 2: от № 25594–25869. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1852. 803 с.

285. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание третье. Том XIX: 1899. Отделение I: От № 16310–17967. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1902. 1347 с.

286. Положение о кадетских корпусах, высочайше утверждённое 14 февраля 1886 года. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1886. 94 с.

287. Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність. *Український історик. Журнал українського історичного товариства*. Нью-Йорк, Мюнхен, 1966. № 3–4 (11–12). Рік III. С. 41–51.

288. Потєбня А. А. Проблема денационализации. *Потєбня О. О. Мова, національність, денационалізація. Статті і фрагменти* / упор. і вступ. ст. Ю. Шевельова. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. С. 67–75.

289. Потєбня А. А. Язык и народность. *Потєбня О. О. Мова, національність, денационалізація. Статті і фрагменти* / упор. і вступ. ст. Ю. Шевельова. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. С. 77–114.

290. Правобережний гербівник. Т. 1: Шляхта Васильківського, Таращанського та Звенигородського повітів / уклад Є. Чернецький. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006. 160 с.

291. Правобережний гербівник. Т. 2: Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1801–1804 рр.) / уклад Є. Чернецький. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. 204 с.

292. Правобережний гербівник. Т. 3: Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1802–1810 рр.) / уклад Є. Чернецький. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. 192 с.

293. Протоиерей В. В. Зеньковский. Педагогика. Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2002. 222 с.

294. Пузирьов Є. В. Активні методи навчання у військовій освіті: історичний аспект. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*: Філософія. Психологія. Педагогіка. 2009. № 1. С. 171–175.

295. Пустовіт Т. Чижевський Павло Іванович. *Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг. Кн. 5 / упоряд. О. А. Білоусько. Київ-Полтава: Оріяна, 2007. С. 645–656.*

296. Пятидесятилетие школы К. И. Мая. Санкт-Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильбор, 1907. 198 с.

297. Райков Б. Е. Методика и техника экскурсий. 4-е изд. пер. и доп. Москва, Ленинград: Госиздат, 1930. 118 с.

298. Райковский В. Л. Военное воспитание. *О долге и чести воинской в российской армии: Собрание материалов документов и статей / сост. Ю. А. Галушко, А. А. Колесников; под ред. В. Н. Лобова. Москва: Воениздат, 1990. С. 261–270.*

299. *Реабілітовані історією. Одеська область: Кн. 1 / упоряд. Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: ПЛАСКЕ, 2010. 800 с. + вкл. 64 с.*

300. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. К.: Радянська школа, 1968. 256 с.

301. Решетов С. Одесский кадетский корпус. Страницы истории. *Дерибасовская-Ришельевская. Одесский альманах. Кн. 44. Одесса: Друк, 2011. С. 6–12.*

302. Рыкалов И. И. Историческая записка о Михайловском Воронежском кадетском корпусе: с приложением списков воспитанников за 50 лет (1845–1895 гг.). Воронеж: Типография В. И. Исаева, 1895. 157 с.

303. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1903 г. по 1-е октября 1904 г. Год первый. Полтава: Электрическая типография И. А. Дохмана, 1904. 95 с.

304. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г. Год второй. Полтава: Электрическая типография И. А. Дохмана, 1905. 115 с.

305. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1905 г. по 1-е октября 1906 г. Год третий. Полтава: Электрическая типография И. А. Дохмана, 1906. 77 с.

306. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1906 г. по 1-е октября 1907 г. Год четвёртый. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Панский ряд, 1907. 139 с.

307. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г. Год пятый. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Панский ряд, 1908. 55 с.

308. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1908 г. по 1-е октября 1909 г. Год шестой. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Панский ряд, 1909. 158+20 с.

309. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1909 г. по 1-е октября 1910 г. Год седьмой. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Бульвар Котляревского, 1910. 221 с.

310. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1910 г. по 1-е октября 1911 г. Год восьмой. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Бульвар Котляревского, 1911. 146 с.

311. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1911 г. по 1-е октября 1912 г. Год девятый. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Бульвар Котляревского, 1912. 210 с.

312. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса: С 1-го октября 1912 г. По 1-е октября 1913 г. Год десятый. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Бульвар Котляревского, 1913.

177 с.

313. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1913 г. по 1-е октября 1916 г. Год 11, 12 и 13-й. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Бульвар Котляревского, 1916. 216 с.

314. Ростовцев Я. И. Наставление для образования воспитанников военно-учебных заведений. Высочайше утверждено 24-го декабря 1848 года. Санкт-Петербург: Типография Военно-Учебных Заведений, 1849. XXIII+18 с.

315. Русов О. О. Спомини про В. Б. Антоновича. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 1* / уряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 330–334.

316. Русский Кадетский Корпус. Кадетская памятка. 1920–1925. Второй сборник Константиновского Кружка. Сараево, 1925. 82 с.

317. Рутыч Н. Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооружённых Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. Москва: Астрель АСТ; Редакция альманаха «Русский архив», 2002. 383.

318. Ряснянский Б. Н. Сумский кадетский корпус. Воспоминания. *Военная быль*. 1969. Декабрь. № 101. С. 6–12.

319. Савенок Г. Г. Педагогические взгляды и деятельность В. Я. Стоюнина. *Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения* / сост. Г. Г. Савенок. Москва: Педагогика, 1991. С. 6–31.

320. Сверстюк Є. О. Шляхетний українофіл Сергій Бердяєв. *Слово і час*. 1992. № 7. С. 61.

321. Свечин А. А. Эволюция военного искусства: В 2 т. Т. 2. Москва–Ленинград: Государственное издательство. Отдел военной литературы, 1928. 619 с.

322. Сергійчук В. І. Багнетом і пером у боротьбі за Українську державу. *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Листи*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 3–14.

323. Сергійчук В. І. Всеволод Петрів. Розповідь про визначного воєначальника, військового міністра УНР. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008. 296 с.

324. Сергійчук В. І. Своєї честі не віддав нікому. *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини*. Київ: Поліграфкнига, 2002. С. 3–34.
325. Скоропад І. В. Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852–1919): дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2005. 214 с.
326. Скрябін О. Л. Військова підготовка в кадетських корпусах на території України (1840–1917 рр.). // *Воєнно-історичний вісник*. 2011. № 1. С. 77–82.
327. Скрябін О. Л. Підготовка вихованців у військових гімназіях та кадетських корпусах на теренах України (1865–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 16 с.
328. Смілянська В. Л. Біограф і його «Хроніка». *Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя /* упор., передм., приміт В. Л. Смілянська. Київ: Дніпро, 1991. С. 3–23.
329. Соколов Н. А. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главное управление военно-учебных заведений. Исторический очерк. Т. X. Ч. 3 / под ред. Д. А. Скалона, П. В. Петрова. Санкт-Петербург: Типография поставщиков двора его Императорского Величества товарищества М. О. Вольф, 1914. 218 с.
330. Список генералам по старшинству: Составлен по 1-е сентября 1890 года. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1890. 920 с.
331. Список генералам по старшинству: Составлен по 1-е сентября 1901 года. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1901. 1194 с.
332. Список генералам по старшинству: Составлен по 1-е мая 1902 года. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1902. 1247 с.
333. Список генералам по старшинству: Составлен по 1-е сентября 1904 года. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1904. 1384 с.
334. Список генералам по старшинству: Составлен по 1-е июля 1906 года. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1906. 1326 с.
335. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е июля 1910 года. Часть I, II и III. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1910. 1050 с.
336. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е июня 1911 года.

Часть I, II и III. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1911. 1110 с.

337. Список генералам по старшинству: Составлен по 15-е апреля 1914 года. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1914. 980 с.

338. Список Генерального Штаба: Исправлен по 1-е июня 1914 года (С приложением изменений, объявленных в Высочайших приказах по 18 июня 1914 г.). Петроград: Военная типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба), 1914. 779 с.

339. Список капитанам инженерных войск по старшинству: Составлен по 1-е октября 1913 года. Санкт-Петербург: Военная типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба), 1913. 153 с.

340. Список подполковникам по старшинству: Составлен по 15-е мая 1913 года. Часть I, II и III. Санкт-Петербург: Военная типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба), 1913. 1587 с.

341. Список полковникам по старшинству. Исправлено по 1-е ноября 1873 года. Санкт-Петербург: Военная типография, 1873. 723 с.

342. Список полковникам по старшинству: Составлен по 1-е мая 1901 года. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1901. 931 с.

343. Список полковникам по старшинству: Составлен по 1-е марта 1912 года. Часть I, II и III. Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1912. 1648 с.

344. Список полковникам по старшинству: Составлен по 1-е марта 1914 года. Петроград: Военная типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба), 1914. 1439 с.

345. Список полковникам по старшинству: Составлен по 1-е августа 1916 года. Петроград: Военная типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба), 1916. 460 с.

346. Список ротмистрам армейской кавалерии по старшинству: Составлен по 1-е сентября 1913 года. Санкт-Петербург: Военная типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба), 1914. 285 с.

347. Справочник по истории дореволюционной России: Библиографический указатель / под ред. П. А. Зайончковского. 2-е изд. пересмотр. и доп. Москва: Книга, 1978. 640 с.

348. Столпянский П. Зайцев Иван Кондратьевич. *Русский биографический словарь*: В 25 т. Т. 7: Жабокритский – Зяловский / изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова; под ред. Е. С. Шумигорского и М. Г. Курдюмова. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1897. С. 187.

349. Стоюнин В. Я. Заметки о русской школе. *Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения* / сост. Г. Савенок. Москва: Педагогика, 1991. С. 148–199.

350. Стратегия духа: Основы воспитания войск по взглядам Суворова А. В. и Драгомирова М. И. / состав. А. Е. Савинкин, И. В. Домнин. Москва: Русский путь, 2000. 184 с.

351. Стрельський Г. Петрів Всеволод Миколайович. *Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник*. Вип. 2. Ч. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 382 с.

352. Сумец. Ген.-Лейт. А. М. Саранчов (К 50-летию службы в офицерских чинах). *Часовой*. 1931. № 64. С. 18.

353. Сумской кадетский корпус. *Кадетский журнал*. 2011. № 5 (1). С. 16–17.

354. Сухомлинська О. В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. *Історико-педагогічний процес: Нові підходи до загальних проблем*. Київ: АПН, 2003. С. 26–35.

355. Сухомлинська О. В. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 6–12.

356. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Педагогічна газета*. 2002. Жовтень–листопад (№ 10/11). С. 3–4.

357. Сухомлинська О. В. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання на шляху до синтезу парадигм. *Історико-педагогічний альманах*. 2005. № 1. С. 5–29. URL: <http://ipa.udpu.org.ua/article/view/15032> (дата звернення 03.05.2017).

358. Тимошенко П. З. Очерки науки о воспитании. Ч. 1: Педагогика. Харьков: Университетская типография, 1866. VI, 254 с.

359. Тимченко-Рубан И. Р. Из воспоминаний о пережитом. Посвящается товарищам по Павловскому и сослуживцам по Петровскому Полтавскому кадетским корпусам. *Исторический вестник*. Т. XL. 1890. Май–июнь. С. 332–354, 610–633; Т. XLI. 1890. Июль–август. С. 94–114, 304–333.

360. Тимчик Н. П. В. Л. Беренштам (До 100-річчя з дня смерті). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 80/81. Київ: Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. С. 123–126.

361. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга I: Наукове видання. Київ: Темпора, 2007. 536 с.

362. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II: Наукове видання. К.: Темпора, 2011. 424 с.

363. Ткачук А. П. Викладацький склад кадетських корпусів на території України (Друга половина XIX – початку XX ст.). *Військово-науковий вісник*. 2010. Вип. 13. С. 158–171.

364. Ткачук А. П. Випускники кадетських корпусів – активні учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. № 18. С. 444–449.

365. Ткачук А. П. Вишкіл і виховання в кадетських корпусах на території України (1840–1920): дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2010. 212 с.

366. Ткачук А. П. Кадетські корпуси на Україні: Основні етапи діяльності. *Військово-науковий вісник*. 2010. Вип. 14. С. 120–130.

367. Ткачук М. Л. Сильвестр Гогоцький: матеріали до життєпису. *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. *Наукові записки*. Т. 89. Філософія та релігієзнавство. Київ: Пульсари, 2009. С. 41–48.

368. Трескин Д. Н. Курс военно-прикладной педагогики. Дух реформы военного дела. *О долге и чести воинской в российской армии: Собрание материалов документов и статей* / сост. Ю. А. Галушко, А. А. Колесников; под ред. В. Н. Лобова. Москва: Воениздат, 1990. С. 274–290.

369. Третьяков В. Н. Панорамное мышление как понятие. URL: http://tvinteltech.narod.ru/pan_thinking.html (дата звернення 07.11.2017).

370. Тулупова О. В. Соотношение воспитания и обучения в педагогической концепции И. Ф. Гербарта и её реализация в отечественной гимназии сер. XIX – нач. XX вв.: дис. ... канд. пед. наук. Нижний Новгород, 2005. 238 с.

371. Указ від 13.10.2015 р. № 580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494> (дата звернення 27.08.2018).

372. Українка Л. Спогади про Миколу Ковалевського. *Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. Т. 8: Літературно-критичні та публіцистичні стаття*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 223–228.

373. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня–9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк. Київ: Наукова думка, 1996. 590 с.

374. Ушаков Ф. А. Материалы для истории Псковского кадетского корпуса. Псков: Типография Губернского Правления, 1895. 52 с.

375. Франко З. Т. Валуєвський циркуляр 1863. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 62.

376. Франко З. Т. Емський акт 1876. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 172.

377. Фромм Э. Искусство любить / пер. с нем. *Фромм Э. Душа человека*. Москва: Республика, 1992. С. 109–227.

378. Фромм Э. Человек для самого себя / пер. с англ. Э. Спировой. Москва: АСТ, 2010. 350 с.

379. Харитоненки-сумцы. Сумской кадетский корпус (1900–1919). Сумы, 2014. 233 с. URL: <http://www.1archive-online.com/svaku/book-introduction.html> (дата звернення 17.03.2018).

380. Холмський І. Історія України. Нью-Йорк: Педагогічний Інститут Українознавства НТШ, 1971. 370 с.

381. Хрестоматия по истории педагогики. Т. IV. История русской педагогики с древнейших времён до Великой пролетарской революции. Часть II. Для высших педагогических учебных заведений / сост. Н. А. Желваков. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1936. 516 с.

382. Цимбалюк М. Будитель української нації. *Чикаленко Є. Х. Зібрання творів*: В 7 т. Т. 1: Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. Коментарі авторські. Київ: ТОВ компанія «РАДА», 2003. С. 5–9.

383. Цытович В. В. Одесский Великого князя Константина Константиновича кадетский корпус за первые семь лет его существования / под. ред. С. В. Петровского. Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1906. 229 с.

384. Чапала М. Неизвестный защитник Брестской крепости: Необычная судьба генерала Константина Плисовского. URL: <http://www.gusa.ru/plisovsk.html> (дата звернення 29.09.2017).

385. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні. *Чижевський Д. І. Філософські твори*: У 4 т. Т. 1 / під. заг. ред. В. Лісового. Київ: Смолоскип, 2005. С. 3–162.

386. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. 504 с.

387. Чудновский С. Л. Отрывки из воспоминаний (1872–1873). *Наша страна. Исторический сборник*. Санкт-Петербург: Энергия, 1907. С. 331–376.

388. Шалата М. Й. Беренштам Вільям Людвігович. *Українська Літературна Енциклопедія*: В 5 т. / відп. ред. І. О. Дзевєрін. Т. 1: А – Г. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1988. С. 152.

389. Шаховской П. П. Краткая история Сумского кадетского корпуса. Париж, 1952. 52 с.

390. Шевченківський словник: У 2 т. Т. 2: Мол – Я / Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Академії Наук УРСР. Київ: Головна редакція УРЕ, 1978. 412 с.

391. Шевченко С. І. Вершники на Інгулі. Кіровоград: Авангард, 2013. 332 с.

392. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. Т. 1. Поезія 1837–1847 / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2001. 784 с.

393. Щербина В. Воспоминание о В. Б. Антоновиче. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. Т. 1* / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. С. 398–400.
394. Юркевич П. Д. Курс общей педагогики. Москва: Типография Грачева, 1869. 404 с.
395. Юркевич П. Д. Чтения о воспитании. Москва: Типография Грачева, 1865. 268 с.
396. Якубович Н. А. Летописи и мысли старого педагога. *Русская старина*. 1914. Т. 158. № 6. С. 615–622.
397. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Київ: Знання, 2003. 343 с.
398. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. *Релігія в житті українського народу*. Збірник матеріалів Наукової Конференції у Рокка ді Папа (18–20.X.1963) / за ред. В. Янева. Мюнхен – Рим – Париж: НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ, 1966. С. 179–203.
399. Яновский К. П. Мысли о воспитании и обучении. Санкт-Петербург: Типография Скороходова, 1900. 209 с.
400. Яременко Л. М. До історії української журналістики. Журнал «Кадетъ» Сумського кадетського корпусу: тематичний аспект. *Вісник Сумського державного університету*. Серія Філологічні науки. 2006. № 3 (87). С. 29–34.
401. Barnard V. H. Military schools and courses of instruction in the science and art of war in France, Prussia, Austria, Russia, Sweden, Switzerland, Sardinia, England, and the United States: Drawn from recent officials reports and documents. Philadelphia: J. B. Lippincott & Co., 1862. 399 p. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=pst.000014123016;view=1up;seq=12> (дата звернення 12.03.2017).
402. Beyrau D. Militär und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland / von Dietrich Beyrau. Köln; Wien: Böhlau, 1984. 504 s.
403. Bushnell T. The tsarist officer corps, 1881–1914; Customs, Duties, Ineff, Ciency. *American Historical Review*. Vol. 86. Is. 4. 1981. P. 753–780.

404. Curtiss J. S. The Russian Army under Nicholas I, 1825–1855. Durham: Duke University Press, 1965. 170 p.

405. Stone N. The Eastern Front 1914–1917. London: Penguin Books, 1998. 180 p.

406. Van Dyke C. Russian imperial military doctrine and education. 1831–1917. New York: Greenwood press, 1990. 193 p.

Державний архів м. Київ

Ф. 112 Київський Володимирський кадетський корпус

оп. 1 (1849–1919)

407. Спр. 1784. Об экскурсиях кадет. 1914 р., 60 арк.

408. Спр. 1785. О праздниках кадетских корпусов и военных училищ. 1914 р., 228 арк.

409. Спр. 384. По преобразованию военно-учебных заведений. 1865 р., 154 арк.

410. Спр. 1538. С представлением годового отчёта. 1858–1905 pp., 43 арк.

оп. 3 (1872–1919)

411. Спр. 21. Приказы за 1918 год/ 1918 р., 143 арк.

412. Спр. 44. Приказы по корпусу за 1917–1918 гг. 1917–1918 pp., 306 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ

Ф. 1065 Рада народних міністрів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, травень 1920 р. – м. Київ, липень–серпень 1920 р. м. Кам'янець-Подільський, з 1921 р. м. Тарнів (Польща).

оп. 1

413. Спр. 17. Журнали засідань Ради Народних Міністрів. 25 грудня 1918 – 15 лютого 1919 р., арк. 17–20.

Ф. 3690 Державний контроль Української Народної Республіки, м. Київ.

оп. 1

414. Спр. 17. Протоколи засідань Ради Народних Міністрів. 20–22 березня 1918 р. арк. 42–43.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ

оп. 34

415. Спр. 806. Об открытии Киевского кадетского корпуса. Списки преподавателей, дворянства Киевской, Подольской, Волынской губерний, приглашённых на открытие. 1857 р., 39 арк.

оп. 801.

416. Спр. 291. Из доклада Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора кн. Васильчикова Николаю I об учреждении в г. Киеве на базе Киевской 2-й гимназии кадетского корпуса. 1851 р., 11 арк.

оп. 813.

417. Спр. 233. Дело о высказываниях против царя и передаче письма и картины с изображением избиения поляков прелату Брику ксёндзом Клявзовичем, посещавшем помещика Киевского у Гибнера, при обыске которого обнаружили письмо учеников Киевского кадетского корпуса с описанием их быта и высказываниями против правительства. 18 серпня 1863 – 30 січня 1865 р., 16 арк.

Ф. 707 Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ

оп. 17.

418. Спр. 363. Сообщение директору училищ Киевской губернии о разрешении некоторым учителям 2-й Киевской гимназии преподавать в Киевском кадетском корпусе. 1851 р., 72 арк.

оп. 18

419. Спр. 504. О времени открытия Петровского Полтавского кадетского корпуса с указанием числа учителей и учеников, преподаваемых предметов, к какому ведомству принадлежит, на чей счёт содержится. Из ведомости об учебных

заведениях не состоящих в ведомстве Министерства народного просвещения, 1852 г., 16 арк.

оп. 39

420. Спр. 17. Дело об исключении учеников из гимназий и училищ (военных, духовных, земледельческих, реальных), учительских и духовных семинарий Киевского и других учебных округов за пьянство, хулиганство, воровство, нанесение оскорблений и грубость преподавателям, 16 грудня 1872 – 11 січня 1874 г., 78 арк..

ДОДАТКИ

Додаток А

Список випускників Петровського Полтавського кадетського корпусу (1847–1864), які закінчили військові академії

Далі в дужках подано рік закінчення навчання у Петровському кадетському корпусі.

1. Адасовський Євтіхій Костянтинович (1863) – Михайлівська артилерійська академія.

2. Абельдяєв/Абельяєв Микола (1849) – Миколаївська академія Генерального штабу.

3. Ананьєв Андрій Олександрович (1859) – Михайлівська артилерійська академія.

4. Баженов Петро Миколайович (1859) – Миколаївська академія Генерального штабу.

5. Баїов Костянтин Олексійович (1856) – Миколаївська академія Генерального штабу.

6. Біскупський, Костянтин Ксаверійович (1850) – Миколаївська академія Генерального штабу.

7. Богаєвський, Михайло (1863) – Олександрівська Військово-юридична академія.

8. Боголюбов Іван Андрійович (1848) – Миколаївська академія Генерального штабу.

9. Величко Філадельф Кирилович (1850) – Миколаївська академія Генерального штабу.

10. Дерюгін Михайло Євсейович (1855) – Михайлівська артилерійська академія.

11. Домонтович Михайло Олексійович (1847) – Миколаївська академія Генерального штабу.

12. Євреїнов Леонід Дмитрович (1862) – Миколаївська академія Генерального штабу.

13. Зеленський Іларіон Іович (1849) – Миколаївська академія Генерального штабу.

14. Кабалевський Клавдій Єгорович (1862) – Михайлівська артилерійська академія.
15. Кащенко Арсеній Феофанович (1863) – Миколаївська академія Генерального штабу.
16. Коленко Євген Васильович (1863) – Миколаївська академія Генерального штабу.
17. Квітка Дмитро Костянтинович (1854) – Михайлівська артилерійська академія.
18. Кобалевський Єгор (1863) – Михайлівська артилерійська академія.
19. Коновалов Микола (1861) – Миколаївська інженерна академія.
20. Костенко Лев Феофілович (1859) – Миколаївська академія Генерального штабу.
21. Кружилін Василь Олексійович (1848) – Миколаївська академія Генерального штабу.
22. Лансере Павло Олександрович (1863) – Миколаївська інженерна академія.
23. Костирко Петро Захарович (1863) – Михайлівська артилерійська академія.
24. Кучеров Яків Володимирович (18451) – Миколаївська академія Генерального штабу.
25. Македонський Костянтин Костянтинович (1859) – Олександрівська Військово-юридична академія.
26. Малама Яків Дмитрович (1861) – Миколаївська академія Генерального штабу.
27. Маслаковець Микола Олексійович (1852) – Миколаївська академія Генерального штабу.
28. Милорадович Микола Емануїлович (1864) – Миколаївська академія Генерального штабу.
29. Пельонкін Андрій Платонович (1861) – Михайлівська артилерійська академія.
30. Потоцький Іван Платонович (1864) – Миколаївська академія Генерального штабу.
31. Потоцький Микола Платонович (1862) – Михайлівська артилерійська

академія.

32. Потоцький Олександр Платонович (1863) – Михайлівська артилерійська академія.

33. Разгонов/Розганов Костянтин Йосифович (1861) – Миколаївська академія Генерального штабу.

34. Рахубовський Митрофан Іванович (1859) – Олександрівська Військово-юридична академія.

35. Рутковський Яків Костянтинович (1861) – Миколаївська інженерна академія.

36. Саранчов Володимир Семенович (1859) – Миколаївська академія Генерального штабу.

37. Скаржинський Василь Анастасійович (1851) – Миколаївська академія Генерального штабу.

38. Семпликевич Олександр Тимофійович (1863) – Олександрівська Військово-юридична академія.

39. Ставровський Костянтин Миколайович (1863) – Миколаївська академія Генерального штабу.

40. Фертов Григорій Олексійович (1854) – Олександрівська Військово-юридична академія.

41. Філіпенко Ілля Іванович (1853) – Михайлівська артилерійська академія.

42. Флоренсов/Флоренцов Володимир Якович (1862) – Михайлівська артилерійська академія.

43. Шаліков Михайло Якович (1848) – Миколаївська академія Генерального штабу.

44. Шишкевич/Шимкевич Олександр Григорович (1855) – Михайлівська артилерійська академія.

45. Шкларевич/Шкляревич Володимир Миколайович (1852) – Михайлівська артилерійська академія.

46. Шміт Олександр Оттович (1849) – Миколаївська академія Генерального штабу.

47. Ярошенко, Микола Олександрович (1857) – Михайлівська артилерійська академія.

Додаток Б

Список випускників Петровської Полтавського військової гімназії (1865–1881), які закінчили військові академії

Далі в дужках подано рік закінчення навчання у Петровському кадетському корпусі.

1. Абрамов Володимир Миколайович (1880) – Олександрівська Військово-юридична академія.

2. Адабаш Михайло Олексійович (1880) – Миколаївська академія Генерального штабу.

3. Андрєянов Михайло Євгенович (1865) – Миколаївська академія Генерального штабу.

4. Артамонов Михайло Костянтинівич (1874) – Олександрівська Військово-юридична академія.

5. Артюхов Яків Всеволодович (1876) – Олександрівська Військово-юридична академія.

6. Арцибашев Сергій (1880) – Михайлівська артилерійська академія.

7. Баратов Костянтин Федорович (1875) – Миколаївська інженерна академія.

8. Батог Сергій Олександрович (1881) – Олександрівська Військово-юридична академія.

9. Безрадецький Дмитро Миколайович (1870) – Миколаївська академія Генерального штабу.

10. Бобирь Микола Павлович (1870) – Миколаївська академія Генерального штабу.

11. Богаєвський Олексій (1874) – Михайлівська артилерійська академія.

12. Брилевич Олександр Васильович (1868) – Миколаївська академія Генерального штабу.

13. Бутович Василь Васильович (1881) – Миколаївська академія Генерального штабу.

14. Ганжа Павло Левович (1880) – Михайлівська артилерійська академія.

15. Гнида Дмитро Іванович (1878) – Миколаївська академія Генерального штабу.
16. Гончаренко, Андрій Юрійович (1874) – Михайлівська артилерійська академія.
17. Гребенщиков Олександр Андрійович (1875) – Михайлівська артилерійська академія.
18. Гречко Олександр Андрійович (1880) – Олександрівська Військово-юридична академія.
19. Євреїнов Михайло Дмитрович (1868) – Миколаївська академія Генерального штабу.
20. Єрмолинський Валеріан (1878) – Михайлівська артилерійська академія.
21. Іванов Микола Петрович (1881) – Олександрівська Військово-юридична академія.
22. Індутний Микола Тимофійович (1865) – Михайлівська артилерійська академія.
23. Калишевський Федір Йосифович (1868) – Михайлівська артилерійська академія.
24. Катрухін Сергій (1868) – Михайлівська артилерійська академія.
25. Коновалов Леонід Васильович (1875) – Миколаївська інженерна академія.
26. Коренєв Костянтин (1874) – Миколаївська академія Генерального штабу.
27. Корнєєв Володимир Петрович (1870) – Михайлівська артилерійська академія.
28. Кривенко Василь Силович (1871) – Олександрівська Військово-юридична академія.
29. Ланге Павло Карлович (1863) – Михайлівська артилерійська академія.
30. Ліневич Микола Олександрович (1872) – Михайлівська артилерійська академія.
31. Леонтович Сергій Гаврилович (1880) – Миколаївська академія Генерального штабу.
32. Лінпицький Митрофан Флоріанович (1869) – Михайлівська артилерійська

академія.

33. Ломиковський Микола (1868) – Миколаївська академія Генерального штабу.

34. Мазуркевич Гнат Іванович (1868) – Миколаївська інженерна академія.

35. Малинка Володимир Іванович (1875) – Миколаївська академія Генерального штабу.

36. Мандрика Іван Якимович (1875) – Миколаївська академія Генерального штабу.

37. Мартос Микола Миколайович (1875) – Миколаївська академія Генерального штабу.

38. Мартос Олександр Григорович (1878) – Михайлівська артилерійська академія.

39. Мершейдт-Гіллесем Іван Володимирович (1880) – Михайлівська артилерійська академія.

40. Міончинський Тимофій Андрійович (1875) – Михайлівська артилерійська академія.

41. Надаров Іван Павлович (1867) – Миколаївська академія Генерального штабу.

42. Нечволодов Платон Платонович (1873) – Михайлівська артилерійська академія.

43. Огієвський Михайло Дмитрович (1878) – Олександрівська Військово-юридична академія.

44. Огранович Михайло Олександрович (1866) – Михайлівська артилерійська академія.

45. Ольховський Петро Дмитрович (1869) – Миколаївська академія Генерального штабу.

46. Перлік Дмитро Іванович (1870) – Миколаївська академія Генерального штабу.

47. Пещанський Георгій Іванович (1868) – Миколаївська академія Генерального штабу.

48. Попов Володимир Платонович (1880) – Миколаївська інженерна академія.

49. Попов Микола Петрович (1875) – Михайлівська артилерійська академія.

50. Попруженко Михайло Григорович (1872) – Михайлівська артилерійська академія.

51. Потоцький Павло Платонович (1874) – Михайлівська артилерійська академія.

52. Потоцький Петро Платонович (1872) – Миколаївська академія Генерального штабу.

53. Пржевальський Михайло Олексійович (1876) – Миколаївська академія Генерального штабу.

54. Пробенко Порфірій Герасимович (1871) – Миколаївська академія Генерального штабу.

55. Псіол Георгій (1873) – Олександрівська Військово-юридична академія.

56. Радкевич Микола Олександрович (1874) – Миколаївська академія Генерального штабу.

57. Римский-Корсаков Владимир Валеріанович (1877) – Олександрівська Військово-юридична академія.

58. Руденко, Георгій Іванович (1870) – Олександрівська Військово-юридична академія.

59. Рухлядко Микола (1875) – Миколаївська інженерна академія.

60. Савич Сергій Сергійович (1881) – Миколаївська академія Генерального штабу.

61. Саранчов Євграф Семенович (1867) – Миколаївська інженерна академія.

62. Симановський Іван Дмитрович (1868) – Михайлівська артилерійська академія.

63. Скоробогатов Віктор Іванович (1873) – Михайлівська артилерійська академія.

64. Сокольський Ілля Олександрович (1867) – Миколаївська академія Генерального штабу.

65. Сорнецький Антон Григорович (1866) – Миколаївська інженерна академія.

66. Томкєєв Михайло Ілліч (1875) – Михайлівська артилерійська академія.

67. Трамбицький Євген Георгійович (1876) – Миколаївська академія Генерального штабу.

68. Федяй Леонід Васильович (1876) – Миколаївська академія Генерального штабу.

69. Фурман Микола Михайлович (1881) – Михайлівська артилерійська академія.

70. Холодовський Олексій Іванович (1880) – Миколаївська академія Генерального штабу.

71. Холодовський Микола Іванович (1869) – Михайлівська артилерійська академія.

72. Цветинович Сергій (1880) – Михайлівська артилерійська академія.

73. Циклинський Василь Петрович (1865) – Михайлівська артилерійська академія.

74. Чеплевський Олександр Іванович (1879) – Михайлівська артилерійська академія.

75. Черник Георгій Прокопійович (1881) – Миколаївська інженерна академія.

76. Чернявський Василь Тимофійович (1867) – Михайлівська артилерійська академія.

77. Шейдеман Сергій Михайлович (1876) – Миколаївська академія Генерального штабу.

78. Штеріч Олексій Платонович (1869) – Михайлівська артилерійська академія.

79. Яковлев Михайло Михайлович (1875) – Миколаївська академія Генерального штабу.

Додаток В

Біографія та політичні погляди вихованця Полтавської військової гімназії Чижевського Павла Івановича (1860–1925)

Відомий політик, громадський діяч, міністр фінансів екзильного уряду УНР, був одним з тих, хто здобув визнання своєю чіткою позицією ще під час роботи першої Державної думи. Відтоді, куди б не закидала його доля (у Полтаву, Петербург, Женеvu), він завжди перебував в епіцентрі культурно-просвітницького та національного життя, залишався чільним провідником інтересів української спільноти. Його здобутки відзначали у своїх працях, споминах і листах славетні сучасники Симон Петлюра, Євген Чикаленко, Олександр Шульгін, В'ячеслав Прокопович, Сергій Єфремов, Симон Наріжний, Микола Ковалевський, Панас Феденко, Вадим Щербаківський, Віктор Андрієвський та ін.

Про предків Павла Чижевського знаходимо цікаві відомості в поважних енциклопедичних виданнях. Зокрема у виданні Брокгауза і Ефрона згадується придворний тенор Петро Чижевський, який за свій гарний спів отримав ще від цариці Єлизавети Петрівни у 1743 р. таке прізвище і на додачу звання дворянина (головними атрибутами дворянського герба Чижевських були лицарський шолом і чиж). Рід Чижевських у ті часи був записаний до родовідної книги Владимирської губернії, кілька інших дворянських родів Чижевських «з польської шляхти» – до родовідних книг Віденської, Київської, Вітебської та Полтавської губерній. Дід Павла Чижевського – Костянтин свого часу відбув два військових походи, один з яких у 1855 р. проліг до Криму. За деякими відомостями, воював також із мадярами у 1849 р. та був відзначений за мужність австрійським орденом.

Павло Іванович Чижевський народився в містечку Гадяч на Полтавщині. Початкове навчання здобував у Полтавській військовій гімназії, а згодом у Миколаївській інженерній школі. Побувши рік офіцером-сапером у Києві, виїжджає до Женеви, де знайомиться з відомими земляками М. Драгомановим і Х. Вовком.

Склавши іспити при Женевському університеті на доктора фізичних наук, він повертається в Україну і захищається при Київському університеті на магістра хімії.

Однак блискуча кар'єра вченого була перекреслена в самому зародку: при поверненні в Україну на австро-російському кордоні у Чижевського знайдено вантаж заборонених українських видань, і юнака відразу звинуватили в неблагонадійності. Відтоді він підпадає під пильне око царської охоранки, яка чекала приводу розправитися з молодим українофілом. Після повернення з-за кордону відставного підпоручика Чижевського заарештовують за участь (8 вересня 1884 р.) у студентських заворушеннях у Києві та за знайомство з особами, «відомими своєю політичною неблагонадійністю». Згідно з рішенням Київського суду в 1885 р. Чижевського було адміністративно етаповано в місто Березів Тобольської губернії, де він відбуває приписане йому покарання до 1888 р.

Після заслання він повертається в Україну й осідає у невеликому повітовому містечку Олександрівську Катеринославської губернії. Там упродовж кількох років здобуває собі посаду. Від 1893 р. Павло Чижевський працює секретарем Олександрівської земської управи. Сумлінно виконуючи свої службові обов'язки, він виявляє активність у багатьох питаннях, у тому числі розробляє план загальної початкової освіти місцевого населення, займається налагодженням відносин Олександрівського земства з закордонними фірмами щодо продажу останнім хліба місцевих землевласників. Прагнучи ближче ознайомитися з умовами хлібної торгівлі в Європі, Павло Іванович здійснює у 1896 р. подорож до Франції, по закінченні якої подає ґрунтовний звіт земству. Шукаючи партнерів за кордоном, Чижевський активно контактує з французькими підприємцями, розміщує у французькій пресі оголошення з рекламними гаслами, в яких подає стислу інформацію щодо географічного розміщення повіту, кількості щорічного засіву хлібом землі, розміру врожаїв, зазначає для можливих партнерів права Земських зборів і Управи в економічній площині.

Активна громадянська позиція секретаря земської управи виявилася сповна під час диких погромів єврейського населення в Олександрівську восени 1905 р. Виступивши на захист беззахисних людей, Павло Іванович згодом сам вимушений був тікати з Олександрівська, оскільки чорносотенці розносять ущент його помешкання, а генерал-губернатор звільнює його з посади. Чижевський

повертається до Полтави.

Про політичні симпатії Чижевського в цей період можна зазначити наступне. Ще мешкаючи в Києві і перебуваючи під певним впливом ідей Драгоманова, Павло Іванович доходить думки про необхідність децентралізації управління, щоб «розвій життя йшов відповідно місцевим обставинам, а не гальмувався з Петербургу». Поступово ця теза розвивається, і він досить швидко стає переконаним прихильником автономії України. Змінюється і його партійна орієнтація, внаслідок якої Чижевський залишає партію кадетів і пристає до утвореної 1905 р. Української Демократично-Радикальної партії (УДРП), яка ставила собі за мету перетворення Росії на конституційну демократичну децентралізовану країну із забезпеченням кожному народові, що її населяв, автономії з правом місцевого крайового законодавства. Чижевський переконаний у тому, що інтереси українського народу повинні відстоювати лише українські партії. Тож про свою належність до УДРП він заявляє під час виборів до першої Державної думи.

Революція 1905–1907 рр. стає добою жвавої політичної роботи для багатьох українців. Наслідком їхньої діяльності і політичним успіхом можна вважати створення української громади у першій Державній думі. Надзвичайно значимим у цей період було те, що відправною точкою пропаганди для національно орієнтованих українців стають гасла автономії України. Саме з таким гаслом навесні 1906 року і пішли на вибори до першої Державної думи прибічники УДРП, щоправда, узгоджуючи свої дії з російськими кадетами.

У першій Державній думі Чижевський був досить помітним депутатом. З самого початку роботи представницького органу він входить до складу президії української громади, що створюється з депутатів-патріотів уже на початку травня. Незважаючи на їхню приналежність до різних політичних партій, вони склали міцний Український парламентський клуб. Про активну роботу цього клубу, метою якого була боротьба за автономію України, постійно інформувала громадськість всеукраїнська газета «Громадська думка». На сторінках цього найбільш інформативного в ті роки українського часопису час від часу з'являються замітки та статті про депутатів з Полтавщини.

Так на першотравневе привітання Лубенської української громади від Українського парламентського клубу першої Державної думи за підписами послів В. Шемета, П. Чижевського, І. Шрага та М. Біляшівського до Лубен надійшла така відповідь: «З доручення Українського парламентського клубу дякуємо щиро Лубенську громаду за привітання. Щастя робочих людей, щастя вільної України – наше завдання. Не вмре ніколи Україна».

Незважаючи на утиски з боку влади, зорганізувати українську фракцію вже у другій Державній думі і продовжити розпочату справу було значно легше. Задля цієї мети Чижевський у 1906 р. оселяється у Петербурзі і проявляє надзвичайну енергію у справі організації нової української фракції. За досить короткий час він формує нову українську фракцію, яка отримує назву «Українська думська громада». Чижевському в цій справі допомагає кооператор В. Доманицький, який редагує в Петербурзі популярну поміж селянства газету «Рідна Справа – Думські Вісті», через яку відбувався зв'язок думської громади з населенням України. Знаменною подією для української спільноти стає друк у газеті Декларації думської громади, складеної П. Стебницьким, Х. Вовком, П. Чижевським і В. Доманицьким. Думська громада за допомогою цих діячів виробила законопроекти про автономію України, про мову у школі, у суді, у церкві тощо, які мала внести в Думу, а до внесеного в Думу законопроекту про народну освіту українська фракція зробила поправки, домагаючись заснування курсів з української мови, літератури й історії для народних учителів; введення української мови по учительських семінаріях; заснування в Київському й Одеському університетах кафедр української мови, літератури та історії.

Перебуваючи в Петербурзі, Чижевський підтримує контакти з українцями Києва та редакцією газети «Рада». Він інформує Є. Чикаленка про дискусії, які точаться у парламентському клубі, радиться з ним щодо багатьох принципових питань, прислухається до думок найавторитетніших українських політиків.

Полтавський період життя і діяльності Павла Івановича хронологічно обіймає 1905–1918 рр. Це була пора зміцнення його політичних переконань, чорнової і повсякденної роботи на культурно-просвітницькій і громадсько-політичній ниві.

УРДП проіснувала до 1908 р., а після самоліквідації переважна більшість членів цієї партії увійшла до непартійної організації Товариства українських поступовців (ТУП), на платформі федеративного устрою Росії та автономії України. ТУП обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу» і залишалося за режиму столипінщини чи не єдиною легальною українською організацією. Саме інтереси Товариства на Полтавщині упродовж майже 10 років і випало представляти Павлу Чижевському.

Найбільш ефективно його робота провадилася з 1912 р., коли Чижевський уже остаточно осів у Полтаві, очоливши Товариство взаємного кредиту. Українофоби неодноразово робили спроби дискредитувати як національний рух загалом, так і Чижевського зокрема.

Нерідко під час обговорювання важливих питань громадівці збиралися саме в Чижевського. Цілком логічним вважалося, що завдяки своїм знайомствам у політичному і науковому світі з С. Петлюрою, Є. Чикаленком, С. Єфремовим, Х. Вовком Чижевський брав на себе клопоти й головний тягар відповідальності перед громадою. Так було при створенні видавничої громади, будівничого та кооперативного товариств, Товариства «Боян», Українського клубу.

Чижевський і його однодумець Г. Ротмістров, який очолював тоді статистичний відділ губерніального земства, не боялися втратити керівні посади та при слушній нагоді використовували підлеглі їм структури в інтересах української громади. Підтверджує це відомий політичний діяч Микола Ковалевський, який у цей час працював на Полтавщині і брав активну участь в українському житті краю. Він пише, що в полтавському ТУПі концентрувалася ідеологічна і, так би мовити, стратегічна праця (це був неначе мозок українства Полтавщини), в кожному повітовому місті полтавські тупівці мали своїх «мужів довір'я», через яких утримувався сталий контакт із широкими масами населення. М. Ковалевський, характеризуючи Чижевського, пише: «Павло Іванович Чижевський, не дивлячись на свій старший вік, був людиною дуже живою, енергійною і тримався досить радикальних поглядів в українській справі. Хоч своїм віком він більше належав до старшого покоління так званих «культурників», яких ми, молоді, дуже гостро

критикували за їх пасивність, але його динамічний темперамент та велика ініціативність зближали його до молодшого покоління».

ТУП у Полтаві, за словами самого Чижевського, складалося, так би мовити, з федеративного союзу різних груп, політичних партій та організацій. Це був своєрідний союз громад, який ставив собі за мету побудову автономної України у складі федеративної Росії, і кожна громада, що входила до складу ТУПу, була цілковито автономною; вона сама й особи, які до неї входили, могли належати до різних напрямків соціально-економічної думки – від анархістів і більшовиків до кадетів, «аби тільки вони ставили собі метою: а) яко програма максимум – добиватися широкої автономії України й федеративного ладу в Російській державі; б) яко програма-мінімум – добиватися вживання української мови в школі, в церкві, в суді і в різних урядових і громадських інституціях на Україні, добиватися вільного розвитку української культури взагалі».

Про активну громадянську позицію Чижевського свідчить чимало фактів. До найвідоміших належать публічні виступи на захист «українського питання», яке періодично піднімалося на засіданнях четвертої Державної думи. Так, 16 червня 1913 р. Павло Іванович разом з іншими діячами поставив свій підпис під зверненням на ім'я члена Державної думи П. Петровського з приводу виступів депутатів Савенка і Скоропадського, які промовляли з думської трибуни від імені всього українського народу. У зверненні, зокрема, писалося, що гарантією від агресій у сфері національного життя і запорукою вільного культурного суспільного розвитку є лише автономія України.

У журналі «Украинская жизнь» було оприлюднено і «Открытое письмо от бывшего члена 1-й Государственной Думы П. Чижевского М. В. Родзянку», де автор сміливо стає на захист української мови і, що не менш важливо, аргументує свою позицію. Він зазначає, що для тридцятимільйонного українського народу мовне питання надважливе, епохальне. Протягом 1912–1913 рр. на теренах імперії виходило 17 періодичних україномовних видань, і кількість їх вже тепер аж ніяк не може задовольнити попити населення. Водночас, зазначає він, утиск українського слова є величезним злочином по відношенню до українського народу.

Чижевський брав активну участь і в інших заходах, як то: у зборі коштів на встановлення пам'ятника Т. Шевченку в Києві, проведенні широкої акції щодо впровадження української мови в навчальні заклади губернії, внаслідок чого майже всі повітові земства Полтавщини ухвалили в 1915 р. резолюції в цій справі. А ще – організації різноманітних просвітницьких акцій через Український клуб, Товариство «Боян», українську книгарню. Саме силами полтавської громади рухалася українська справа, а місто час від часу відвідували провідні українські діячі, в тому числі М. Грушевський, А. Ніковський, М. Саксаганський, Х. Вовк та ін.

З падінням монархії, одним з тих, хто радо вітав створення в березні 1917 р. Української Центральної Ради, був Павло Чижевський. Він разом з іншими представники від Полтавщини був делегований на перші загальні збори Української Центральної Ради, які відбулися 8 квітня 1917 р. Це значною мірою було офіційним визнанням заслуг названих діячів перед українським народом. Нова українська влада на місцях мала тепер опиратися саме на таких, як вони, людей – надійних і перевірених багатолітньою чорною роботою, відданих сповна національним ідеалам.

У квітні 1917 р. Полтавська громада ТУП виступила ініціатором скликання Українського з'їзду Полтавщини, утворивши з цією метою «Спільний комітет українських поступових партій та організацій», куди увійшли представники кооперативних організацій, Українського клубу, Товариства «Боян» та Селянської спілки. А згодом під час проведення різних виборчих перегонів упродовж 1917–1918 рр. чільні представники громади вже брали активну участь у політичній боротьбі, заявивши про свою прихильність до тої чи іншої політичної сили, переважно української. Щодо Чижевського, то він не тільки представляв тепер інтереси правонаступниці УРДП та ТУПу – Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), а й під час виборів до Українських установчих зборів у січні 1918 р. був включений до кандидатського списку цієї партії. Як людину відому і шановану поміж різних верств населення міста, його вкотре обирають й до органів місцевого самоврядування. У період Української революції 1917–1921 рр. Павло Іванович перебуває у фарватері політичних подій, які відбуваються в Полтаві, має

завжди власну думку й аргументує її в разі потреби перед громадою.

З другим приходом більшовиків залишатися в місті Чижевському, як і іншим відомим українцям, було вкрай небезпечно. У січні 1919 р. він переїжджає до Києва, а згодом і за кордон – уже як офіційний представник Директорії УНР. Після ухвалення Радою Народних Міністрів і утвердження 10 січня 1919 р. Директорією УНР закону про посилення до Франції, Бельгії, Італії, Англії й Америки Надзвичайних торгово-фінансових місій Чижевському було доручено очолити одну з таких представницьких делегацій. До головних завдань, що постали тоді перед Чижевським і його місією, належав пошук потенційних інвесторів і налагодження торгових відносин з країнами Заходу. Лише за перший рік своєї роботи Українсько-Швейцарська торговельна комора вивчила стан індустрії у Швейцарії, налагодила відносини майже з усіма головними представниками швейцарської індустрії і синдикатами, поширила свої дослідження на сусідні країни, вивчила стан всесвітнього грошового обігу з метою зібрання відомостей про те, в якій валюті найкраще зберігати гроші й робити виплати за придбаний крам тощо. У цій площині місії вдалося зробити і конкретні кроки. Так у листі до заступника голови Директорії УНР від 1 березня 1920 р. Чижевський доповідав, «що у Швейцарії можливо зробити позику для України в розмірі 100 млн. швейцарських франків», а в Лондоні досягнуто домовленості про позику українському урядові в 1 млн. фунтів стерлінгів. Крім того, між місією і фірмою Поль Бішофф і К^о було обумовлено контракт на поставку протягом 5 років краму Україні на суму в 100 млн. франків.

З метою пропаганди української державності Чижевський упродовж 1920 року ініціює випуск поштових марок у пам'ять боротьби українського народу за державну самостійність. На марках передбачалося представити портрети Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Данила Галицького, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Івана Гонти, Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, Симона Петлюри з підписами українською та французькою мовами: «Українська Республіка», «Борітеся – поборете!». Цей проект був набагато ширшим за філателістичний, оскільки разом з марками мала бути надрукована пояснювальна брошура, яка містила б відомості про

визначних осіб, окремі історичні факти з життя України, політичні й етнографічні мапи за різні періоди. На думку Чижевського, це був досить виграшний задум. За цим проектом передбачалося випустити у продаж «300000 колекцій перших семи категорій і марку експрес, і згодом – ще 4 випуски і отримати 4,5 млн. швейцарських франків прибутку». Однак реалізувати вже намічені і розроблені плани Чижевському не вдалося: на всі його ініціативи була одна відповідь із Центру: «Ждіть особистих інструкцій». Пояснити причину такої байдужості з боку Директорії УНР до вже існуючих домовленостей місії досить просто – катастрофічно погіршувалася ситуація на українсько-більшовицькому фронті. У 1920 р. перед Директорією УНР стояли інші стратегічні завдання: зберегти сили для подальшої боротьби з більшовизмом.

У Швейцарії з іменем Павла Чижевського пов'язане створення і культурно-просвітницьких інституцій, зокрема Українського клубу, який було засновано за ініціативи полтавця 1919 р. у Женеві. Метою створення клубу було «боронити [на чужині] справу української політичної незалежності, підтримувати добрі відносини з швайцарським громадянством, використовуючи для цього різні культурні виступи і т. д.». Діяльність клубу була відомою в колах української діаспори. Павло Іванович був одним з небагатьох, хто представляв Україну на засіданнях Ліги Націй, залишаючись одним з ідеологів української еміграції.

1921 р. у Відні виходить досить знаменна робота П. Чижевського «Основи української державності», що відображає погляди автора, щирого федераліста, на майбутній устрій Української Держави. Уже у вступному слові Чижевський зазначає, що така «гостра зацікавленість питанням, яке з першого погляду здається при сучасних умовах нібито тільки теоретичним і навіть абстрактним, з'ясовується непохитним переконанням українського громадянства, що в недалекому часі умовини зміняться і доведеться спільними силами заходитися коло будівництва Української Держави». У майбутній державі він робить ставку передовсім на створенні сильних і дієвих органів місцевого самоврядування, стверджуючи, що внутрішня й зоколішня могутність держави залежить насамперед від почуття єдності серед громадян держави і що те почуття виховується широкою громадською

діяльністю, яка дає звичку рахувати все державне своїм і все своє – державним, а найкращим і найкоштовнішим для кожної окремої місцевості є те, що вироблено, випрацьовано й ухвалено місцевою людністю.

1922 р. Павла Івановича Чижевського призначено міністром фінансів екзильного уряду УНР. Незважаючи на постійне погіршення ситуації в економічній площині, цей крок, безумовно, свідчив про велику довіру до полтавця, здатність його в цей час до активної державотворчої роботи. Документи свідчать, що обмеженість до мінімуму фінансових ресурсів змушувала Чижевського з неабиякою розважливістю підходити до кожного питання, пов'язаного з видатками державного скарбу.

Вже немолодий і хворий Чижевський продовжує активно відстоювати державницьку позицію. Так у досить гострому листі до редакції часопису «Вперед» він пише: «Що ж до поширення Вашого часопису, то я з жалем мушу признати, що ні один свідомий українець не повинен ширити часописи, поки на прапорі її стоїть оте дурне (для сучасного менту) “пролетарі всіх народів, єднайтеся”. Луплять Вас оті “пролетарі” московські й польські, – з живих здирають шкури, а інших народів пролетарі дивляться та облизуються, – а ви: “пролетарі, єднайтеся!” Але ж прошу Вас! Попереду ніж приставати до всесвітньої людської спілки, – попередю повинно бути людьми (прошу!), а не кіньми або вівцями бездушними, – попередю повинно бути елементом, гідним для спілки, гідним поваги, а не етнографічним бидлом. І будьте певні, панове, що кожний українець, який ставить свій буржуазний або свій соціалістичний світогляд і свій прапор вище світогляду загальнонаціонально-українського, – той є свідомо (чи несвідомо): зрадник своєї Батьківщини! (в сей мент!)».

Помер Павло Іванович Чижевський 17 квітні 1925 р. у Женеві [295].

Додаток Г

Список випускників Петровського Полтавського кадетського корпусу (1882–1917), які закінчили військові академії

Далі в дужках подано рік закінчення навчання у Петровському кадетському корпусі.

1. Абрамов Федір Федорович (1888) – Миколаївська академія Генерального штабу.

2. Азарьєв Митрофан Миколайович (1886) – Олександрівська Військово-юридична академія.

3. Аккерман Іларіон Миколайович (1906) – Михайлівська артилерійська академія.

4. Антонович Олександр Трифонович (1896) – Миколаївська академія Генерального штабу.

5. Апишков Володимир Павлович (1888) – Миколаївська інженерна академія.

6. Барташевич Олександр Митрофанович (1901) – Михайлівська артилерійська академія.

7. Бафталовський Ігор Адамович (1913) – Миколаївська академія Генерального штабу.

8. Башинський Ромил Іванович (1890) – Михайлівська артилерійська академія.

9. Безкровний Олександр Олексійович (1884) – Миколаївська академія Генерального штабу.

10. Березовський Олександр Іванович (1886) – Миколаївська академія Генерального штабу.

11. Белой Олександр Сергійович (1900) – Миколаївська академія Генерального штабу.

12. Біскупський Михайло Васильович (1892) – Миколаївська академія Генерального штабу.

13. Бобровський, Борис Павлович (1885) – Миколаївська академія Генерального штабу.

14. Богаєвський Лев Олексійович (1885) – Михайлівська артилерійська академія.

15. Бойно-Родзевич Віталій Павлович (1895) – Михайлівська артилерійська академія.

16. Брянчанінов Борис Леонідович (1898) – Михайлівська артилерійська академія.

17. Василенко Борис Петрович (1895) – Миколаївська академія Генерального штабу.

18. Василенко Матвій Іванович (1906) – Миколаївська академія Генерального штабу.

19. Воронецький Володимир Володимирович (1883) – Миколаївська академія Генерального штабу.

20. Генбачів Володимир Йосифович (1890) – Миколаївська академія Генерального штабу.

21. Георгієвич Родослав Опанасович (1892) – Миколаївська інженерна академія.

22. Гернгросс Борис Володимирович (1896) – Миколаївська академія Генерального штабу.

23. Гершельман Володимир Костянтинівич (1899) – Миколаївська академія Генерального штабу.

24. Гладкий Степан Васильович (1888) – Миколаївська академія Генерального штабу.

25. Гончаренко Сергій Володимирович (1905) – Миколаївська академія Генерального штабу.

26. Горленко Роман Іванович (1897) – Михайлівська артилерійська академія.

27. Гудима Олександр Сергійович (1901) – Михайлівська артилерійська академія.

28. Дядюша Сергій Іванович (1882) – Миколаївська академія Генерального штабу.

29. Еннатський Володимир Іванович (1892) – Михайлівська артилерійська

академія.

30. Єрмолинський Володимир (1882) – Михайлівська артилерійська академія.

31. Єранцев Микола Федорович (1888) – Миколаївська інженерна академія.

32. Єрмоленко, Володимир Дмитрович (1904) – Миколаївська інженерна академія.

33. Єрошевич Петро Костянтинівич (1888) – Миколаївська академія Генерального штабу.

34. Жалинський Йосиф Йосифович (1896) – Миколаївська академія Генерального штабу.

35. Жданович Михайло Левович (1896) – Михайлівська артилерійська академія.

36. Жуков Володимир Якович (1894) – Миколаївська академія Генерального штабу.

37. Жуков Петро Васильович (1887) – Миколаївська академія Генерального штабу.

38. Жуков Сергій Васильович (1888) – Миколаївська академія Генерального штабу.

39. Завіша Володимир Інокентійович (1896) – Михайлівська артилерійська академія.

40. Залесський Петро Іванович (1885) – Миколаївська академія Генерального штабу.

41. Запольський Микола Володимирович (1894) – Миколаївська академія Генерального штабу.

42. Затурський Логін Логінович (1889) – Миколаївська інженерна академія.

43. Залесський Андріан Іванович (1883) – Михайлівська артилерійська академія.

44. Зубрицький, Олександр Захарович (1893) – Миколаївська інженерна академія.

45. Ісаєв Володимир Костянтинівич (1892) – Миколаївська академія Генерального штабу.

46. Калагеоргій-Алкалаєв Олексій Хрисанфович (1895) – Олександрівська

Військово-юридична академія.

47. Каратєєв Микола Васильович (1891) – Михайлівська артилерійська академія.

48. Карачан Петро Петрович (1885) – Михайлівська артилерійська академія.

49. Карпов Володимир Олександрович (1890) – Миколаївська академія Генерального штабу.

50. Козловський Петро Євстафійович (1888) – Миколаївська інженерна академія.

51. Коритін Веніамін Миколайович (1896) – Миколаївська інженерна академія.

52. Корф Микола Андрійович (1884) – Миколаївська академія Генерального штабу.

53. Котельников Олександр Андрійович (1890) – Миколаївська академія Генерального штабу.

54. Кумані Георгій Миколайович (1882) – Михайлівська артилерійська академія.

55. Кусонський Павло Олексійович (1897) – Миколаївська академія Генерального штабу.

56. Кушелевський Олександр Валеріанович (1901) – Миколаївська академія Генерального штабу.

57. Лацинников Володимир Іванович (1896) – Миколаївська інженерна академія.

58. Лейбін Сергій Парфентійович (1896) – Михайлівська артилерійська академія.

59. Лесевицький Микола Петрович (1893) – Миколаївська академія Генерального штабу.

60. Лосієвський Леонід Миколайович (1897) – Миколаївська інженерна академія.

61. Лукашевич Сергій Володимирович (1886) – Михайлівська артилерійська академія.

62. Лукомський Олександр Сергійович (1885) – Миколаївська академія Генерального штабу.

63. Марков Микола Володимирович (1891) – Миколаївська академія Генерального штабу.

64. Мартинов Борис Платонович (1904) – Михайлівська артилерійська академія.

65. Матвеев Василь Тимофійович (1896) – Миколаївська академія Генерального штабу.

66. Матковський Георгій Феліцианович (1883) – Миколаївська інженерна академія.

67. Матковський Михайло Феліцианович (1885) – Миколаївська академія Генерального штабу.

68. Мочульський Олександр Михайлович (1896) – Миколаївська академія Генерального штабу.

69. Неєлов Василь (Віктор) Васильович (1884) – Миколаївська академія Генерального штабу.

70. Нікіфоров Микола Миколайович (1889) – Михайлівська артилерійська академія.

71. Ніколаєв Євген Іванович (1887) – Миколаївська академія Генерального штабу.

72. Орановський Володимир Володимирович (1900) – Михайлівська артилерійська академія.

73. Остряньський Петро Максимович (1890) – Миколаївська академія Генерального штабу.

74. Папкевич Володимир Павлович (1894) – Миколаївська академія Генерального штабу.

75. Пашенко Василь Григорович (1885) – Михайлівська артилерійська академія.

76. Пашенко Іван Григорович (1890) – Михайлівська артилерійська академія.

77. Пашенко Олексій Григорович (1889) – Михайлівська артилерійська академія.

78. Перебіносів Олександр Миколайович (1896) – Миколаївська академія Генерального штабу.

79. Платковський Микола Михайлович (1901) – Михайлівська артилерійська

академія.

80. Подгорецький Леонід Гаврилович (1882) – Михайлівська артилерійська академія.

81. Потоцький Володимир Григорович (1895) – Миколаївська інженерна академія.

82. Приходькин Дмитро Дмитрович (1888) – Миколаївська академія Генерального штабу.

83. Рак Онисим Григорович (1901) – Миколаївська академія Генерального штабу.

84. Рашевський Сергій Олександрович (1883) – Миколаївська інженерна академія.

85. Ревішин Олександр Петрович (1889) – Миколаївська академія Генерального штабу.

86. Руппенейт Володимир Річардович (1897) – Михайлівська артилерійська академія.

87. Руппенейт Микола Річардович (1902) – Михайлівська артилерійська академія.

88. Ряснянський Сергій Миколайович (1904) – Миколаївська академія Генерального штабу.

89. Самойлов/Самойлович Володимир Костянтинович (1884) – Миколаївська академія Генерального штабу.

90. Сахновський Костянтин Вікторович (1898) – Миколаївська інженерна академія.

91. Свідерський Володимир Олександрович (1892) – Михайлівська артилерійська академія.

92. Свідерський Григорій Олександрович (1888) – Михайлівська артилерійська академія.

93. Сейферт Вітольд Антонович (1897) – Михайлівська артилерійська академія.

94. Середин Костянтин Хризанфович (1891) – Миколаївська академія Генерального штабу.

95. Сізіх Віктор Іванович (1903) – Миколаївська академія Генерального штабу.

96. Скорняків Георгій/Юрій Валентинович (1904) – Миколаївська академія Генерального штабу.

97. Сливинський/Слива Олександр Володимирович (1905) – Миколаївська академія Генерального штабу.

98. Смолка Євген Фердинандович (1900) – Михайлівська артилерійська академія.

99. Сокольський Віктор Олександрович (1885) – Миколаївська інженерна академія.

100. Стааль Микола Фердинандович (1883) – Миколаївська академія Генерального штабу.

101. Терпіловський Михайло Федорович (1894) – Михайлівська артилерійська академія.

102. Толкушкін Сергій Дмитрович (1887) – Миколаївська академія Генерального штабу.

103. Томашевський Владислав Іліопольдович (1899) – Миколаївська академія Генерального штабу.

104. Троцький-Сенютович Михайло Нафанаїлович (1898) – Михайлівська артилерійська академія.

105. Туган-Мірза-Барановський, Давид Іванович (1899) – Миколаївська академія Генерального штабу.

106. Тяжельников Михайло Іванович (1884) – Миколаївська академія Генерального штабу.

107. Федченко Дмитро Дмитрович (1886) – Михайлівська артилерійська академія.

108. Фертов Володимир Миколайович (1895) – Олександрівська Військово-юридична академія.

109. Фіренкранц Густав-Адольф Юлійович (1883) – Олександрівська Військово-юридична академія.

110. Христианович Олександр Олександрович (1898) – Михайлівська

артилерійська академія.

111. Черкасов Петро Володимирович (1891) – Миколаївська академія Генерального штабу.

112. Четков Володимир Матвійович (1894) – Миколаївська академія Генерального штабу.

113. Чуйкевич Микола Петрович (1895) – Михайлівська артилерійська академія.

114. Шейдеман Георгій Михайлович (1884) – Миколаївська академія Генерального штабу.

115. Шульга Микола Васильович (1882) – Михайлівська артилерійська академія.

116. Яковлев Микола Вікторович (1888) – Миколаївська академія Генерального штабу.

Додаток Д

Короткі біографії Військових міністрів Української Народної Республіки, колишніх вихованців Володимирського Київського кадетського корпусу, які, починаючи з 1917 р., активно відстоювали державну незалежність України

Галкин Олексій Семенович (1866–1940) – військовий міністр українського уряду в екзилі (1920–1921) генерал-полковник. Народився на Київщині. Закінчив Київський кадетський корпус (1885), 2-ге Костянтинівське військоve училище в Москві (1886). Служив підпоручиком у лейб-гвардії Волинського полку, який розташовувався у Варшаві. У 1890 р. вступив до Миколаївської академії Генерального штабу, яку з відзнакою закінчив у 1893 р. Проходив службу у військах Варшавського військового округу на посадах старшого ад'ютанта штабу піхотної дивізії, офіцера для особливих доручень при штабах корпусу та Варшавського військового округу. 1905 р. призначений командиром 40-го піхотного Коливанівського полку. З 1910 р. генерал-майор, черговий генерал штабу округу. З 1912 р. начальник штабу піхотної дивізії. У роки Першої світової війни – командир піхотної бригади, піхотної дивізії, черговий генерал штабу фронту генерал-лейтенант (1915). До лютого 1918 р. перебував на фронті. Від початку українізації військ, підрозділів активно проводив українізацію військ. У березні 1918 р. прибув до Києва, став членом Військової ради, займався розбудовою українського війська. З квітня 1918 р на відповідальних посадах у Головному штабі. У період Гетьманату начальник Головного штабу Армії Української держави. З грудня 1918 р. начальник канцелярії Військового міністерства в уряді Директорії. У червні 1919 р під станцією Білою (біля Тернополя) потрапив до польський полону разом з особовим складом військового міністерства. Перебував у концтаборі в Домб'є. Після звільнення з полону навесні 1920 р. повернувся в Армію УНР. Працював на посадах начальника Головного мобілізаційного управління Військового міністерства і віце-міністра військових справ. Восени 1920 р. військовий міністр УНР, член Вищої військової ради. З 1923 р. генерал-полковник УНР. Звільнений за станом здоров'я з Армії УНР. Проживав у місті Старий Самбір, у селі Пасічі під Станіславом.

Працював наглядачем у лісовому маєтку греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Член Львівського товариства захисту українських сиріт – дітей вояків УНР та УГА. Після вступу Червоної армії на територію Західної України (1939) заарештований органами НКВС. Помер у львівській в'язниці «Бригідки» [142, с. 140–141].

Остапенко Сергій Степанович (1881–1937) – український економіст, економіко-географічний представник галузево-статистичного напрямку в економічній географії України початку ХХ століття, державний і політичний діяч. Виконував обов'язки Голови Ради Народних Міністрів УНР (від 13 лютого до 9 квітня 1919 р.). Народився на Волині. У 1909 р. він екстерном закінчив Володимирський кадетський корпус у Києві, а у 1909–1913 рр. навчався на економічному факультеті Київського комерційного інституту. Згідно з ухвалою ради інституту Остапенка відрядили до Німеччини для поглиблення знань з економіки.

До 1917 р. викладав політичну економію у Київському комерційному інституті. З 1917 – член Української Центральної Ради від Української Партії Соціалістів-Революціонерів. У січні–лютому 1918 р. був економічним радником української делегації на мирних переговорах у Бресті. У грудні 1918 – лютому 1919 року – міністр торгівлі і промисловості УНР в уряді В. Чехівського. У лютому–квітні 1919 р. очолював Раду Народних Міністрів УНР. Намагався створити дієву систему виконавчої влади. У 1920-х рр. жив в УСРР. У 1931 р. був заарештований органами НКВС. Дальша його доля невідома.

С. С. Остапенко – автор економічних праць, підручників з економічної географії України і політичної економії [247, ЕР].

Петрів Всеволод Миколайович (1883–1948) – український військовий і громадсько-політичний діяч генерал-хорунжий Армії УНР, військовий міністр УНР, військовий історик і педагог, дійсний член НТШ (з 1948). У роки Першої світової війни – полковник Генштабу російської армії. У 1917 р. – начальник штабу Туркестанської дивізії Північно-Західного фронту. Наприкінці 1917 р. сформував із

солдат-українців дивізії Гайдамацький кінний полк імені К. Гордієнка, що згодом став першою регулярною кінною частиною Армії УНР. У січні 1918 р. полк на чолі з Петрівим пробився через Білорусь у Київ. Взяв участь у придушенні спровокованого більшовиками антидержавного заколоту в січні-лютому 1918 року та у вуличних боях проти червоногвардійських загонів М. Муравйова в Києві. У лютому – березні 1918 р. командував 3-м куренем Окремого Запорозького загону, а згодом – Першим запорізьким імені К. Гордієнка полком кінних гайдамаків у складі Запорізького Корпусу. У квітні 1918 р. за дорученням військового командування брав участь в операції по звільненню частини Лівобережної України та Криму від більшовицьких військ. У період Гетьманату Петрів ніс службу в другому відділі (генерал-квартирмейстерстві) Генерального штабу Збройних Сил Української Держави. У січні 1919 року став одним з організаторів Спільних військових шкіл у Житомирі, що готували кадрових старшин для української армії. У серпні-листопаді 1919 р. – військовий міністр УНР в уряді Іс. Мазепи. У 1919 – 1920 рр. займав командні пости в Армії Української Народної Республіки, начальник Генштабу. В еміграції жив у Польщі, з 1923 – у Празі. У 1922–1923 рр. викладав військову історію на курсах старших УНР у Калуші. З 1929 р. належав до провідних членів Народної Української Ради. Професор воєнної історії в Українському Високому Педагогічному інституті імені М. Драгоманова (існував до 1933). Був членом Українського Історично-філологічного Товариства (1923–1945). Після початку Великої Вітчизняної війни ОУН висували його на пост військового міністра України. Був заочно обраний представником Українського національного комітету, проте реально до цих обов'язків не приступив. 1945 р. перебував у Німеччині, помер в Айсберзі. Автор багатьох праць з української воєнної історії, серед них «Схема розводки» (1911), «Нарід та військо» (1926), численних статей з історії формування Армії УНР: «Стратегічно-політичне значення України», «Стратегічне та геополітичне значення земель, що їх заселює український нарід», «Військова справа», «Оборона держави», «Суспільство й військо», «Воєнне теренознавство», «Розвідка», «Положення про дефензиву в армії У.Н.Р.», «Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років», «Московсько-українська

війна (1708–1711 рр.)», «Принцип творення збройної сили на основі недавнього минулого», «Розвій німецької воєнної штуки», «Фронт та запілля» та ін. Виступив співредактором «Української Загальної Енциклопедії» (1930–1935). Залишив мемуари «Спомини з часів української революції 1917–1921» (4 частини, 1927–1929) [142, с. 338; 212, с. 157; 351, с. 274–275].

Директор Центру українознавства Київської національного університету імені Тараса Шевченка доктор історичних наук В. І. Сергійчук подає короткий родовід генерала Петріва: «Народився Всеволод Петрів 2 (14) січня 1883 року в Києві. Його батько Микола Вернер-Петров, уродженець Петербурга, був капітаном окремого саперного батальйону російської армії пізніше – генерал-майор інженерних військ), дід якого як вояк Карла XII брав участь у Північній війні, потрапив до полону російського царя Петра I, від чого й отримав прізвище Петров. Мати Олександра була норвезького походження з дому Штрольман, народжена в селі Бурти на Чернігівщині» [324, с. 3]. Науковець підкреслює, що, попри своє шведсько-норвезьке походження, Петрів вважав себе українцем: «Саме 1917 рік він вважав роком свого другого народження. Зокрема, перед своєю смертю, з почуттям властивого йому гумору, зауважить: “Я ще молодий, мені усього 31 рік, бо я уродився в році 1917, коли повставала Українська держава”. Всеволод Петрів підкреслював беззастережно і своє українство, і любов до України, не раз згадуючи слова латинського єпископа другої половини XVI століття Йосифа Верещинського: “Хто закоштує України, той вже в ній остатись мусить, бо вона тягне людину кожного народу – як магнет залізо... Бо Україна розташувалася під веселим небом, у добрім повітрі, в землі родючій, що кличе вона і приваблює всіх до себе”» [324, с. 5]. В. І. Сергійчук вказує на великий хист Петріва до навчання: «У 17 років Всеволод Петрів закінчує з відзнакою Київський кадетський корпус (1900), а через 2 роки – Вищу Павловську військову школу в Петербурзі з призначенням у лейб-гвардію Литовського полку. Пізніше здобуває освіту в Миколаївській Військовій академії Генерального Штабу по першому розряду 1-ої категорії, що прирівнювалося до закінчення університету чи політехніки. З таким рівнем військової підготовки Петрів стає ад’ютантом командира однієї з дивізії і

зараховується до корпусу старшин Генерального штабу. Крім цього, молодий офіцер закінчив фахові фізкультурні курси – окружні у Варшаві та центральні в Петербурзі, скорочений курс кавалерійської школи в Антонінах та спеціальні скорострільні в Києві» [324, с. 3].

Слід зазначити, що, будучи людиною енергійною й цілеспрямованою, В. М. Петрів вже у 37 років здобув чин генерала. Той факт, що він «шлях від капітана до генерала пройшов лише за шість років» не може заперечити навіть вельми упереджений українофоб А. В. Ганин [69, с. 43].

Додаток Е

Деякі відомості з родоводу вихованців Полтавського корпусу братів Потоцьких

Прапрадід Григорій Потоцький, за відомостями історика Полтавщини Платона Китицина, служив у походах за гетьмана Самойловича з 1687 р. За іншими даними, почав військову службу при взятті Кизикермена (1698). 1713 р. його було призначено на сотника в містечку Кишеньці на Полтавщині. Він лишався на цім уряді близько 50 років. Сама його сотня сформувалась незадовго перед тим, десь після 1660 р. У 1723 р. Григорій Потоцький підписав Коломацькі чолобитні – петиції української старшини до Петра I з домаганнями відновити права України. За подіями 1725 р. Потоцького згадував історик Венедикт Мякотин. Про кишенського сотника (без імені) Потоцького йдеться в рапорті миргородського полкового обозного Федора Москова до Генеральної канцелярії – про результати розшуку гайдамаків у Задніпров'ї від 20 червня 1753р.

Григорійв син Василь Потоцький зайняв ту саму посаду кишенського сотника.

Платон Олександрович (1806–1877) служив за дворянськими виборами, на той час був суддею Кобеляцького повітового суду, куди його обрали вже втретє. Багато разів його обирали також предводителем дворянства Кобеляцького повіту. Він мав 800 десятин землі та 85 селян, згодом придбав неподалік ще 25 десятин і 16 селян. Ганна Петрівна Потоцька (1824–1868) доводилась своєму чоловікові троюрідною племінницею. Вона походила зі старого козацький роду Стороженків, що мав фамільний архів і був занесений до родовідних книг Катеринославської, Курської, Полтавської і Чернігівської губерній. Ганна Петрівна охоче лікувала селян і навіть робила нескладні операції. Батьки побралися 1840 р. Були людьми високої душевної організації та культури. Вони не ділили людей на важливих і неважливих, знатних та незнатних. У родині панувала атмосфера людяності й доброзичливості [25, с. 8–13].

Додаток Ж

**Прізвища кадетів Володимиро-Київського й Одеського Великого князя
Костянтина Костянтиновича кадетських корпусів, що входили до реєстру
легітимованої правобережної шляхти кінця XVIII – середини XIX століття**

№ з/п	Прізвище шляхетської родини	Джерело	Прізвище кадета	Корпус	Рік випуску	Джерело
1	2	3	4	5 ¹	6	7
1.	Абраменки	[203, с. 15]	Авраменко М.	О	1919	[244, с. 47]
2.	Августіновичі, Августинівичі	[2023, с. 15; 290, с. 17]	Августінович	О	1912	[244 с. 29]
3.	Александровські	[203, с. 6]	Александровський Г. В.	О	1919	[244, с. 49]
4.	Алексєєви	[203, с. 16]	Алексєєв Анатолій Миколайович	К	1884	[338, с. 320]
5.	Андрєєви	[21, с. 17]	Андрєєв	О	1906	[244, с. 13]
			Андрєєв Микола Павлович	К	1875	[331, с. 85]
6.	Андрєєвські	[290, с. 17]	Андрєєвський Л.	О	1910	[244, с. 23]
7.	Анєнкови	[292, с. 33]	Анєнков Борис Володимирович	О	1906	[244, с. 13; 71, с. 92]
8.	Бабчинські	[290, с. 18]	Бабчинський Микола Филимонович	К	1880	[345, с. 25]
9.	Базилєвичі, Базилєвичі	[203, с. 18]	Базилєвич Д.	О	1911	[244, с. 26]
10.	Бакуревичі	[203, с. 19]	Бакуревич А.	О	1912	[252, с. 32]
11.	Барановські	[203, с. 20]	Барановський Микола Дмитрович	К	1909	[345, с. 296]
			Барановський	О	1919	[244, с. 47]
12.	Барковські	[290, с. 19]	Барковський Андрій Андрійович	К	1909	[60, с. 54]
			Барковський В.	О	1908	[244, с. 18]
13.	Білінські, Білінські	[203, с. 28; 290, с. 22; 291, с. 29]	Білінський С.	О	1915	[244, с. 36]
			Білінський Ш. Н.	О	1919	[244, с. 47]
14.	Богуславські	[203, с. 28]	Богуславський В.	О	1914	[244, с. 33]
15.	Богуцькі	[203, с. 28]	Богуцький Борис Федорович	О	1907	[60, с. 70]
			Богуцький Г. Федорович	О	1909	[60, с. 70]
16.	Болсуновські	[203, с. 28]	Болсуновський Фелікс Титович	К	1900	[339, с. 153]
17.	Борковські	[290, с. 25]	Борковський П. Б.	О	1912	[244, с. 32]
			Борковський Ш.	О	1917	[244, с. 41]

¹ У графі 5 літерою «К» позначено Володимиро-Київський кадетський корпус, а літерою «О» – Одеський Великого князя Костянтина Костянтиновича кадетський корпус.

1	2	3	4	5	6	7
18.	Бржезіцькі	[203, с. 31]	Бржезіцький А.	О	1911	[244, с. 25]
19.	Бурські	[290, с. 27]	Бурський В.	О	1909	[244, с. 85]
20.	Бучинські	[290, с. 28]	Бучинський С.	О	1909	[244, с. 20]
21.	Васілевські, Василевські	[203, с. 35–36; 290, с. 8; 291, с. 38]	Василевський Олександр Дмитрович	К	1894	[241, с. 539]
22.	Вержбицькі, Вержбицькі	[203, с. 37, 38; 291, с. 39]	Вержбицький	К	1856	[125, с. 17]
			Вержбицький Михайло Володимирович	К	1890	[340, с. 1121]
23.	Винницькі, Вінницькі	[290, с. 32; 291, с. 42, 43]	Винницький	О	1908	[244, с. 19]
24.	Вішнякови	[203, с. 42]	Вішняков	О	1908	[244, с. 17]
25.	Власови	[203, с. 42]	Власов	О	1915	[244, с. 36]
26.	Войни	[203, с. 42; 290, с. 33]	Войно	О	1911	[244, с. 26]
27.	Войцеховські, Войцеховські	[203, с. 43. 290, с. 33. 292, с. 47]	Войцеховський Євген Костянтинович	К	1886	[343, с. 1217]
			Войцеховський В.	О	1915	[244, с. 36]
28.	Вольські	[203, с. 44–45; 290, с. 33]	Вольський А.	О	1916	[244, с. 39]
29.	Волянські	[203, с. 45; 290, с. 33; 292, с. 49]	Волянський	О	1910	[244, с. 25]
			Волянський П.	О	1912	[244, с. 29]
30.	Вроченські	[203, с. 46]	Вроченський Сергій Михайлович	К	1893	[125, с. 136]
31.	Главацькі	[203, с. 50; 290, с. 36; 291, с. 47]	Главацький Н.	О	1917	[244, с. 41]
32.	Голєєвські	[203, с. 51]	Голєєвський П. Н.	О	1909	[244, с. 20]
			Голєєвський Микола Максимильянович	О	1909	[60, с. 134]
			Голєєвський Михайло Максимильянович	О	1914	
			Голєєвський Сергій Максимильянович	О	1917	
33.	Горецькі	[203, с. 52; 290, с. 37]	Горецький В.		1916	[60, с. 141]
34.	Городецькі	[203, с. 52; 290, с. 37]	Городецький Д.	О	1909	[252, с. 22]
35.	Губські	[203, с. 57; 290, с. 39]	Губський К.	О	1915	[244, с. 36]
36.	Гудим-Левковичі	[203, с. 57; 290, с. 39]	Гудим-Левкович Павло Костянтинович	К	1859	[345, с. 48]
37.	Гурковські	[203, с. 58]	Гурковський Олексій Павлович	К	1868	[331, с.1024; 125, с. 133]
38.	Гурські	[203, с. 58; 290, с. 40]	Гурський У.	О	1916	[244, с. 39]

1	2	3	4	5	6	7
39.	Гучинські	[203, с. 59; 290, с. 40]	Гучинський Володимир	К	1867	[151, с. 40; 125, с. 131]
40.	Данілови	[203, с. 59]	Данилов Юрій (Георгій) Никифорович	К	1883	[111, с. 3]
41.	Дейнеки	[203, с. 60]	Дейнека Г.	О	1906	[244, с. 14]
42.	Дембські	[290, с. 42]	Дембський Костянтин Варфоломійович	К	1865	[332, с. 750]
43.	Демиденки	[203, с. 60]	Демиденко	О	1907	[244, с. 15]
44.	Дем'яновичі	[203, с. 60]	Дем'янович Олександр Нілович	К	1892	[346, с. 190]
45.	Дільовські	[290, с. 44]	Дільовський В.	О	1919	[244, с. 47]
46.	Добровольські	[203, с. 64]	Добровольський С.	О	1917	[244, с. 41]
47.	Долинські	[290, с. 45]	Долинський	О	1910	[244, с. 25]
48.	Доманські	[203, с. 65; 290, с. 45]	Доманський Мечислав- Антон Миколайович	К	1883	[241, с. 758]
49.	Драчевські	[203, с. 67]	Драчевський Даниїл Васильович	К	1875	[70, с. 805]
50.	Дроздовські	[203, с. 68]	Дроздовський Михайло Гордійович	К	1899	[338, с. 566; 111, с. 7]
51.	Дубінські	[203, с. 68]	Дубинський Володимир Володимирович	К	1904	[60, с. 177; 111, с. 6]
			Дубинський	О	1906	[244, с. 12]
52.	Дубіські	[203, с. 68]	Дубіський Пилип- Станіслав Йосифович	К	1879	[241, с. 372]
53.	Єгорови	[203, с. 70]	Єгоров П. Н.	О	1914	[244, с. 34]
			Єгоров	К	1860-ті	[111, с. 7]
54.	Єфимовичі	[290, с. 48]	Єфимович В.	О	1917	[244, с. 41]
55.	Жебровські	[203, с. 71]	Жебровський І.	О	1909	[244, с. 22]
56.	Житкевичі	[203, с. 72]	Житкевич Володимир Олександрович	К	1883	[241, с. 12]
57.	Забавські	[203, с. 74]	Забавський	К	1856	[125, с. 17]
58.	Завадовські	[290, с. 51]	Завадовський П.	О	1907	[244, с. 17]
59.	Загорські	[290, 51]	Загорський А.	О	1908	[244, с. 19]
			Загорський П. В.	О	1916	[244, с. 39]
60.	Заржицькі	[291, с. 69; 292, с. 66]	Заржицький К.	О	1916	[244, с. 39]
			Заржицький П. Б.	О	1918	[244, с. 45]
61.	Зданські	[290, с. 53]	Зданський Микола Феліксович	О	1887	[125, с. 139; 111, с. 7]
62.	Зенкевичі	[290, с. 54]	Зенкевич Г.	О	1919	[244, с. 47]
63.	Зеневичі	[290, с. 54]	Зеневич Н.	О	1911	[244, с. 26]
64.	Зінькевичі	[290, с. 54]	Зінькевич	К	1900-ті	[111, с. 7]
65.	Золотаревські	[203, с. 83]	Золотаревський Д.	О	1915	[244, с. 36]
66.	Зубковські	[203, с. 83]	Зубковський П.	О	1916	[244, с. 39]

1	2	3	4	5	6	7
67.	Зубови	[203, с. 83]	Зубов	О	1906	[244, с. 14]
68.	Зубчевські	[203, с. 83]	Зубчевський Н.	О	1917	[244, с. 41]
69.	Іванови	[203, с. 83]	Іванов І. Б.	О	1906	[244, с. 14]
			Іванов П.	О	1909	[244, с. 21]
			Іванов У. В.	О	1910	[244, с. 24]
70.	Іваницькі	[203, с. 83; 290, с. 55]	Іваницький	О	1907	[244, с. 17]
			Іваницький П.	О	1911	[244, с. 26]
71.	Іконнікови	[203, с. 84]	Іконніков Володимир Степанович	К	1861	[218, с. 172; 111, с. 3]
72.	Камінські	[203, с. 86-87]	Камінський Станіслав Климентійович	К	1859	[341, с. 635]
73.	Качоровські	[290, с. 59]	Качоровський В. А.	О	1907	[244, с. 16; 301, с. 12]
74.	Кісільови	[203, с. 92; 290, с. 60]	Кісільов	О	1907	[244, с. 16]
			Кісільов П. В	О	1911	[244, с. 27]
75.	Клодницькі	[203, с. 93]	Клодницький	О	1907	[244, с. 16]
76.	Кобилянські	[290, с. 61]	Кобилянський	О	1918	[244, с. 45]
77.	Ковалевські	[203, с. 94]	Ковалевський І. А.	О	1910	[244, с. 23]
			Ковалевський П.	О	1911	[244, с. 26]
78.	Ковнацькі	[203, с. 95]	Ковнацький В.	О	1909	[244, с. 21]
79.	Козлови	[290, с. 62]	Козлов Г.	О	1914	[244, с. 34]
			Козлов П. Д.	О	1917	[244, с. 41]
			Козлов Ш. Н.	О	1919	[244, с. 47]
80.	Козловські	[230, с. 96]	Козловський Андрій Павлович	К	1896	[125, 135]
			Козловський Олександр Миколайович	К	1882	[241, с. 657]
			Козловський Є.	О	1906	[244, с. 13]
			Козловський П. Н.	О	1907	[244, с. 16]
			Козловський Ш. В.	О	1909	[244, с. 22]
81.	Косовські	[203, с. 102]	Косовський Б.	О	1909	[244, с. 21]
			Косовський П. К.	О	1910	[244, с. 24]
82.	Кохановські	[203, с. 103; 290, с. 65]	Кохановський В.	О	1915	[244, с. 37]
			Кохановський К.	О	1918	[244, с. 45]
83.	Кулики	[203, с. 110]	Кулик	О	1916	[244, с. 39]
84.	Куліковські	[203, с. 110– 111]	Куліковський Микола Васильович	О	1915	[110, с. 27; 244, с. 37]
85.	Кучеровські	[290, с. 69]	Кучеровський	О	1912	[244, с. 32]
86.	Лазаревичі	[203, с. 114]	Лазаревич Н.	О	1911	[244, с. 27]
87.	Лашкевичі	[203, с. 115]	Лашкевич Микола Олексійович	К	1872	[241, с. 327]
88.	Левицькі	[203, с. 115– 116]	Левицький С.	О	1918	[244, с. 45]

1	2	3	4	5	6	7
89.	Левковичі	[203, с. 116]	Левкович	К	1856	[125, с. 17]
90.	Левченки	[203, с. 116]	Левченко В.	О	1910	[244, с. 24]
91.	Ленчовські	[203, с. 117]	Ленчовський Іван Єфимович	К	1873	[241, с. 730]
92.	Ліпницькі	[203, с. 118]	Ліпницький	О	1911	[244, с. 27]
93.	Ліпські	[290, с. 73]	Ліпський О.	О	1914	[244, с. 33]
94.	Лукашевичі	[203, с. 121– 122]	Лукашевич	О	1915	[244, с. 37]
95.	Малявські	[290, с. 76]	Малявський	О	1907	[244, с. 16]
			Малявський	О	1909	[244, с. 21]
96.	Маркевичі	[203, с. 127; 290, с. 76]	Маркевич	О	1906	[244, с. 15]
97.	Маркови	[203, с. 127],	Марков П.	О	1918	[244, с. 45]
98.	Мартинови	[203, с. 128]	Мартинов Борис Євгенович	О	1907	[60, с. 306]
99.	Мельнікови	[203, с. 131]	Мельніков	О	1914	[244, с. 35]
			Мельніков П.	О	1917	[244, с. 41]
100.	Мілевські	[203, с. 133]	Мілевський А.	О	1912	[244, с. 32]
101.	Можаровські	[203, с. 135]	Можай-Можаровський Олександр Каленикович	К	1873	[343, с. 57]
			Можай-Можаровський Костянтин Костянтинович	К	1875	[343, с. 462]
102.	Монастирські	[203, с. 136]	Монастирський А. С.	О	1916	[244, с. 39]
103.	Морозови	[203, с. 137]	Морозов В.	О	1911	[244, с. 45]
			Морозов Е.	О	1919	[244, с. 49]
104.	Мошинські	[203, с. 137– 138]	Мошинський С.	О	1909	[244, с. 22]
105.	Муравські	[290, с. 81]	Муравський Н.	О	1914	[244, с. 35]
106.	Надольські	[290, с. 82]	Надольський	О	1914	[244, с. 34]
			Надольський П. Н.	О	1918	[244, с. 45]
107.	Некрасевичі	[290, с. 83]	Некрасевич Георгій Михайлович	К	1883,	[60, с. 341]
108.	Непокойчицькі	[203, с. 141]	Непокойчицький В.	О	1919	[244, с. 48]
109.	Нікітіни	[290, с. 83]	Нікітін	О	1907	[244, с. 16]
			Нікітін Ш.	О	1917	[244, с. 41]
110.	Овсяні	[203, с. 143]	Овсяний	К	—	[111, с. 3]
111.	Одинці	[290, с. 84]	Одинець	О	1911	[244, с. 26]
112.	Ольшевські	[203, с. 145]	Ольшевський А.	О	1911	[244, с. 26]
113.	Оссовські	[290, с. 86]	Оссовський Л.	О	1919	[244, с. 48]
114.	Островські	[203, с. 148– 149]	Островський	К	1900-ті	[111, с. 7]

1	2	3	4	5	6	7
115.	Павловські	[203, с. 149]	Павловський Микола Якимович	К	1859, К	[60, с. 362]
116.	Петровські	[290, с. 89]	Петровський А.	О	1909	[244, с. 21]
			Петровський П. Н.	О	1912	[244, с. 29]
			Петровський Ш. А.	О	1916	[244, с. 39]
117.	Плахови	[203, с. 155]	Плахов М.	О	1912	[244, с. 32]
118.	Плонські	[203, с. 155; 290, с. 90]	Плонський Н.	О	1911	[244, с. 27]
			Плонський Ш. М.	О	1912	[244, с. 28]
			Плонський П. Ю.	О	1914	[244, с. 34]
119.	Подгасецькі	[290, с. 90]	Подгасецький Олександр	К	1864	[125, с. 133]
120.	Полякови	[203, с. 157]	Поляков Ш.	О	1919	[244, с. 48]
121.	Поплавські	[203, с. 155; 290, с. 91]	Поплавський В.	О	1917	[244, с. 42]
122.	Потоцькі	[203, с. 159]	Потоцький А. В.	О	1906	[244, с. 13]
123.	Пражмовські	[203, с. 159]	Пражмовський Н.	О	1911	[244, с. 27]
124.	Пржевлотькі	[203, с. 159]	Пржевлотький М.	О	1906	[244, с. 13]
125.	Протопопови	[290, с. 92]	Протопопов М.	О	1911	[244, с. 27]
126.	Прохніцькі	[290, с. 92]	Прохніцький Н.	О	1917	[244, с. 42]
127.	Пташинські	[203, с. 161]	Пташинський В.	О	1919	[244, с. 48]
128.	Пясецькі	[203, с. 162]	Пясецький	К	1856	[125, с. 17]
129.	Пятницькі	[290, с. 94]	Пятницький К.	О	1915	[244, с. 37]
130.	Родкевичі	[203, с. 162]	Родкевич	О	1907	[244, с. 16]
131.	Романовські	[203, с. 168; 290, с. 97]	Романовський	О	1910	[244, с. 25]
			Романовський П. М.	О	1917	[244, с. 42]
132.	Росинські	[290, с. 98]	Росинський А.	О	1908	[244, с. 18]
133.	Рудневи	[203, с. 170]	Руднев Платон Іванович	К	1893	[345, с. 302]
134.	Рудницькі	[203, с. 170; 290, с. 98]	Рудницький	О	1906	[244, с. 15]
135.	Савичі	[203, с. 172]	Савич Павло Сергійович	К	1873	[335, с. 244]
136.	Савицькі	[203, с. 171– 172]	Савицький Олександр Георгійович	К	1882	[241, с. 611]
137.	Садовські	[290, с. 99]	Садовський, Михайло Вікентійович	К	1899	[116, с. 2691]
138.	Севрюки	[290, с. 101]	Севрюк	О	1908	[244, с. 20]
139.	Седлецькі	[290, с. 101]	Седлецький	О	1908	[244, с. 20]
140.	Скурські	[299, с. 101]	Скурський	О	1908	[244, с. 20]

1	2	3	4	5	6	7
141.	Симоновичи	[290, с. 102]	Симонович А.	О	1915	[244, с. 37]
142.	Смірнови	[203, с. 182]	Смірнов І. Н.	О	1906	[244, с. 13]
			Смірнов П. А.	О	1909	[244, с. 23]
			Смірнов П. М.	О	1911	[244, с. 27]
			Смірнов В.	О	1914	[244, с. 35]
			Смірнов Д.	О	1914	[244, с. 35]
			Смірнов С.	О	1915	[244, с. 37]
			Смірнов В.	О	1916	[244, с. 40]
143.	Смолінські	[203, с. 182]	Смолінський Володимир Матвійович	К	1869	[125, с. 136]
144.	Снежкі	[203, с. 182]	Снежко Михайло Костянтинович	К	1901	[125, с. 136]
145.	Соколови	[203, с. 183]	Соколов А.	О	1906	[244, с. 14]
146.	Сосновські	[290, с. 106]	Сосновський Юліан Адамович	К	1858	[125, с. 132]
147.	Стадніцькі	[203, с. 187]	Стадніцький Г.	О	1916	[244, с. 40]
			Стадніцький П. В.	О	1917	[244, с. 42]
148.	Станкевичі	[203, с. 187; 290, с. 107]	Станкевич Г.	О	1906	[244, с. 15]
149.	Стрижижевські	[203, с. 189]	Стрижижевський В.	О	1910	[244, с. 25]
150.	Студзінські	[203, с. 189–190]	Студзінський	К	–	[111, с. 3]
151.	Терлецькі	[203, с. 192]	Терлецький Н.	О	1910	[244, с. 23]
			Терлецький П. К.	О	1914	[244, с. 35]
152.	Терновські	[290, с. 111]	Терновський В.	О	1915	[244, с. 37]
153.	Тесельські	[203, с. 192]	Тесельський А.	О	1914	[244, с. 33]
154.	Тіханови	[203, с. 193]	Тіханов	О	1907	[244, с. 17]
			Тіханов П. Г.	О	1911	[244, с. 28]
155.	Тіхомірови	[203, с. 193]	Тіхоміров	О	1912	[244, с. 29]
156.	Томашевичі	[290, с. 111]	Томашевич	О	1914	[244, с. 35]
157.	Троцькі	[290, с. 112]	Троцький Василь Павлович	К	1888	[125, с. 135]
			Троцький Дмитро Павлович	К	1878	[344, с. 1252]
158.	Турчанінови	[203, с. 195]	Турчанінов А.	О	1907	[244, с. 17]
159.	Тушинські	[203, с. 196]	Тушинський	О	1919	[244, с. 48]
160.	Федорови, Фьодорови	[203, с. 197]	Федоров Олексій Олексійович	К	1899	[60, с. 498]
		[292, с. 137]	Федоров С.	О	1910	[244, с. 25]
161.	Філіпови	[203, с. 198]	Філіпов Олександр Васильович	К	1895	[345, с. 379]
162.	Цеценьовські	[290, с. 117]	Цеценьовський М.	О	1914	[244, с. 33]
163.	Цивінські	[203, с. 204]	Цивінський	К	1856	[125, с. 17]
			Цивінський	О	1906	[244, с. 15]
164.	Цихоцькі, Ціхоцькі	[203, с. 204; 290, с. 117]	Цихоцький Олександр В'ячеславович	К	1901	[241, с. 572]

1	2	3	4	5	6	7
165.	Червінські	[203, с. 204; 290, с. 119]	Червінський	О	1917	[244, с. 40]
166.	Черкаси	[203, с. 206]	Черкас Є.	О	1909	[244, с. 23]
			Черкас Володимир Іванович	К	1886	[241, с. 751]
167.	Черкавські	[290, с. 119]	Черкавський Б.	О	1912	[244, с. 32]
168.	Черняковські	[203, с. 207]	Черняговський П. А.	О	1912	[244, с. 32]
	Черняхівські	[290, с. 120]				
170.	Шимановські	[203, с. 212; 292, с. 143]	Шимановський В.	О	1917	[244, с. 43]
			Шимановський П. Р.	О	1917	[244, с. 43]
			Шимановський Ш.	О	1919	[244, с. 48]
171.	Шульци, Шульці	[203, с. 214– 215; 290, с. 121]	Шульце Н.	О	1912	[244, с. 28]
			Шульце П. Л.	О	1914	[244, с. 34]
			Шульце Ш	О	1918	[244, с. 46]
172.	Щербакови	[203, с. 215]	Щербаков	О	1918	[244, с. 46]
173.	Юревичі	[290, с. 124]	Юревич Б.	О	1910	[244, с. 24]
174.	Юрковські	[203, с. 216; 290, с. 124; 291, с. 170]	Юрковський Б.	О	1917	[244, с. 43]
175.	Яблонські	[203, с. 216– 217; 290, с. 125; 291, с. 170; 292, с. 146–147]	Яблонський Петро Олексійович	К	?	[391, с. 173]
176.	Яворські	[203, с. 217– 218; 290, с. 125; 291, с. 170; 292, с. 147]	Яворський А.	О	1919	[244, с. 49]
177.	Якубовські	[203, с. 217– 218; 290, с. 125; 292, с. 148]	Якубовський	О	1912	[244, с. 28]
			Якубовський	О	1916	[244, с. 40]
178.	Янковські	[203, с. 220; 290, с. 126; 292, с. 148– 149]	Янковський	К	–	[111, с. 3]
179.	Яснопольські	[290, с. 127]	Яснопольський М.	О	1909	[244, с. 22]
			Яснопольський Микола Петрович	К	1860-ті	[115, с. 47; 111, с. 3]
180.	Ячевські	[203, с. 223; 290, с. 128]	Ячевський Фелікс Владиславович	К	1863	[330, с. 907]

Додаток 3

**Матеріали першого всезагального перепису населення
Російської імперії 1897 р.**

Розподіл населення за рідною мовою по губерніях

Волинська губернія

Мова	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	У відсотках
Усього	1 502 803	1 486 679	2 989 482	100
Українська	1 049 032	1 046 505	2 095 537	70,1
Російська	63 862	41 027	104 889	3,51
Польська	90 701	93 460	184 161	6,16
Решта			604 895	20,23

[258, EP]

Катеринославська губернія

Мова	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	У відсотках
Усього	1 091 715	1 021 959	2 113 674	100
Українська	736 890	719 479	1 456 369	68,9
Російська	202 509	162 465	364 974	17,27
Польська	7 356	5 009	12 365	0,59
Решта			279 966	13,24

[259, EP]

Київська губернія

Мова	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	У відсотках
Усього	1 767 288	1 791 941	3 559 229	100
Українська	139 4814	1 424 331	2 819 145	79,23
Російська	111 582	97 845	209 427	5,88
Польська	34 093	34 698	68 791	1,93
Решта			461 886	12,98

[260, EP]

Подільська губернія

Мова	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	У відсотках
Усього	1 505 940	1 512 359	3 018 299	100
Українська	1 213 877	1 228 942	2 442 819	80,93
Російська	57 914	41 070	98 984	3,28
Польська	33 762	35 394	69 156	2,29
Решта			407 340	13,5

[261, EP]

Полтавська губернія

Мова	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	У відсотках
Усього	1 376 539	1 401 612	2 778 151	100
Українська	1 276 578	1 306 555	2 583 133	92,98
Російська	38 851	34 090	72 941	2,63
Польська	2 782	1 109	3 891	0,14
Решта			118 186	4,25

[262, EP]

Таврійська губернія

Мова	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	У відсотках
Усього	762 804	684 986	1 447 790	100
Українська	317 167	293 954	611 121	42,21
Російська	212 688	191 775	404 463	27,94
Польська	7 349	2 763	10 112	0,7
Решта			422 094	29,15

[263, EP]

Харківська губернія

Мова	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	У відсотках
Усього	1 253 759	1 238 557	2 492 316	100
Українська	1 004 372	1 005 039	2 009 411	80,62
Російська	225 803	215 133	440 936	17,69

Польська	4 056	1 854	5 910	0,24
Решта		36 059	36 059	1,45

[264, EP]

Херсонська губернія

Мова	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	У відсотках
Усього	1 400 981	1 332 631	2 733 612	100
Українська	741 897	720 142	1 462 039	53,48
Російська	301 638	273 737	575 375	21,05
Польська	20 236	10 658	30 894	1,13
Решта			665 304	24,35

[265, EP]

Чернігівська губернія

Мова	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	У відсотках
Усього	1 118 696	1 179 158	2 297 854	100
Українська	747 721	778 351	1 526 072	66,41
Російська	236 842	259 121	495 963	21,58
Польська	1 775	1 527	3 302	0,15
Решта			272 517	11,86

[266, EP]

У наведених таблицях подано мовний склад населення губерній Російської імперії, що за адміністративно-територіального розподілом були землями українського дворянства, за кошт якого і діти якого навчалися в кадетських корпусах, відкритих російським урядом на культурно-історичних теренах України. Оцінюючи об'єктивність цих статистичних даних, слід враховувати, що приналежність до тієї чи іншої мовної групи визначалася зі слів самого мовця і можновладцям національних «меншин» зі зрозумілих причин було вигідно називати рідною мовою російську, що далеко не в усіх випадках відповідало реальному стану речей. Зауважимо, що у 1897 р., коли проводився перепис населення в Росії, не втратили чинності Валуєвський циркуляр та Емський акт (додаток К).

Додаток II

Окремі факти біографії М. О. Домонтовича (1830–1902)

За родовідними матеріалами, зібраними В. Л. Модзалевським, батько Домонтовича Олексій Георгійович народився 1709 р. у селі Кудрівка; виховувався в Морському корпусі, звідки випущений 1807 р. прапорщиком Сівського піхотного полку, брав участь у походах у Пруссію й Ліфляндію; 1811 р. отримав чин підпоручика; 1818–1820 рр. перебував на посаді засідателя Сосницького земського суду; 1849–1851 рр. – Сосницький повітовий предводитель дворянства; 1823 р. під час розподілу батьківського маєтку отримав 52 душі чоловічого полу як поміщик села Кудрівка. Матір Олексія Георгійовича була сестрою бунчукового товариша Матвія Івановича Товстоліса; батько – Георгій Іванович Домонтович народився близько 1754 р.; з 1771 р. на службі у Старооскольському піхотному полку, з 1773 – прапорщик; за участь у Турецькому поході 1776 р. отримав чин підпоручика; вийшовши у відставку обіймав посаду титулярного радника; у селі Кудрівка за ним закріплено 150 душ чоловічого і 150 – жіночого полу [236, с. 437–438, 440–441].

Михайло Олексійович Домонтович народився в селі Кудрівка Сосницького повіту, Чернігівської губернії; виховувався у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі, з якого був випущений 1849 р. прапорщиком у лейб-гвардії Гренадерський полк, у складі якого брав участь у походах під час Кримської кампанії; по закінченні Імператорської військової академії викладав тактику й військову історію у Володимиро-Київському кадетському корпусі; потому його переведено в Генеральний штаб, де він займався науковими, літературними й статистичними працями; а в 1864 р. відряджено на Кавказ і згодом підвищено в чині до полковника; 1873 р. отримав посаду інспектора класів Миколаївського кавалерійського училища. По закінченні російсько-турецької кампанії Домонтович організовує громадянське управління в Болгарії та дипломатичні зв'язки з цією країною. Потому його призначено членом військово-навчального комітету й головою військово-історичної комісії з описання російсько-турецької війни. У 1886 р. отримав звання генерал-

лейтенанта, 1898 р. – генерала від інфантерії, перебуваючи на посаді керівника кодифікаційним відділенням Військової Ради (1897–1900). Як військовий історик і діяч Домонтович мав численні нагороди від царського уряду, а за опис Чернігівської губернії його було прийнято в дійсні члени Російського Географічного Товариства [102, EP].

Останній факт має для нас особливе значення, оскільки йдеться не лише про велику за обсягом працю високого наукового рівня, за яку автора було визнано авторитетним фахівцем через прийняття у члени Російського Географічного Товариства, а й про ґрунтовне дослідження Домонтовичем рідного краю. Робота М. О. Домонтовича «Чернігівська губернія», видана в Санкт-Петербурзі 1865 р. у вигляді географічних і статистичних матеріалів, зібраних офіцерами Генерального Штабу, по суті є легітимним в умовах дії Валуєвського циркуляра (додаток К) дослідженням з українського краєзнавства. На цензурні утиски автор доволі прозоро натякає у передмові: «Если к этому присоединить определённую программу, от которой мы не имели права отступать ... и не малую долю неизбежной официальности в собирании данных по разным вопросам, входившим в круг наших исследований, то станет совершенно ясным каковы должны были быть результаты нашей работы. И потому мы будем совершенно удовлетворены, если изобилие фактов, в том виде, в каком нам было возможно их приобрести, и некоторая группировка, облегчающая ознакомление с ними, принесут известную долю пользы, как людям специально занимающимся этим предметом, так и вообще всякому любознательному читателю, – з цієї причини він просить утриматися від критичного ставлення, – Из сказанного выше следует, что критически относиться к данным, мы могли лишь в весьма слабой степени. Критический разбор был бы столько же не удобен как и далёк от той цели, которою мы задались при составлении нашего труда» [103, с. 2]. Окрім статистичних даних, усебічного опису адміністративного, господарчого й духовного життя губернії, географії та демографії, у праці докладно розглядається історія й етнографія повітів і міст Чернігівщини.

Додаток К

Розпорядження російського уряду про обмеження в застосуванні української мови

Валуєвський циркуляр 1863 р. – таємне розпорядження уряду царської Росії від 20 червня 1863 р. про заборону друкування книг українською мовою. Автор циркуляра – міністр внутрішніх справ П. Валуєв твердив, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Не дозволялося випускати українською мовою букварі, навчальні посібники, періодичну пресу, наукові видання. Виняток робився лише для художніх творів, проте цензура під різними приводами обмежувала їх друкування. Фактично з 1863 р. видання книг українською мовою у межах Російської імперії припиняється; закриваються навіть українські недільні школи. Валуєвський циркуляр був одним з виявів шовіністської політики російського самодержавства, спрямованої на знищення мови і культури українського народу. Наступним дискримінаційним кроком царського уряду в цьому напрямі був Емський акт 1876 р. Майже півстоліття тривала боротьба української громадськості за скасування українофобських заборон, і лише після революції 1905 р. у Росії дещо послабилася драконівська дія Валуєвського циркуляру [375, с. 62].

Емський акт 1876 р. – таємне розпорядження російського уряду, підписане 18 травня 1876 р. Олександром II у м. Емсі (Німеччина), про заборону друку і ввезення з-за кордону до Росії без спеціального дозволу українських оригінальних та перекладних книжок і припинення театральних вистав українською мовою, а також друкування українських текстів до музичних нот. Дозволялося лише друкувати історичні пам'ятки та художні твори, але на основі російського алфавіту. Був свого роду доповненням до Валуєвського циркуляра 1863 р.. Підставою для прийняття Емського акта стала доповідна записка цареві з Київського навчального округу про так званий українофільський рух, що начебто загрожував державній

єдності Росії. Емський акт був спрямований на придушення спроб національно-культурного відродження, дальше зросійщення українського населення. Під впливом громадськості царський уряд змушений був згодом певною мірою послабити цензурний тиск: 1881 р., наприклад, дозволено ставити на сцені також драматичні твори українською мовою; після 1905 р. – видавати окремі україномовні книги. Емський акт не був скасований, але втратив чинність після російської революції 1905 р. [376, с. 172].

Додаток Л

**Біографії викладачів Володимиро-Київського кадетського корпусу
українофілів і членів київської Громади**

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) був лідером національного руху Наддніпрянщини, завдячуючи його обережному керівництву вдалося зберегти ядро «Старої громади» й організаційну мережу по всій країні, коли в 1880-х рр. під тиском репресій російського царату український рух почав згасати. Антонович народився у містечку Чорнобиль Радомисльського повіту Київської губернії, виховувався в польській шляхетській родині своєї матері; навчався в Київському університеті, спочатку отримавши медичну освіту, а згодом закінчив історико-філологічний факультет і 1860 р. захистив дисертацію. У 1860–1863 рр. викладав історію у 1-й Київській гімназії й у 1862–1865 рр. у кадетському корпусі [136, с. 696]. У 1863–1880 рр. головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. З 1878 р. він професор історії Київського; у 1881 р. очолив Історичне товариство Нестора-літописця при університеті.

О. Короткий зазначає, що Антонович як член Київської громади був серед ініціаторів видання празького зібрання творів Тараса Шевченка 1876 р., яке з великими труднощами, але все ж проникало до Російської імперії, знаходячи своїх розповсюджувачів серед різних верств населення, виховуючи та надихаючи нові покоління діячів і учасників суспільного руху, й не лише українського [188, с. 252].

Антонович був одним з організаторів угоди між галицькими народовцями і польсько-австрійськими політичними колами. Коли йому запропонували кафедру історії у Львівському університеті, він відмовився на користь свого найталановитішого учня Михайла Грушевського. Антонович – автор багатьох праць з історії України: «Про походження козацтва» (1863), «Останні часи козаччини на правому березі Дніпра» (1868), «Розвідки про міста на Україні» (1869), «Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432–1798» (1870), «Про гайдамацтво» (1876), «Уманський сотник Іван Гонта» (1882), «Київ та його доля і значення з IV до XVI ст.» (1882), «Монографії з історії Західної і

Південно-Західної Росії» (1885): з української археології – «Розкопки в землі древлян» (1893), «Археологічна карта Київської губернії» (1895), «Археологічна карта Волинської губернії» (1902); з української етнографії – «Чаклунство», «Історичні пісні малоросійського народу» (1874–75, разом з М. П. Драгомановим) [157, с. 73]. Антонович був представником народницької школи в українській історіографії, у межах якої створив київську школу істориків, що до неї ввійшли його учні та послідовники Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, П. В. Голубовський, Д. І. Дорошенко, Н. Д. Полонська-Василенко, Н. В. Молчановський та ін.

Антонович зробив багато для розвитку національної науки і це пов'язане не тільки з його діяльністю як історика і педагога. Д. І. Дорошенко пише про те, що саме В. Б. Антоновичу й О. Я. Кониському належить думка про потребу організації в Галичині наукового товариства, яке б виконувало функції Академії Наук, і замість ініціативи цих діячів культурно-літературне Товариство імені Шевченка було змінено на Наукове [106, с. 82–83].

Беренштам Вільям Людвігович (1839–1904) – український педагог, археолог, літературний і громадський діяч, активний співробітник «Киевского телеграфа» і «Киевской старины». Народився у німецькомовній єврейській родині київського банкіра. Більшу частину життя провів у Києві: навчався в гімназії на історико-філологічному факультеті університету, організовував недільні школи, був активним учасником «Старої громади» [388, с. 152].

В університеті Беренштам брав активну участь у створенні перших недільних шкіл, де викладання велося виключно українською мовою. У рік закінчення університету він уже мав певний досвід педагогічної діяльності й відчув, що це його покликання, тому в 1862 р., після закінчення навчання, вступив на педагогічні курси при університеті. Спеціальність, яку вибрав собі Вільям Людвігович, була історія та географія. Викладаючи історію в Кам'янець-Подільській гімназії швидко завоював симпатії учнів, про що свідчать В. П. Науменко, згадуючи молодого, енергійного, талановитого вчителя географії, який встиг протягом декількох місяців стати улюбленим учителем усіх малюків. Працював викладачем у гімназіях Камінця-Подільського (1865–1868), Києва (1868–1879), Пскова (1879), Петербурга (1880–

1898). У Києві Вільям Людвігович декілька місяців викладає французьку мову в Подільській гімназії. Однак був змушений залишити службу по Міністерству народної освіти через незадоволення діяльністю графа Д. А. Толстого і перейти до Військово-навчального відомства. 28 листопада 1868 р. В. Л. Беренштам отримав посаду викладача географії у Київській військовій гімназії, протягом одинадцяти років добросовісної праці за ним, як говориться в некролозі, остаточно встановилася репутація чудового педагога, видатного талантом і знаннями [360, с. 124].

1879 р. брав енергійну участь у виборчій кампанії в Київську міську думу згідно з реформою міського самоврядування; увійшов у коло прогресивно налаштованих думських гласних й агітував за «нову демократичну програму міського самоуправління», за що був висланий за межі України. Його переведено на ту саму посаду в кадетський корпус спочатку до Пскова, а згодом до Петербурга [206, с. 105]. У Петербурзі як заслужений і популярний педагог узяв участь у заснуванні «Відділу для сприяння самоосвіті» при Педагогічному музеї військово-навчальних закладів.

У 1878 р. за дорученням Московського Антропологічного товариства Беренштам уперше провів розкопки шести курганів на Хортиці в районі розташування Запорозької Січі і по суті став першим професійним археологом козачого острова. Коли 1889 р. Імператорська Археологічна Комісія організувала археологічну експедицію до Остерського повіту Чернігівської губернії, її знову очолив Беренштам. У 1898 р. Беренштам за станом здоров'я вийшов у відставку і повернувся до Києва і приєднався до «Товариство любителів старожитностей і мистецтв», узявши участь в збиранні експонатів для музею [137, с. 60, 62, 63]. Усе життя усно і друковано пропагував твори Шевченка. Навіть в умовах дії Валуєвського циркуляра й Емського акта домігся перевидання «Кобзаря» в Петербурзі 1883–1884 рр., виступивши його упорядником.

Василенко Микола Прокопович (1866–1935) – відомий український історик і правник, фундатор нової української історично-правничої науки, другий президент Академії Наук України, а разом з тим видатний громадсько-політичний і державний діяч, найкращий історик Гетьманщини й знавець її архівів. З 1894 по 1903 р.

викладав історію в Київському кадетському корпусі [245, с. 481, 482].

Василенко народився й виріс на рідному хуторі, в селі Єсмані на Глухівщині, вчився у Глухові й скінчив гімназію в Полтаві. Року 1890 він закінчив історично-філологічний факультет у Дорпатському університеті (спочатку був на медичному факультеті) й продовжував свої студії в Київському університеті, під керівництвом В. Б. Антоновича, І. В. Лучицького, В. С. Іконнікова й М. Ф. Владимирського-Буданова, а в 1907 р. склав іспити й за правничий факультет в Одесі. Він був переважно політичним (згодом державним) діячем, який не міг жити без громадської праці, й лише останні 15 років життя міг цілком присвятити науковій діяльності.

Українець з діда-прадіда, нащадок старого козацького роду, народжений на своєму глухівському хуторі, зв'язок з яким він зберіг аж до революції 1917 р., Василенко майже ціле життя прожив в Україні, був щільно зв'язаний з українським національним рухом і своїм фахом історика, і своєю активною участю в українських наукових організаціях, і своєю громадською діяльністю. Він був, мовляв, органічний, із крові й кості українець, і цього не могло змінити ні перебування в російській політичній партії, ні впливи численних товаришів і друзів російського походження. З цього погляду дуже характерний лист Василенка до одного з його старих і близьких друзів – росіянина В. О. Мякотіна (від 03.07.1912) Василенко пише: «У ставленні до українського питання Твоїому і мойому є істотна різниця ось у чому. Для Тебе, у зв'язку з Твоїм походженням, умовами життя, літературної та громадської діяльності, – це питання чуже. Ти можеш ставитися до нього лише розумово, більш-менш байдуже розмовляти з приводу його. Це не може не відбиватися на самих формулюваннях, але в той же час дає нам ту “душу живу”, якої не маєте ви, великороси, як би ви не співчували вільному розвитку українства ... Якщо є прагнення створити українську народну інтелігенцію, український університет, що за нього тепер ведеться боротьба в Галичині, наука повинна бути на українській мові ... Лише тоді українство матиме питому вагу на світовому терені, коли воно спроможеться утворити солідну українську науку» [242, с. 5, 6, 19–20].

Дружина Миколи Прокоповича, провідна представниця державницької школи в українській історіографії, авторка майже 200 наукових праць у царині історії Запоріжжя та Південної України, що її археографічні студії стали одним із джерел розвитку української історичної науки, Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко, лишила спогади про чоловіка. Вона пише, що після закінчення Київського університету, Василенкові довелося шукати заробітків, бо він мусив підтримувати батьків, утримувати в Києві сестру-гімназистку та брата-студента. Він узяв лекції в середніх школах і писав статті до Енциклопедичного Словника Брокгауза та Ефрона. Написано було ним кілька сот статей з історії України та Росії, великих і малих, здебільшого за підписом «Н. В.». Деякі з них мали наукове значення, якого не втратили вони й до наших часів: «Козаки», «Магдебурське право», «Унія и униатская церковь», «Литовско-Русское государство» тощо.

Крім праці для заробітку, Василенко в 1890-х роках багато працював науково. У «Киевской Старине» він надрукував чимало статей і рецензій і виступав з доповідями в Історичному Товаристві Нестора-Літописця тощо. У цих роках, розшукуючи матеріали для своєї дисертації, яку він продовжував писати, він багато працював в архівах України: київських, харківських, чернігівських, полтавських. Знайомство з організацією обласних архівів привело його до переконання, що конче потрібно організувати на Україні великі центральні архіви. Цьому питанню присвятив він спеціальну статтю в «Киевской Старине». Поштовх для статті дала сумна подія в Чернігові. Там переховувалася частина відомого Рум'янцевського Опису Гетьманщини. Чернігівський губернатор Анастасієв «подарував» її Російській Академії Наук. Щодо цього Микола Прокопович писав О. М. Лазаревському: «Київський університет проворонив Рум'янцевський опис». Василенко вживав заходів для передачі Київському університетові документів монастирів Чернігівщини, що переховувалися в архіві Чернігівської Казенної Палати. За порадою Лазаревського Василенко писав про це кураторові Київської шкільної округи професорові В. Б. Вельяминову-Зернову, і, внаслідок того, ці документи були передані до Київського Центрального архіву давніх актів. Передано було, завдяки заходам Василенка, також кілька приватних архівів.

Пізніше, року 1918, коли Василенко став міністром освіти, в «доповідній записці», що він подав на початку травня гетьманові, було зазначено умови, на яких він погоджувався прийняти цей пост. У цій записці стояла вимога заснування Національного Архіву; в ньому мали бути зосереджені архівні матеріали до історії України, розкидані досі по різних провінціальних архівах».

Друга половина 1890-х рр. позначилася в громадському житті Києва спробою створити власний орган: року 1894 група українських діячів придбала газету «Киевское Слово», і Василенко брав активну участь у редакції її. Але справа не пішла, і року 1897 та ж група громадських діячів заснувала власну газету «Киевские Отклики». За умовами часу видавалася вона російською мовою, але змістом була це українська газета. Участь у газеті брали І. Луцицький, В. Науменко, Є. Ківлицький, Г. Александровський, С. Єфремов, М. Могилянський, С. Петлюра, М. Старицький, О. Черняхівський, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, В. Короленко та ін. Фактичним редактором газети був Василенко. Коли почалася реакція року 1906, багато редакторів ліберальних газет було притягнуто до судової відповідальності. Зазнав репресій і Василенко.

Року 1911 Василенко склав магістерські іспити в Київському університеті і дістав право бути приват-доцентом. Він одразу розпочав працю над дисертацією «Магдебурзьке право в Україні». Проте Микола Прокопович не дістав приват-доцентури. У січні 1913 р. куратор шкільної округи проф. О. М. Деревицький поставив вимогу Миколі Прокоповичу відмовитися від читання лекцій. Цю вимогу мотивував він тим, що в курсі лекцій, який влітку 1911 р. Василенко читав у Полтаві, на курсах Українознавства для земських вчителів, він підтримує концепцію М. Грушевського. Довелося Василенкові лекції не читати, а, за тодішнім законом, приват-доцент, який протягом двох семестрів не читав лекцій, втрачає приват-доцентуру. Історія набрала широкого розголосу. Василенка запрошували перейти приват-доцентом до московського й петербурзького університетів, але він не захотів виїздити з Києва. Коли почалася революція й відкрилися архіви різних відомств, брат Миколи Прокоповича, К. П. Василенко, що був комісаром Києва, знайшов в архіві Куратора шкільної округи приватного листа Деревицькому ректора

університету, професора М. М. Цитовича: надсилаючи офіційне прохання затвердити Василенка приват-доцентом, він «приватно» писав: «Василенко є одним з представників українського сепаратизму. У цьому дусі були побудовані його лекції з історії південної Русі ... в Полтаві. В основу своїх лекцій поклав він ідеї ... Грушевського. Та-же солідарність з ідеями Грушевського в нещодавно надрукованій рецензії на цю працю Грушевського «Історія України» ... При такому ставленні до українського питання я не можу визнати бажаним залишити його в колі викладачів університету, особливо як викладача російської історії». Ця вимога ректора була несподівана: в університеті викладали свідомі українці: В. У. Перетц, А. М. Лобода, Г. Г. Павлуцький, І. І. Огієнко та ін.

Не маючи офіційної наукової посади, Микола Прокопович займав видатне місце в науковому світі. Він був членом багатьох наукових товариств Києва: Нестора-Літописця, «Любителей социальных знаний», Старого Києва, Охорони пам'яток старовини, а головне, Українського Наукового Товариства, де був заступником голови М. С. Грушевського та головою історичної секції. Крім того він був членом Львівського НТШ. У той же час був членом різних громадських організацій, зокрема «Старої Громади», ТУП, а також кадетської партії. Але це заважило його науковій діяльності.

Року 1914 почалася війна, і Київ став «близьким запіллям». Це покликало до життя нові організації: в'язниці були переповнені закладниками, полоненими, українська громадськість широко організувала допомогу їм. Далі з'явилося «Об-во помощи населению Юга России», – під цією російською назвою діяло українське товариство допомоги українському населенню. А далі – «Тат'янїнський комітет» з його школами, притулками, їдальнями. Рівночасно діяли союзи – Воєнно-Промисловий, Земський, міст тощо. Микола Прокопович брав участь у всіх цих організаціях. На його помешканні ТУП інформував члена Державної Думи В. Обнінського про становище українців. З А. В. Ніковським та В. П. Науменком Микола Прокопович їде до Москви, і в ряді доповідей та інтервенцій вони інформують російські ліберальні кола про становище України.

З початком революції становище Василенка змінилося: правничий факультет

Київського університету обрав його на кафедру історії українського права; крім того, він був професором Вищих Жіночих Курсів, Комерційного інституту, Правничого інституту, Народного університету. Він читав курси історії України й історії українського права. Але знову його захопила громадсько-адміністративна діяльність: куратором Київської шкільної округи, потім товаришем міністра народної освіти Тимчасового уряду в Петрограді, генеральним суддею за Центральної Ради. Тільки уривками міг він повертатися до науки.

Інше становище склалося за гетьманату, коли Василенко як міністр освіти міг реалізувати свої наукові прагнення. У записці, що її він подав на початку травня 1918 р. гетьманові, він накреслив свої дезидерати й вимоги: заснувати українські університети, українізувати всі типи шкіл, заснувати Академію Наук, заснувати національні бібліотеки, архів, музей, театр. Програма була завелика для короткого часу гетьманату, але значна частина цих планів була реалізована.

З 1920 р. почалася нова ера життя Миколи Прокоповича. Року 1918 було засновано Українську Академію Наук, заснування її було головним завданням Василенка як міністра і перший склад академіків розумів його заслуги в цій справі. Перше спільне Зібрання одноголосно ухвалило надіслати Василенкові гарячу подяку за те, що він клопотався як міністр про заснування Української Академії Наук і тим записав своє ім'я нестертими літерами в історії Академії. Року 1920 Василенка було обрано на дійсного члена Академії Наук, з того часу до смерті він присвятив усі свої сили Академії Наук. Того ж, року Василенка було обрано на голову Комісії для вивчення історії західно-руського й українського права; року 1922 його було обрано Президентом Академії, але радянський уряд не затвердив цього обрання. Того ж 1922 р. його було обрано Головою Соціально-Економічного Відділу ВУАН, і він залишався на цьому посту до радянської реорганізації Академії Наук. Перед ним розкрилися широкі можливості наукових дослідів у царині історії українського права та видавничі перспективи.

Проте політичні умови були несприятливі для наукової праці. Року 1923 почався політичний процес «Центра дій», до якого було притягнуто й академіка Василенка, і він був засуджений. Тричі Академія Наук клопоталася про звільнення

його. Прохання не мали наслідків. У 1924 р. Василенка було амністовано, але він залишився до кінця «одіозним» в очах уряду, а, крім того, з в'язниці виніс він тяжку нервову хворобу, яка, чимраз збільшуючись, позбавляла його можливості працювати. У жовтня 1935 р. Василенко упокоївся [287, с. 41–51].

Житецький Павло Гнатович (1837–1911) – філолог, педагог громадський діяч. Навчався в Київській духовній академії (1857–1860), на історико-філологічному факультеті Київського університету (1860–1864). Один із співзасновників і активних діячів Київської громади. Працював у гімназіях Кам'янець-Подільського, Києва. У 1880 р. через політичну неблагонадійність був висланий з Києва і впродовж наступних двох років викладав у середніх військових навчальних закладах Петербурга, в Академії Генерального штабу, в Петербурзькому університеті. Після повернення в Україну працював учителем російської мови в Київському Володимирському кадетському корпусі (1882–1893). Дійсний член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873), Історичного товариства Нестора Літописця (1879), НТШ у Львові (1903), член-засновник Українського наукового товариства у Києві (1906), член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1898). Один з основоположників наукового дослідження української мови [162, с. 25].

Своє життя П. Житецький присвятив педагогічній діяльності. Уже за студентських років брав участь у роботі недільних шкіл, а з 1862 р. викладав «методику об'яснительного читання» на вчительських курсах у Києві, які готували вчителів для сільських шкіл. Н. С. Побірченко зазначає, що така методика виправдовувала себе за умов, коли реалізувалася народною мовою і не суперечила народному світогляду, тому на заняттях П. Житецький розмовляв українською мовою, розповідав про історію українського народу, народний світогляд [277, с. 450–451]. У 1868–1880 і 1882–1893 рр. він працював у навчальних закладах Києва, зокрема в Колегії Павла Галагана, де його учнями були А. Кримський і М. Марковський. Як активний учасник Київської громади й один з фундаторів Відділу Імператорського Російського географічного товариства в Києві, Житецький у своїй громадській, науковій і педагогічній діяльності виступає насамперед супроти

русифікаторської політики в освіті, що, на його думку, збільшувала кількість розумових калік серед українців. У розмові з військовим міністром Павло Гнатович зазначив: «Свого українофільського другосповідання я ні від кого не приховував і не приховую. Не тільки я сам українофіл в сенсі просвіти народу, збереження його культури, мови, літератури, але й дітей своїх навчу» [1, EP].

Ковалевський Микола Васильович (1841–1898) – педагог, історик, публіцист. У 1860 р. після закінчення полтавської гімназії поступив на історико-філологічний факультет Київського університету, з якого був виключений через демократичні погляди та громадську активність із правом скласти іспити в Харківському університеті. Після здобуття університетської освіти (1865) та закінчення Вищих педагогічних курсів при Головному військово-навчальному управлінні в Петербурзі викладав історію в Київській військовій гімназії, вчителював у Петербурзі, Полтаві, а з весни 1878 р. служив у міській управі м. Одеси. З 60-х рр. – активний учасник Київської, а у 1878–1879 рр. – Одеської громад. Упродовж 1879–1882 рр. перебував на засланні у м. Мінусинську. Налагоджував перевезення українських видань через кордон, влаштовував таємні склади нелегальної літератури на території України, збирав кошти для фінансування видавничої діяльності М. Драгоманова, а також Русько-української радикальної партії. Надавав матеріальну підтримку галицьким виданням «Народ», «Хлібороб», «Громадський голос», «Радикал», «Життя і слово» [162, с. 25].

Цікаві спогади про Ковалевського залишила Леся Українка: «Особисто трапилось мені пізнати його 1888 р. навесні, коли дочка його, що тоді недавно скінчила гімназію, почала збирати у себе молодь на журфікси. Були то не звичайні журфікси, а, краще сказати, зібрання для самоосвіти, і то самоосвіти спеціальної: там мали вестися розмови і читатися реферати з літератури, історії, географії України, взагалі з «україноведення», як тоді говорилося в нашому товаристві, тим часом ще не дуже вправному в українській мові. Кажу «тим часом», бо тож, власне, одним з найголовніших завдань нашого товариства було привчання себе і других до поправної української мови: для цього мали служити реферати, зладжені молодими товаришами, а потім спільні розмови на теми, зачеплені в тих рефератах. До

викладання систематичних лекцій були запрошені люди поважнішого віку, «старі» ... На другому зборі ми застали Миколу Васильовича в зовсім іншому настрої. Спочатку сидів він за столом поруч з двома-трьома старими, до яких прилучилось і кілька молодих і де велась мова про те, які книжки давати читати народові. Тим часом по інших гурточках велись окремі розмови, що переходили часом у гарячі сперечки. Микола Васильович не втерпів, вийшов з-за стола і, переходячи від одної групи до другої, то перебивав сперечку жартом, то ясною фразою пробував дати формулу заплутаній і затемненій для самих бесідників розмові, то спинявся надовше, і тоді розмова уступала місце довгому палкому монологу Миколи Васильовича. Треба сказати правду, – слухати довго і терпляче Микола Васильович не вмів, йому не ставало терпцю чекати, поки бесідник його манівцями добредеться до своєї мети, Микола Васильович переймав свого бесідника і, запанувавши над ним своєю блискучою діалектикою, вів його навпростець і часом заводив туди, куди молодий бесідник ніяк не сподівався дістатись. Щоб витримати такий словесний поєдинок з Миколою Васильовичем і зостатись не збитим зі свого становища, треба було мати чималу діалектичну практику, а надто пильно стерегтись, щоб не потрапити в сперечку з самим собою, бо як тільки Микола Васильович завважив це, то вже перемога була його. Запевне серед нашої тодішньої громадки навряд чи були такі, що могли б удержати свою зброю перед таким «гартованим в боях ветераном», як Микола Васильович.

Тепер, за давністю часу, не можу пригадати, на яку тему говорив тоді Микола Васильович, пригадую тільки одну його промову, де він говорив нам, що ми повинні якомога швидше і завзятіше братись до роботи серед українського народу, підтримувати і розпалювати в ньому національне самопізнання, поки воно ще до решти не згасло, бо воно й так ледве блимає. Робота ця мала бути і легальна, і нелегальна, при допомозі друкованого чи усного слова, при допомозі всяких заходів, окрім крутійських і терористичних. “Коли ми зараз, не гаючись, і то завзято, запекло не візьмемось до роботи, то через 20 літ Україна буде трупом!”. Ця фраза лишилась мені в пам’яті й досі, певне, через те, що тоді вона зробила велике враження на нашу громадку. Промовлена вона була з таким щирим переконанням, з таким болем, з

таким електризуючим поглядом, з таким тремтячим поривистим жестом, що після неї ми хвилини дві-три сиділи, як загіпнотизовані» [372, с. 223, 226–227].

Клосовський Олександр Вікентійович (1846–1817) – перший український і російський метеоролог-геофізик, доктор фізичної географії, професор, член-кореспондент Петербурзької (Російської) академії наук, фізик, геофізик, метеоролог, кліматолог. Народився в Житомирі. Закінчив курс фізико-математичного факультету Київського університету Святого Володимира в 1868 р. У 1869–1876 рр. працював у Київській військовій гімназії і розробляв матеріали метеорологічних спостережень по місту Києву. З 1876 р. приват-доцент того ж університету. Читав лекції з метеорології та фізичної географії. У 1879 р. звільнений за виступ проти реакційної частини професорів. У 1880 р. перейшов на службу до Петербурга, приват-доцентом університету. Переїхав 1881 р. до Одеси, де викладав у Новоросійському університеті й досяг основних своїх успіхів як науковець. Обіймав посаду штатного доцента фізичної географії. У 1882 р., за ґрунтовний огляд метеорологічних досліджень у праці «Новітні успіхи метеорології», здобуває ступінь магістра фізичної географії та затверджений доцентом. У 1884 р. отримав ступінь доктора фізичної географії із захисту дисертації «Грози в Росії» (ця робота визнана гідною золотої медалі Імператорського Російського географічного товариства і золотої медалі графа Толстого від Імператорської академії наук). У 1884 р. обраний екстраординарним, у 1886 р. призначений ординарним професором Новоросійського університету. У 1893 р. одержав від географічного товариства велику золоту медаль графа Литке. З 1905 р. працює в Санкт-Петербурзькому університеті й водночас викладає геофізику на кафедрі фізики Вищих жіночих курсів. Автор фундаментальних праць з кліматології Росії та України, погодного режиму, температури і солоності вод Чорного моря. Створив скорочений курс метеорології для ВНЗ, а також підручники з геофізики та фізичної географії. Заснував Метеорологічну мережу Південного Заходу Росії, яка розпочала регулярні спостереження з 1886 р. Ініціатор створення Одеської магнітно-метеорологічної обсерваторії (1892). Редактор-видавець праць організованої ним мережі метеостанцій «Метеорологічний огляд» (19 випусків, 1887–1909), а також

«Літописів Магнітно-метеорологічної обсерваторії Новоросійського університету» (11 тт., 1894–1906) [156, с. 93].

Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – історик, етнограф, педагог, літературознавець, філолог. У 1873 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, тривалий час викладав у навчальних закладах міста. 1905–1914 рр. – засновник і директор гімназії у Києві. З 1875 р. – скарбник «Старої Громади». 1893–1906 рр. – редактор-видавець журналу «Киевская старина», часопису «Україна», з 1906 р. – учасник київської «Просвіти». 1914–1917 рр. очолював Українське наукове товариство ім. Т. Шевченка у Києві. У березні–квітні 1917 р. виконував функції заступника голови Української Центральної ради. Один з організаторів національної системи освіти в Україні. Улітку 1917 р. був призначений заступником, а згодом і куратором Київської шкільної округи. У грудні 1917 р. вийшов з партії кадетів і став ініціатором створення Української федеративно-демократичної партії. В останньому гетьманському уряді – міністр народної освіти. 1918–1919 рр. займався науковою роботою в Українській Академії наук. Улітку 1919 р. був заарештований більшовиками і розстріляний [162, с. 25].

Русова Софія Федорівна (1856–1940) – українська громадська, культурно-освітницька діячка і педагог. Народилася в російській сім'ї, мати – Ганна Жерве – походила з аристократичного французького роду, а батько – Федір Ліндфорс – мав шведських предків, але був палким російським патріотом. Одружившись на дочці генерал-губернатора Омська, полковник Ліндфорс переїхав на Чернігівщину. Згодом родина оселилась у Києва. Тут десятирічна Софія відразу вступила до третього класу Фундуклеївської гімназії, яку закінчила із золотою медаллю. Духовно Софія була близька зі старшою сестрою Марією. Після смерті батька в сестер з'явилася думка відкрити дитячий садок. Розуміючи непідготовленість до такої відповідальної справи, вони їдуть до Петербурга ознайомлюватися з передовим доробком теоретиків і практиків педагогіки, а потім самостійно вивчають праці Ф. Дістервега, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фребеля. Незважаючи на сумніви щодо віку претендентки (Софії було лише 15 років), тодішній попечитель шкільної округи дав їй дозвіл на відкриття першого дитячого садка в Києві. У

1871 р. до нього завітало близько 20 вихованців, здебільшого дітей української інтелігенції. Серед них дочки М. П. Старицького Марія та Людмила. Знайомство в 1868 р. з родиною Старицьких мало вирішальне значення у житті Руслової: саме завдяки її членам Софія Федорівна починає входити до кола таких відомих українців, як Ф. К. Вовк, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, М. В. Лисенко, І. С. Нечуй-Левицький, П. П. Чубинський, Олена Пчілка. Був серед них і майбутній учений-статистик, етнограф, фольклорист, громадський діяч, а на той час викладач грецької мови 1-ої київської гімназії О. О. Русов. «Він перший, – згадувала Софія Федорівна, – відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та пояснень збудив у мене ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця й кермувала всією моєю працею довгі літа». Педагогічна діяльність Софії Федорівни мала продовження спочатку у двох школах Петербурга, куди молода дівчина поїхала слідом за своїм нареченим Русовим, потім – у приватних дитячих садках у Чернігові, Херсоні, Полтаві, на вечірніх курсах для юнаків в Олешні, у Київському кадетському корпусі та інших навчальних закладах.

У 1880–1890-х рр. сім'я Русових жила в Харкові. Тут Софію Федорівну захопила робота в Харківському товаристві поширення в народі грамотності, членами якого була значна частина місцевої інтелігенції. Русова закликала членів організації до написання та видання доступних і за формою викладу, і за ціною книжок. Пізніше Софія Федорівна співпрацювала з Київським товариством грамотності та Петербурзьким Благодійним товариством для видання загальнокорисних і дешевих книжок.

У 1902 р. Русови оселяються в Петербурзі, де Софія Федорівна бере участь у створенні Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти, входить до складу його Центрального бюро, а також очолює національну комісію цієї громадської організації. Намагаючись залучити до Всеросійської спілки педагогів з України, Русова освітлює її діяльність у національній пресі, зокрема в часописах «Громадська думка» й «Украинский вестник». Завдяки її ініціативі під керівництвом Б. Д. Грінченка в умовах відсутності рідномовної школи було вперше здійснено

спробу об'єднати освітян Наддніпрянщини, які вболівали за розвиток національної культури та освіти українського народу, в загальну спілку. У 1906 р. у Петербурзі побачив світ «Український буквар» Русової. У передмові авторка зазначала, що в основі буквара лежить розробка одного з найкращих українських філологів О. О. Потебні, який працював над підручником недільних шкіл ще в 60-х роках XIX століття.

Весною 1909 р. подружжя Русових, повертається до Києва. Софія Федорівна рік викладає в Комерційному інституті французьку мову, після чого через відмову Міністерства народної освіти продовжити дозвіл на викладацьку діяльність у цьому вузі переходить працювати у комерційну школу Учительського товариства.

Перебуваючи влітку 1910 р. за кордоном, Софія Федорівна в Брюсселі оглянула педагогічний павільйон, що діяв у рамках Всесвітньої промислової виставки, а в Берліні відвідала Педагогічний дім Фребеля-Песталоцці. Під враженням від цих екскурсій Русова виступила з доповіддю про свою поїздку у київському Фребелівському товаристві, після чого директор інституту В. О. Фльоров запросив її викладати курс дошкільного виховання у цьому навчальному закладі. Так від перших практичних педагогічних спроб Русова пройшла шлях до перших теоретичних узагальнень, що зрештою дали їй змогу стати визначним теоретиком дошкільної педагогіки, створити власну концепцію дошкільного виховання, у якій поряд з ідеями вільного розвитку дитини, необхідності вивчення її психофізіологічних особливостей і гармонійної єдності з природою провідне місце займає положення про необхідність виховання дошкільнят на національному ґрунті. Статті Русової з різних питань освіти друкують тогочасні як російські педагогічні, так і українські громадсько-політичні періодичні видання: «Вестник воспитания», «Украинская жизнь» (Москва), «Русская школа», «Образование», «Украинский вестник» (Петербург), «Земский сборник Черниговской губернии», газети «Громадська думка» і «Рада»(Київ) та ін.

У 1910 р. серед українських освітян визріває думка започаткувати власний педагогічний орган. Ініціатором створення в Києві журналу «Світло» став Г. П. Шерстюк, а найближчими його помічниками були С. Ф. Черкасенко та

С. Ф. Русова. Перший на Наддніпрянщині україномовний педагогічний журнал проіснував чотири роки. У 1914 р. він перестав виходити внаслідок заборони Миколою II україномовної періодичної преси. Усього побачило світ 35 номерів, у яких можна побачити близько 100 публікацій Русової. Разом з активною роботою в редакції «Світла» Софія Федорівна продовжує діяльність у галузі національного підручникотворення. У 1911 р. видано підручник Русової «Початкова географія». – першу систематизовану україномовну книжку з цього предмета, де, окрім основних фактів із загальної географії, в окремому параграфі подавався матеріал про Україну.

1917 р. Русова зустріла в Києві викладачем педагогіки у Фребелівському і французької мови в Комерційному інститутах. Реакція українських освітян на тогочасні політичні зміни найкраще передається словами Софії Федорівни: «Скрізь залунало гасло: рідна мова в рідній школі! Скільки за нього бились із царизмом, а тепер наша воля його реалізувала в життя. Закипіла праця!». Вона відіграє найактивнішу роль у самовідданій праці будівництва національної системи освіти в Україні. На Всеукраїнському національному конгресі Русову обирають від просвітницьких організацій Києва членом загальноукраїнського представницького громадсько-політичного органу Української Центральної Ради, водночас на запрошення генерального секретаря освіти першого українського уряду Софія Федорівна очолює департамент дошкільної і позашкільної освіти Генерального секретарства освіти. Вона виступає як організатор та керівник Всеукраїнської учительської спілки, входить до редакційної колегії журналу «Вільна українська школа», започатковує видавництво «Українська школа». Після кількох переїздів разом з Міністерством освіти Русова в 1920 р. облаштувалась у Кам'янці-Подільському. Тут вона викладала в учительській семінарії та Кам'янець-Подільському державному українському університеті, який сприймався як «українська твердиня». Проте в 1921 р. у результаті діяльності більшовицьких комісарів, що почали керувати університетом, у ньому відбулися зміни, які унеможливили нормальний навчальний процес: було скасовано автономію цього навчального закладу, професори, замість проведення занять, примусово повинні були працювати на громадськихгородах, почалося фізичне знищення свідомої

молоді та інтелігенції. Русова змушена була емігрувати. Оселившись у Празі, вона викладала у вищих навчальних закладах, які були створені в Чехословаччині українською еміграцією: в Українській господарській академії вона читала французьку мову, а в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова – теорію та історію педагогіки, дидактику, дошкільне виховання, спецкурс «Національна школа Чехословаччини й інших слов'янських народів» і факультатив із французької мови. Русова активно співпрацювала з Українським інститутом громадознавства, що мав науково-дослідницьке спрямування, та його автономними установами – заочним Українським робітничим університетом та Українським національним музеєм-архівом, які також було створено у Празі. Пізніше Софія Федорівна консультувала педагогів Української народної школи, яку було відкрито в 1936 р. при дитячому притулку, а також як опікунка всіляко допомагала роботі Української реальної гімназії. Здобутки та нагальні проблеми української педагогіки неодноразово були темами виступів Русової на різних міжнародних форумах і педагогічних конгресах у Римі (1923), Женеві (1929), Празі (1927) [4, с. 136–145].

Трегубов Єлисей Кіпріанович (1848–1920) – український культурний, громадський діяч, педагог. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1872). Учителював у школах Глухова, Курська, Сум. Викладав у Колегії Павла Галагана в Києві (з 1876), у Володимирському кадетському корпусі, Фундуклеївській гімназії. Пізніше інспектор інституту шляхетних дівчат у Керчі (1893–1898). Член Київської Старої Громади; співробітник журналу «Киевская Старина» (скарбник, експедитор, коректор). З 1918 р. брав участь у роботі УАН (секція етнографії) [254, с. 339–340].

Цвітковський Юрій Юрійович (1843–1913) – український педагог, громадський і культурний діяч, учасник заходів по вшануванню пам'яті Шевченка та виданню його творів, київський знайомий Лесі Українки. Закінчив Київський університет. Один із засновників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Брав участь у редагуванні газети «Киевский телеграф». Переслідувався поліцією. Викладав у київських, петербурзьких, московських навчальних закладах. Співробітник журналу «Украинская жизнь» [162, с. 25–26].

Додаток М

Культурно-громадські проекти, що здійснювалися спільними зусиллями громадських діячів і педагогів, які працювали на посадах викладачів

Володимиро-Київського кадетського корпусу

1873 р. у Києві відбулося офіційне відкриття Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства. Серед його ініціаторів були В. Л. Беренштам, П. Г. Житецький, Ю. Ю. Цвітковський, О. Клосовський, Є. К. Трегубов. Усі комісії Відділу очолили громадівці. У 1874 р. почав діяти періодичний орган Відділу – газета «Киевский телеграф», у редакції якої співпрацювали В. Б. Антонович, В. Л. Беренштам, П. Г. Житецький, Ю. Ю. Цвітковський (відповідальний редактор). Характеризуючи ідеологічну спрямованість цього часопису, М. П. Драгоманов зазначав: «Сміло скажу, що в Україні не було ніколи видання, котре б так підходило за своїм напрямом до програми Кирило-Мефодіївського братства, як наш “Киевский телеграф” 1875 р.» [107, с. 246]. Через провадження українських тенденцій на редакцію газети розпочався тиск, як підтверджує А. П. Житко, у відповідь на це українці – члени редакції та співробітники – покинули часопис [122, с. 99].

У 1879 р. на земсько-конституційних з'їздах у Москві Беренштам разом із Житецьким, Цвітковським, Антоновичем та іншими українофілами відстоював право українського народу на національне самовизначення.

Закономірним результатом розвитку руху національного відродження стала поява в Києві 1882 р. журналу «Киевская Старина», діяльність якого в умовах політики послідовної русифікації сприяла консолідації інтелектуальних сил української нації. Як зазначає дослідник історії української преси А. П. Житко, за часи свого існування «Киевская Старина» об'єднала навколо себе найвизначніші українські наукові сили і створила широке коло співробітників, що охоплювало не лише східні й західні українські землі, але сягало і далеко поза їх межі [122, с. 108]. З журналом співробітничали видатні історики, мовознавці, письменники, етнографи, і серед них Володимир Антонович, Павло Житецький, Микола Василенко, Вільям Беренштам, Єлисей Трегубов, Софія Русова. Першим постійним редактором

часопису став В. П. Науменко – людина, яка поєднувала в собі необхідні для цієї посади якості: літературний талант, прекрасне знання мови, жвавість, енергійність і тактовність.

Розуміючи надпотужне виховне значення творчості Т. Г. Шевченка, громадівці-педагоги, що викладали в кадетських корпусах, багато робили для поширення шевченкової спадщини та видання його творів – це були не лише Пильчиков і Білозерський, й а Житецький, Антонович, Беренштам, Науменко, Василенко, Трегубов, Русова, як це переконливо доводить у своєму дослідженні В. Короткий [188]. Громадівці викупили у братів поета право на видання творів Тараса Шевченка, Н. С. Побірченко з'ясувала, що серед тих, кому в різні роки передавалося це право, були: В. Л. Беренштам (1875–1882), Є. К. Трегубов (1885–1888), В. П. Науменко (1892–1917) [279, с. 129].

Додаток Н

Коротка біографія Тулуба Олександра Даниловича (1824–1872)

Український громадський діяч, історик і педагог. Народився в сім'ї дрібномаєткового дворянина в місті Золотоноша Полтавської губернії. Закінчив 1-у Київську гімназію, від 1843 р. вчився на філософському факультеті Київського університету. Був знайомий з Тарасом Шевченком, поширював його твори серед студентів ун-ту. У 1846 р. вступив до Кирило-Мефодіївського братства, належав до його ліберальної, поміркованої частини. Виступав за визволення селян від кріпосної залежності шляхом викупу. В березні 1847 р. заарештований як член Кирило-Мефодіївського братства, однак через відсутність доказів уникнув покарання. У 1840–1870-х рр. учительював у багатьох містах України. Від 1857 р. викладав історію в 2-й Київській гімназії. У 1864–1865 рр. завідував редакцією неофіційної частини «Киевских губернских ведомостей» [390, с. 280].

Додаток П

Фрагмент з листа В. Б. Антоновича до Тадеуша Падалиці

В заключение вашей статьи, г. Падалица, вам угодно было обратиться к моей личности с эпитетом «перевертень». Я вам за это искренно благодарен – не потому, чтобы я полагал, что моя личность особенно интересна для вас или для кого-нибудь из читающих, и не потому, чтобы я сам слишком о ней заботился, а потому, что разъяснение сказанного вами эпитета хоть сколько-нибудь поможет целой группе людей определить себе своё положение в Южнорусском крае. Да, г. Падалица, вы правы! Я действительно «перевертень», – но вы не взяли во внимание одного обстоятельства, именно того, что слово «отступник» не имеет само по себе смысла; что для составления себе понятия о лице, к которому приложен этот эпитет, нужно знать, от какого именно дела человек отступился и к какому именно пристал; иначе слово это лишено смысла – это пустой звук. Действительно, вы правы. По воле судьбы, я родился на Украине шляхтичем; в детстве имел все привычки паничей, и долго разделял все сословные и национальные предубеждения людей, в кругу которых воспитывался; но когда пришло для меня время самосознания, я хладнокровно оценил своё положение в крае, я взвесил его недостатки, все стремления общества, среди которого судьба меня поставила, и увидел, что его положение нравственно безвыходно, если оно не откажется от своего исключительного взгляда, от своих заносчивых посягательств на край и его народность; я увидел, что поляки-шляхтичи, живущие в Южнорусском крае, имеют перед судом собственной совести только две исходные точки: или полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности, когда-то покинутой их предками, и неусыпным трудом и любовью по мере сил вознаградить всё зло, причинённое ими народу, вскормившему многие поколения вельможных колонистов, которому эти последние за пот и кровь платили презрением, ругательствами, неуважением его религии, обычаев, нравственности, личности – или же, если для этого не хватит нравственной силы, переселиться в землю польскую, заселённую польским народом, для того чтобы не прибавлять собою ещё одной тунеядной личности, для того чтобы наконец избавиться самому перед собою от грустного упрёка в том, что и я тоже колонист, тоже плантатор, что

и я посредственно или непосредственно (что впрочем всё равно) питаюсь чужими трудами, заслоняю дорогу к развитию народа, в хату которого я залез непрошенный, с чуждыми ему стремлениями, что и я принадлежу к лагерю, стремящемуся подавить народное развитие туземцев и что невинно разделяю ответственность за их действия. Конечно, я решился на первое, потому что сколько ни был испорчен шляхетским воспитанием, привычками и мечтами, мне легче было с ними расстаться, чем с народом, среди которого я вырос, который я знал, которого горестную судьбу я видел в каждом селе, где только владел им шляхтич, – из уст которого я слышал не одну печальную, раздирающую сердце песню, не одно честное дружеское слово (хоть я был и панич), не одну трагическую повесть о истлевшей в скорби и бесплодном труде жизни... который, словом, я полюбил больше своих шляхетских привычек и своих мечтаний. Вам хорошо известно, г. Падалица, и то, что прежде чем я решился расстаться с шляхтой и всем её нравственным достоянием, я испробовал все пути примирения; вы знаете и то, как были с вашей стороны встречены все попытки уговорить вельможных к человечному обращению с крестьянами, к заботе о просвещении народа, основанном на его собственных национальных началах, к признанию южнорусским, а не польским того, что южнорусское, а не польское; вы были ведь свидетелем, как подобные мысли возбуждали вначале свист и смех, потом гнев и брань, и, наконец, ложные доносы и намеки о колиивщине. После этого, конечно, оставалось или отречься от своей совести, или оставить ваше общество – я выбрал второе, и надеюсь, что трудом и любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы признают меня сыном своего народа, так как я всё готов разделить с ними. Надеюсь тоже, что, со временем, среди польского шляхетского общества, живущего на Украине, поворот к народу и сознание необходимости трудиться на его пользу – раньше или позже станет нравственной потребностью не только отдельных лиц – как теперь, а вообще всех, кто в силах будет обсудить своё положение и свои обязанности, и не предпочтёт мечты насущному, вызванному собственной совестью, делу. Итак, г. Падалица, вы правы! Я – «перевертень», и я горжусь этим так точно, как я гордился бы в Америке, если б стал аболиционистом из плантатора, или в Италии, если б, просветив свой образ мыслей, я из паписта сделался честным, трудолюбивым, слугой общенародного дела [б, с. 88–89].

Додаток Р

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Коміренко Ю. А. Становлення та розвиток системи виховання в кадетських корпусах України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43 (1). С. 202–209.
2. Коміренко Ю. А. Моральне виховання в кадетських корпусах Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. у контексті формування військової педагогіки як нової науково-практичної галузі. *Педагогічний дискурс: Збірник наукових праць*. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 349–355.
3. Коміренко Ю. А. Формування дисциплінованості у вихованців кадетських корпусів наддніпрянської України (середина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. Ч. 2 / гол. ред. М. Т. Мартинюк. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2013. С. 215–223.
4. Коміренко Ю. А. Поєднання суворої вимогливості й батьківської любові як підґрунтя педагогічної традиції кадетських корпусів України середини XIX – на початку XX століття. *Наукові записки*. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 156. Серія: Педагогічні науки. С. 200–206.
5. Коміренко Ю. А. Впровадження в педагогічну практику кадетських корпусів Наддніпрянщини у 1860-х рр. концепції виховуючого навчання (етнопсихологічний аспект). *Педагогічні науки. Збірник наукових праць*. Херсон: Гельветика, 2017. Вип. LXXV. Т 1. С. 50–53.

Публікації у наукових фахових виданнях іноземних держав

6. Коміренко Ю. А. Формирование дисциплинированности у воспитанников кадетских корпусов Украины (середина XIX – начало XX в.). *Вестник Академии знаний*. 2013. № 2 (5). С. 117–124.

7. Коміренко Ю. А. Особливості учнівського складу кадетських корпусів Наддніпрянської України середини XIX – початку XX ст. *The scientific method* (Warszawa, Poland). 2017. № 5. Vol. 1. P. 40–48.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Коміренко Ю. А. Становлення та розвиток системи виховання в кадетських корпусах України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Військова освіта та наука: Сьогодення та майбутнє: Тези доповідей VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (23 листопада 2012 р., м. Київ). К.: ВІКНУ, 2012. С. 209.
9. Коміренко Ю. А. Протистояння двох систем виховання у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі. *Актуальні проблеми розвитку світової науки III Міжнародна конференція* (28 лютого 2017 р., м. Київ). К.: Центр наукових досліджень «Велес», 2017. Ч. 2. С. 49–56.
10. Коміренко Ю. А. Особливості виховної системи кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття. *Inovativny výskum v oblasti vzdelávania a sociálnej práce: Medzinárodná vedecko-praktická konferencia* (10–11 marca 2017, Sládkovičovo). Sládkovičovo, 2017. С. 21–23.
11. Коміренко Ю. А. Зіткнення імперських і національних інтенцій у виховному процесі Полтавського і Київського кадетських корпусів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Сучасні досягнення вітчизняних учених у галузі педагогічних та психологічних наук: Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції* (3–4 березня 2017 р., м. Київ). К.: Громадська організація «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 10–14.
12. Коміренко Ю. А. Наративні джерела як основа джерельної бази дослідження системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття. *Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне: Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції* (3–4 березня 2017, м. Київ). К.: Громадська організація «Київська наукова суспільствознавча організація, 2017. С. 9–13.

13. Коміренко Ю. А. Викладання історії як духовна складова національного чинника виховання педагогічного процесу в Петровсько-Полтавському кадетському корпусі (середина XIX – початок XX ст.). *Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку*: Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 березня, м. Одеса). Одеса: Громадська організація «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 17–22.
14. Коміренко Ю. А. Особистість учителя як ключовий фактор передачі культурного досвіду у Володимирсько – Київському кадетському корпусі (середина XIX – початок XX ст.). *Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства* Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 березня 2017 р, м. Харків). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2017. С. 102–106.
15. Коміренко Ю. А. Культурно-історичні та соціально-політичні передумови становлення навчально-виховної системи в кадетських корпусах України в сер. XIX – на поч. XX ст. *Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 березня 2017 р., м. Херсон). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 43–49.
16. Коміренко Ю. А. Історичні обставини формування базових категорій підготовки військових фахівців та їх впровадження у виховну систему кадетських корпусів України в середині XIX на початку XX століття. *Людина віртуальна: нові горизонти*: Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції (20–21 березня 2017 р., Україна – Сербія – Азербайджан – Польща – Канада). Монреаль: СРМ «ASF», 2017. Ч. 2. С. 29–31.
17. Коміренко Ю. А. Становлення і розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття як дослідницька проблема історії педагогіки. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (24–25 березня

2017 р., м. Дніпро). Дніпро, 2017. С. 158–160.

18. Коміренко Ю. А. Типологія джерельної бази дослідження розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в середині ХІХ – на початку ХХ століття. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції (24–25 березня 2017 р., м. Львів)*. Львів: Громадська організація «Львівська фундація суспільних наук», 2017. С. 79–83
19. Коміренко Ю. А. Особливості виховання українського кадета в середині ХІХ – на початку ХХ століття. *Права дітей від витоків до сьогодення: Матеріали науково-методчного семінару (25 травня 2019 р., м. Умань)*. Умань: Візаві, 2019. С. 102–104.

Додаток С

Відомості про апробацію результатів дослідження

1. VIII Міжнародна науково-практична конференція «Військова освіта та наука: Сьогодення та майбутнє» (23 листопада 2012 р., м. Київ). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Актуальні проблеми гуманітарного та соціального розвитку Збройних Сил України» на тему «Становлення та розвиток системи виховання в кадетських корпусах України у другій половині XIX – на початку XX століття».

2. III Міжнародна конференція «Актуальні проблеми розвитку світової науки» (28 лютого 2017 р., м. Київ). Форма участі – Форма участі – виступ на секційному засіданні «Педагогічні науки» на тему «Протистояння двох систем виховання у Петровсько-Полтавському кадетському корпусі».

3. Medznárodná vedecko-praktická konferencia «Inovativny výskum v oblasti vzdelávania a sociálnej práce» (10–11 marca 2017, Sládkovičovo). Форма участі – заочна участь, публікація на тему «Особливості виховної системи кадетських корпусів України в середині XIX – на початку XX століття».

4. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні досягнення вітчизняних учених у галузі педагогічних та психологічних наук» (3–4 березня 2017 р., м. Київ). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Загальна педагогіка та історія педагогіки» на тему «Зіткнення імперських і національних інтенцій у виховному процесі Полтавського і Київського кадетських корпусів у другій половині XIX – на початку XX століття».

5. Міжнародна науково-практична конференція «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (3–4 березня 2017, м. Київ). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Актуальні проблеми історичних наук» на тему «Наративні джерела як основа джерельної бази дослідження системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття».

6. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми світового

співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (10–11 березня, м. Одеса). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Історичні науки» на тему «Викладання історії як духовна складова національного чинника виховання педагогічного процесу в Петровсько-Полтавському кадетському корпусі (середина XIX – початок XX ст.)».

7. Міжнародна науково-практична конференція «Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства» (10–11 березня 2017 р, м. Харків). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Педагогічна психологія» на тему «Особистість учителя як ключовий фактор передачі культурного досвіду у Володимирсько – Київському кадетському корпусі (середина XIX – початок XX ст.)».

8. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті» (17–18 березня 2017 р., м. Херсон). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Актуальні проблеми історичних наук» на тему «Культурно-історичні і соціально-політичні передумови становлення навчально-виховної системи в кадетських корпусах України в сер. XIX – на поч. XX століття».

9. IV Міжнародної науково-практичної конференції «Людина віртуальна: нові горизонти» (20–21 березня 2017 р., Україна – Сербія – Азербайджан – Польща – Канада). Форма участі – заочна участь, публікація на тему «Історичні обставини формування базових категорій підготовки військових фахівців та їх впровадження у виховну систему кадетських корпусів України в середині XIX на початку XX століття».

10. II Всеукраїнської наукової конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (24–25 березня 2017 р., м. Дніпро). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Досягнення історичних наук в осмисленні минулого в Україні» на тему «Становлення і розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття як дослідницька проблема історії педагогіки».

11. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (24–25 березня 2017 р.,

м. Львів). Форма участі – виступ на секційному засіданні «Актуальні питання історичних наук» на тему «Типологія джерельної бази дослідження розвитку системи виховання в кадетських корпусах України в середині ХІХ – на початку ХХ століття».

12. Науково-методичний семінар «Права дітей від витоків до сьогодення» (25 травня 2019 р., м. Умань). Форма участі – виступ на тему «Особливості виховання українського кадета в середині ХІХ – на початку ХХ століття».

Додаток Т

Довідки про впровадження результатів дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, 01601 тел. 239-33-33

з.0.06.2017 № 013/305

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
«Розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в
середині XIX – початку XX століття» аспірантом Уманського державного
педагогічного університету імені П.Тичини
Коміренком Юрієм Анатолієвичем
в Київському національному університеті
імені Тараса Шевченка

Результати дисертаційного дослідження «Розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – початку XX століття» Коміренка Юрія Анатолієвича, спрямованого на вивчення становлення українських кадетських корпусів у контексті періодизацій соціально-політичного, культурно-громадського, науково-педагогічного характеру, які визначали специфіку розвитку тогочасної шкільної освіти на українських землях, упродовж 2016-2017 рр. впроваджувались у викладанні навчальних дисциплін «Історія педагогіки», «Педагогіка» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Вони є актуальними і соціально значущими, сприяють створенню передумов для підготовки фахівців з належним рівнем компетентностей, необхідних для повноцінної професійно-педагогічної діяльності.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження Коміренка Юрія Анатолієвича «Розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – початку XX століття» затверджено на засіданні кафедри педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 15 від 23 червня 2017 р.).

Проректор з наукової роботи

В. С. Мартинюк

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2, тел. (04744) 3-45-82, факс (04744)
 3-45-82, E-mail: post@udpu.edu.ua УДПУ р/р 35228202004420, банк одержувача УУДКСУ
 в Черкас. обл. МФО 820172, код 02125639

18.02.20 № 421/01
 На № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Коміренка Юрія Анатолійовича

«Розвиток системи виховання в кадетських корпусах України
 в середині XIX – на початку XX століття»,

поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У період з 2014 по 2020 рр. в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини під час освітнього процесу впроваджено результати дисертаційного дослідження Коміренка Юрія Анатолійовича «Розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття».

Фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки дослідження використані для розв'язання наукових і практичних завдань у сучасних умовах реформування освітньої системи. Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база стали основою для подальших наукових розвідок з історії педагогіки, соціальної педагогіки, історії України; для розширення, доповнення та оновлення змісту навчального курсу «Історія педагогіки».

Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база дослідження отримали позитивну оцінку викладачів кафедри педагогіки та освітнього менеджменту під час науково-методичного семінару, на якому розглядалась зарубіжна система вищої педагогічної освіти. Проблематика дисертаційної роботи стала предметом дослідження студентів та магістрантів.

Результати впровадження обговорено і схвалено на засіданні кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 10 від 23 січня 2020 року).

07908
 Перший проректор

А. М. Гедзик

Міністерство освіти і науки України
 Державний вищий навчальний заклад
 «ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
 (ДДПУ)

вул. Батюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, Україна, 84116
 Тел./факс: (062) 666-54-54
 E-mail: sgpi@slav.dn.ua, www.ddpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 38177113

16.03.2020 № 68-20-193 на № _____

Довідка

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Коміренка Юрія Анатолійовича «Розвиток системи виховання в
 кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття»
 на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки**

У період з 2016 по 2020 рр. в ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» під час навчально-виховного процесу впроваджено такі результати дисертаційного дослідження Коміренка Юрія Анатолійовича «Розвиток системи виховання в кадетських корпусах України в середині XIX – на початку XX століття»:

– під час вивчення циклу навчальних дисциплін, а також написання курсових робіт і наукових проектів використано фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки дослідження, зокрема характеристику історіографії та систематизацію джерельної бази, пов'язаних із дослідженням генези кадетських корпусів в Україні, аналіз соціально-культурного складу вихованців українських корпусів, періодизацію, зміст, форми і методи виховання в кадетських корпусах та визначені педагогічні традиції;

– систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії військової освіти, історії педагогіки, історії України; при написанні підручників та посібників з історії педагогіки, навчальних посібників та узагальнюючих праць, присвячених історії військової справи в Україні.

Результати впровадження обговорено і схвалено на засіданні кафедри педагогіки вищої школи в ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (протокол №11 від 06.03.2020 року).

Проректор з науково-педагогічної роботи
 Державного вищого навчального закладу
 «Донбаський державний педагогічний університет»
 доктор фіз.-мат. наук, професор

С.О. Чайченко